બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો :

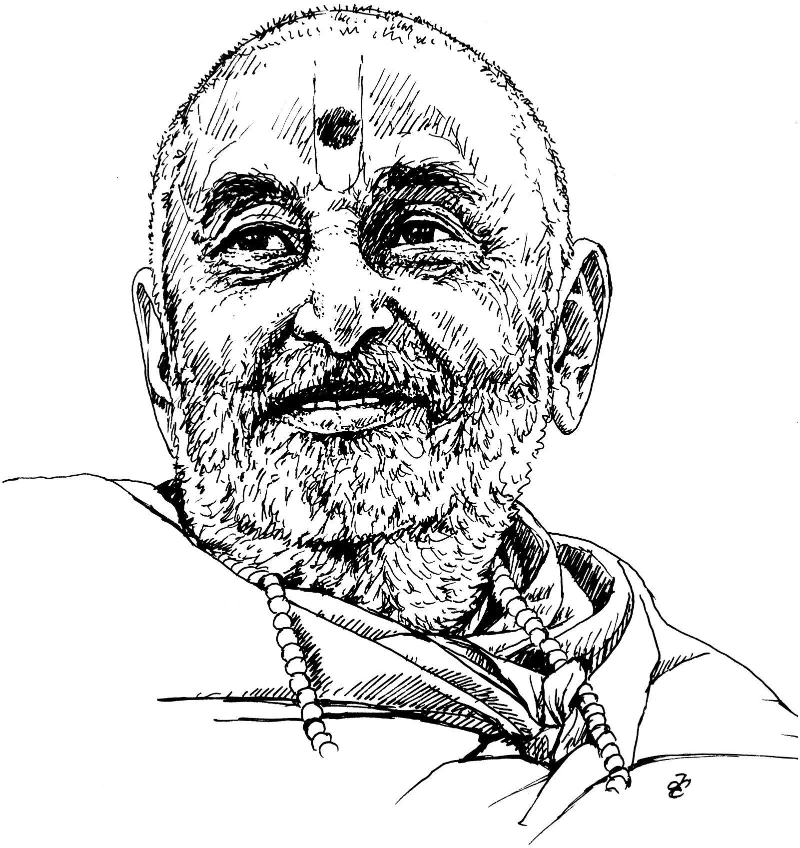
વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતે ॥

બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો :
વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો

લેખક
સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ

પ્રકાશક
સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ
શાહીબાગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪.

અર્પણ...

જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના ભોમિયા છે,
જેમના પ્રસંગ થકી બ્રહ્મવિદ્યાનાં રહસ્યો સમજાય છે,
જેમની કૃપાથી બ્રહ્મવિદ્યા જીવનમાં આત્મસાત્ થાય છે,
એવા બ્રહ્મવિદ્યાના મૂર્તિમાન સ્વરૂપ પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી
મહારાજનાં ચરણકમળમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ સાથે...

પ્રસ્તાવના

પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણ ***વચ. પ્ર. ૭૮***માં કહે છે, *“અક્ષરાતીત ને મન-વાણી થકી પર ને અગોચર એવા જે ભગવાન, તે જ પોતે કૃપા કરીને એમ ધારે છે જે, ‘જ્ઞાની અજ્ઞાની એવા જે મૃત્યુલોકનાં મનુષ્ય તે સર્વે મને દેખો,’ એમ ધારીને સત્યસંકલ્પ એવા જે ભગવાન, તે કૃપાએ કરીને મૃત્યુલોકનાં સર્વે મનુષ્ય દેખે એવા થાય છે.”*

અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ નારાયણ પોતાનો આ સંકલ્પ સત્ય કરવા પૃથ્વી પર પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ એકલા નથી પધારતા. શ્રીજીમહારાજ ***વચ. પ્ર. ૭૧***માં આ સત્ય રજૂ કરતાં કહે છે, *“ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે, ત્યારે પોતાનું જે અક્ષરધામ અને ચૈતન્યમૂર્તિ એવા જે પાર્ષદ અને પોતાનાં જે સર્વે ઐશ્વર્ય તે સહિત જ પધારે છે.”* આ વચનો અનુસાર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ અક્ષરબ્રહ્મ સહિત આ પૃથ્વી પર પ્રગટ થાય છે. આ બ્રહ્માંડમાં સૌપ્રથમ વાર પ્રગટ થયેલા એ પરબ્રહ્મ એટલે સહજાનંદ સ્વામી અર્થાત્ ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મ એટલે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી.

આમ, અપાર કરુણા કરીને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ અર્થાત્ અક્ષર અને પુરુષોત્તમ પૃથ્વી પર પ્રગટ તો થયા, પણ એમનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપોનો યથાર્થ નિશ્ચય થવો મહાકઠણ છે, કારણ કે એ બંને સ્વરૂપો માયાથી પર છે, જ્યારે આપણાં ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણ માયિક છે; તેથી આપણે તેમનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજી શકતા નથી. એટલે તો શ્રીજીમહારાજ ***વચ. મ. ૧૩***માં કહે છે, *“તે સ્વરૂપને તો તમે પણ દેખો છો, પણ તમારા સમજવામાં પરિપૂર્ણ આવતું નથી.”*

એમનાં સ્વરૂપ અને હૃદ્ગત સિદ્ધાંતને તથા એમનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેના સાધનામાર્ગને એમના વગર બીજું તો કોણ સમજાવે ? તેથી જ તેમણે કૃપા કરીને પોતાનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા એ સર્વે વિશે સ્પષ્ટતા કરી આપી છે. શ્રીજીમહારાજે અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે આપણને બે અમૂલ્ય ગ્રંથો – ‘વચનામૃત’ અને ‘સ્વામીની વાતો’ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ બંને ગ્રંથોમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણને અભિપ્રેત તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનાલક્ષી સિદ્ધાંતો નિરૂપાયેલાં છે.

આ સિદ્ધાંતોનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ થાય તેવા ગ્રંથો લખવા ઈશ્વરચરણ સ્વામીએ

મને આજ્ઞા કરી. તે અનુસાર મુખ્યત્વે વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો, તદુપરાંત ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો, ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો, નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય, ભક્તચિંતામણિ, શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર, શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ, શ્રીહરિલીલામૃત, શ્રીહરિચરિત્રચિંતામણિ, શ્રીદુર્ગપુર માહાત્મ્ય વગેરે સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથો; તેમજ ઉપનિષદો, ભાગવતાદિક પુરાણો, મહાભારત, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જેવા ગ્રંથોના અનેકાનેક સંદર્ભોના આધારે, વચનામૃત રહસ્યના પાંચ ભાગ તથા કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મના બે ભાગ લખાયા છે. આ ગ્રંથો લખવામાં મહારાજ-સ્વામીની કૃપા, પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આશીર્વાદ, ઈશ્વરચરણ સ્વામી તથા વિવેકસાગર સ્વામીનું પ્રોત્સાહન, મહંત સ્વામી, નારાયણમુનિ સ્વામી અને શ્રુતિપ્રકાશ સ્વામી તથા અન્ય સંતોનાં સોનેરી સૂચનો પ્રાપ્ત થયાં.

આમ, સૌના સહકારથી આ સાતેય ગ્રંથો લખવાનું કાર્ય પૂરું થયું. સંતો-હરિભક્તો તરફથી આજ સુધી આ સાતેય ગ્રંથો માટે ખૂબ સારો આવકાર અને પ્રતિસાદ મળ્યો છે. વળી, આ ગ્રંથોને આધારે યોજાયેલાં સો કરતાં પણ વધારે જ્ઞાનસત્રો અને સાધનાસત્રોમાં, દેશ-પરદેશના હજારો હરિભક્તોએ ઉત્સાહભેર ઉપસ્થિત રહીને સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગની સવિશેષ સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી છે.

સૌ કોઈને સવિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે, તે માટે મોટેરા સંતોનાં સૂચનથી આ ગ્રંથોમાં, શક્ય એટલા વધુમાં વધુ સંદર્ભો વિવિધ વિષયના મુદ્દા પ્રમાણે સંકલિત કર્યા છે. તેથી સાતેય ગ્રંથોનું કુલ લખાણ લગભગ ૨૮૦૦ પૃષ્ઠોથી વધારે થયેલું છે. આજના આ ઝડપી અને સ્પર્ધાત્મક જમાનામાં સમયના અભાવે આ બધા જ ગ્રંથોનું વારંવાર વાંચન ન થઈ શકે તે સ્વાભાવિક છે. વળી, આ ગ્રંથોના લખાણની શરૂઆત કરી એ વખતે, સ્વામીશ્રીએ આશીર્વાદની સાથે સાથે મને સૂચન પણ કરેલું કે પહેલાં વિસ્તૃતપણે લખીને પછી તેનું સંક્ષિપ્ત લેખન પણ કરવું. એમની ઇચ્છા અનુસાર ઉપરોક્ત વિસ્તૃત ગ્રંથોનું સંક્ષિપ્તીકરણ થતાં પ્રસ્તુત ત્રણ નાના ગ્રંથો આકાર પામ્યા છે.

જોકે ઉપરોક્ત વિસ્તૃત ગ્રંથોનો સંક્ષેપ કરવો એક પડકારરૂપ કાર્ય હતું, કારણ કે સંક્ષિપ્ત લખાણમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં સર્વે તત્ત્વો અને દરેક તત્ત્વ અંતર્ગત મુખ્ય સર્વે મુદ્દાઓનો તથા સાધનાનાં પણ સર્વે અંગો-ઉપાંગોનો સમાવેશ કરવો પડે. વળી, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનાના દરેક મુદ્દાને સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રોના સંદર્ભ સાથે સમજાવવા પણ પડે. તદુપરાંત, સંક્ષિપ્તીકરણ કરવામાં ખાસ તો એ ખ્યાલ રાખવો પડે કે તત્ત્વજ્ઞાન કે સાધનાનું કોઈ મુખ્ય અંગ કપાઈ ન જાય, અર્થાત્ એનો મુખ્ય મુદ્દો જતો ન રહે, અથવા તો એ મુદ્દાનું એટલું બધું ટૂંકાણ ન થઈ જાય કે એને સમજવો જ કઠિન થઈ પડે. આ બધી બાબતોનો પૂરતો ખ્યાલ રાખીને ઉપરોક્ત સાતેય ગ્રંથોનો નીચે

જણાવેલા ત્રણ નાના ગ્રંથોમાં સંક્ષેપ કર્યો છે.

૧. બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્યગ્રંથો : વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૧નો સંક્ષેપ કરીને તેમાં 'સ્વામીની વાતો'ની પણ મહત્તા જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી સમજાવેલ છે.

૨. બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૨ અને ૩ તથા કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મના બંને ભાગોનો સંક્ષેપ કરવામાં આવેલો છે.

૩. બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : સ્વામિનારાયણીય સાધના

આ ગ્રંથમાં વચનામૃત રહસ્ય ભાગ - ૪ અને ૫નો સંક્ષેપ છે.

આ રીતે ત્રણેય સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત સાતેય ગ્રંથોના અતિ અગત્યના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરીને તેનું સંક્ષિપ્તીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ તો હકીકત જ છે કે વિસ્તૃત ગ્રંથોના સર્વે મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરી શકાયો નથી. તેમ છતાં આવશ્યક બાબતોની ઉપયોગી સમજૂતી આ નાના ગ્રંથોમાંથી પણ જરૂર પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતો અને સાધનામાં ઊંડાણ પામવા ઇચ્છનારે તો વિસ્તૃત ગ્રંથોનું વાંચન કરવું જરૂરી છે.

આ ત્રણ નવા ગ્રંથોના નામાભિધાનમાં *'બ્રહ્મવિદ્યા'* શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. એની પાછળ નીચેના બે હેતુઓનો વિચાર રહ્યો છે.

(i) વચનામૃત રહસ્યના વિસ્તૃત પાંચ ગ્રંથોથી આ ત્રણ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોને અલગ પાડવાની સરળતા રહે.

(ii) ભગવાન સ્વામિનારાયણ માટે જનમંગલ નામાવલિમાં 'ब्रह्मविद्या–प्रवर्तक' એવું નામાભિધાન થયું છે. એમણે પોતાનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રવર્તન કર્યું છે. આ ત્રણેય ગ્રંથોમાં એમણે પ્રવર્તાવેલી બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ હોવાથી, ત્રણેય ગ્રંથોમાં *'બ્રહ્મવિદ્યા'* શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

મુંડકોપનિષદ પ્રમાણે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપોનું યથાર્થ જ્ઞાન જ બ્રહ્મવિદ્યા છે. 'વચનામૃત' અને 'સ્વામીની વાતો'માં બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપોનું યથાર્થ નિરૂપણ છે. તેમજ એમાં આ બંને સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ઉપાયરૂપ સાધનામાર્ગનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન છે. આ રીતે આ બંને ગ્રંથો બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો છે, જેનું નિરૂપણ પ્રથમ ગ્રંથમાં થયેલું છે. તેથી તેનું નામાભિધાન *'બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો : વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો'* રાખેલું છે.

બ્રહ્મવિદ્યાના જે દાર્શનિક વિચારો પ્રસ્થાનત્રયી(ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા)માં છે, તેની સુસ્પષ્ટ સમજૂતી ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપેલી છે,

જેનું નિરૂપણ દ્વિતીય ગ્રંથમાં કરેલું છે, તેથી તે ગ્રંથનું નામ *'બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન'* રાખેલું છે.

બ્રહ્મવિદ્યાને આત્મસાત્ કરીને એની ફલશ્રુતિરૂપે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે સર્વસુગમ અને સર્વસુલભ સાધનામાર્ગ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સમજાવેલો છે, જેનું નિરૂપણ તૃતીય ગ્રંથમાં છે, તેથી તેનું નામ *'બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : સ્વામિનારાયણીય સાધના'* રાખેલું છે.

આ પુસ્તકોના લેખન માટે જે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે તે સર્વેના લેખકો અને પ્રકાશકોના ઋણસ્વીકાર સાથે એ ગ્રંથોની યાદી અંતે સંદર્ભસૂચિમાં દર્શાવેલી છે.

જોકે અધ્યાત્મલેખનમાં મારી તો કોઈ ક્ષમતા જ નથી, પરંતુ વિશેષે કરીને તો મહારાજ-સ્વામીની કૃપા અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના આશીર્વાદથી વિસ્તૃત તેમજ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોનું લેખન શક્ય બન્યું છે. તેથી મુખ્યત્વે તો એમનો જ આભાર માનવાનો રહે છે, પરંતુ કયા શબ્દોથી અને કેવી રીતે એમનો આભાર માનવો !

વળી, આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં નારાયણમુનિ સ્વામી, અક્ષરચરણ સ્વામી, ભદ્રેશ સ્વામી, આત્મતૃપ્ત સ્વામી અને પ્રિયસ્વરૂપ સ્વામીનાં ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો મળ્યાં છે. માટે એમનો પણ આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથોનું કમ્પ્યૂટર ટાઈપિંગ માટે મુખ્યત્વે તો દિવ્યસંકલ્પ સ્વામી અને તેમની સાથે ભગવત્ચિંતન સ્વામીના સહકાર બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથોમાં જે કંઈ સારું છે તે ભગવાન સ્વામિનારાયણ અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજની કૃપા અને પ્રેરણાનું જ પરિણામ છે. આમાં જે કંઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તે મારા વ્યક્તિગત અજ્ઞાન કે પ્રમાદને લીધે છે, એમ માનીને સૌ ક્ષમા કરે અને સાથે સાથે એ ક્ષતિ પ્રત્યે સૌ સુજ્ઞ વાચકો ધ્યાન દોરે એવી વિનંતી છે કે જેથી અન્ય આવૃત્તિમાં સુધારી શકાય.

અને છેલ્લે, આ ગ્રંથોના વાંચનથી મને, તમને અને સૌ કોઈને બ્રહ્મવિદ્યા વિષયક તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગ વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા થાય અને એને આત્મસાત્ કરી શ્રીજીમહારાજ અને પ્રગટ ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજને પ્રસન્ન કરીને આ દેહે જ અક્ષરધામના અધિકારી બનીએ, એ જ એમનાં ચરણોમાં પ્રાર્થના.

– સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસના
સસ્નેહ જય સ્વામિનારાયણ

અનુક્રમણિકા

સંક્ષેપ-સૂચિ

વચ.	-	વચનામૃત
પ્ર.	-	ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ
સા.	-	સારંગપુર પ્રકરણ
કા.	-	કારિયાણી પ્રકરણ
લો.	-	લોયા પ્રકરણ
પં.	-	પંચાળા પ્રકરણ
મ.	-	ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ
વ.	-	વરતાલ પ્રકરણ
અમ.	-	અમદાવાદ પ્રકરણ
અં.	-	ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ
જે.	-	જેતલપુર પ્રકરણ
સ્વા.વા.	-	મૂળ અક્ષરમૂર્તિ સદ્‌ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો
ગો.સ્વા.વા.	-	સદ્‌ગુરુ શ્રીગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો

નોંધઃ આ પુસ્તકમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનો ઉલ્લેખ ઘનશ્યામ, નીલકંઠ, સહજાનંદ સ્વામી, શ્રીજી, શ્રીજીમહારાજ, મહારાજ, શ્રીહરિ જેવાં સાંપ્રદાયિક પ્રચલિત નામોથી પણ કર્યો છે.

૧.

બ્રહ્મવિદ્યા

બ્રહ્મવિદ્યાનું તાત્પર્ય
બ્રહ્મવિદ્યાની આવશ્યકતા
તથા
જેમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ થયેલું છે,
એવા અમૂલ્ય બે ગ્રંથો
'વચનામૃત' અને *'સ્વામીની વાતો'*ની મહત્તા સમજવા
પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરીએ.

૧.૧ અનેકવિધ વિદ્યા માટે મનુષ્યબુદ્ધિની ક્ષમતા

અપાર આશ્ચર્યોથી ભરપૂર આ જડ-ચેતન સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનું સર્જન એક અતિ અદ્‌ભુત આશ્ચર્ય છે. મનુષ્યેતર અન્ય સજીવ-સચેતન સૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્યમાં સૌથી મોટું આશ્ચર્ય એની બુદ્ધિ છે, કારણ કે કીડી-મંકોડા જેવાં સામાન્ય જીવ-જંતુઓથી માંડીને નાનાં-મોટાં સર્વે પક્ષીઓ અને પશુઓમાં, મનુષ્યની બુદ્ધિ જેવી બુદ્ધિ નથી. જીવજંતુ કે પશુ-પક્ષી વગેરેમાં જે બુદ્ધિ છે, તે પ્રાયઃ સ્વનિર્વાહ કે સ્વરક્ષણ પૂરતી જ છે. પોતાનું પેટ ભરવામાં કે પોતાનું યથાશક્તિ રક્ષણ કરવામાં જ એની બુદ્ધિનો ઉપયોગ છે. તેઓ સ્વતઃ મનુષ્યની જેમ બુદ્ધિનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ કરીને કંઈક વિચારી શકે તેમ નથી, તેમજ નવું સંશોધન કરીને જીવનમાં કંઈક નવા નવા સુધારા કરી શકે તેમ નથી. એટલે જ તો હજારો-લાખો વર્ષો પહેલાંનાં પશુ-પક્ષીઓ અને આજનાં પશુ-પક્ષીઓની જીવનશૈલીમાં વિશેષ કોઈ તફાવત નથી. મનુષ્યની બાબતમાં આવું નથી. મનુષ્ય સતત બદલાતો રહે છે. તે પોતાના જીવનમાં કંઈક ફેરફાર કરતો રહે છે, પોતાની જીવનશૈલીમાં સુધારા-વધારા કરતો રહે છે. એનું કારણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલી વિચારશીલ અને વિકાસશીલ બુદ્ધિ છે. મનુષ્ય પોતાની આ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ વડે નિત્ય નવું નવું વિચારી શકે છે, નવું નવું જાણી શકે છે, નવું નવું શીખી શકે છે અને કંઈક અવનવું સંશોધન કરી શકે છે. એટલે જ તો આજ સુધી મનુષ્યે અનેકાનેક વિદ્યાઓ અને કળાઓ હસ્તગત કરી છે. આજે તો સમગ્ર વિશ્વની શાળા-કૉલેજો અને વિશ્વમહાવિદ્યાલયોમાં કેટલી બધી વિદ્યાશાખાઓનો અભ્યાસ કરવા-કરાવવામાં આવે છે !

ભારતની અધ્યાત્મભૂમિમાં પણ હજારો-લાખો વર્ષોથી મનુષ્યો અનેકવિધ વિદ્યાઓમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરતા આવ્યા છે, પરંતુ ભારતીય ઋષિઓએ આ બધી જ લૌકિક કે ભૌતિક વિદ્યાઓ કરતાં અધ્યાત્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા કે બ્રહ્મવિદ્યા

પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. તેમણે જીવનના સર્વોચ્ચ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે ક્યારેય ભૌતિક વિદ્યાને પ્રાધાન્ય નથી આપ્યું. જીવનના અંતિમ લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે તો બ્રહ્મવિદ્યાનું જ વિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેથી જ તો આ ભારતીય પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે, *''વિદ્યાઓ તો ઘણી છે, પણ ભણવા જેવી તો બ્રહ્મવિદ્યા છે ને એમાં જ માલ છે ને અંતે એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી.''* *(સ્વા.વા. : ૨/૩૮)*

૧.૨ બ્રહ્મવિદ્યાનું તાત્પર્ય

મુંડકોપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે સમજાવી છે :

''येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्।''

અર્થ : જેના વડે અક્ષર અને પુરુષોત્તમનું તત્ત્વતઃ યથાર્થ જ્ઞાન થાય તેને બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે. *(મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૨/૧૩)*

આ સમગ્ર ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પર્યાયરૂપે જ પરાવિદ્યાનું નિરૂપણ છે, કારણ કે તેમાં પરાવિદ્યા અંતર્ગત જ અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, કઠોપનિષદમાં અધ્યાત્મવિદ્યાની વાત કરતી વખતે પણ અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના જ્ઞાનનો જ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત આ બ્રહ્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા કે અધ્યાત્મવિદ્યાને ભગવાન સ્વામિનારાયણ બ્રહ્મજ્ઞાન કહે છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાનનું તાત્પર્ય સમજાવતાં તેઓ ***વચ. મ. ૩***માં કહે છે, *''બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે. એમ સમજીને પોતાના જીવાત્માને એ બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી-સેવકભાવે ઉપાસના કરવી. એવી રીતે સમજે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન છે તે પણ પરમપદને પામ્યાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે.''*

આ સંદર્ભોના સારરૂપે એવું કહી શકાય કે પોતાના જીવાત્માને બ્રહ્મરૂપ કે અક્ષરરૂપ માનીને પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણની ભક્તિ-ઉપાસના કરવી એ જ બ્રહ્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા કે અધ્યાત્મવિદ્યાનું તાત્પર્ય છે.

આ બ્રહ્મવિદ્યા શું છે તે સમજવા માટે, તે શું નથી તે સમજવું આવશ્યક છે.

બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાન નથી, બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત ધર્મશાસ્ત્ર નથી, બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત નીતિશાસ્ત્ર નથી, બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત ક્રિયાકાંડ નથી. આ બધા સાથે બ્રહ્મવિદ્યાને કાંઈક ને કાંઈક રૂપે સંબંધ જરૂર છે. એ બધાં પાસાંઓ બ્રહ્મવિદ્યાનાં

સહાયક અંગો જરૂર હોઈ શકે, પણ તેમાંનું કશું જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મવિદ્યા નથી. આટલું સ્પષ્ટ સમજી લેવું આવશ્યક છે, કેમ કે તેમાંના કોઈ પણ એકને અધ્યાત્મ સમજીને તેમાં જ રમમાણ રહેવામાં આવે, તો બ્રહ્મવિદ્યાની યથાર્થ ફલશ્રુતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. તેથી આ પ્રત્યેક અંગને જ બ્રહ્મવિદ્યા સમજી લેવાની ભૂલ કદાપિ ન કરવી જોઈએ.

બ્રહ્મવિદ્યા તો આત્મા-પરમાત્માના યથાર્થ અનુભવનો અધ્યાત્મપથ છે. એનું લક્ષ્ય જ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ છે, બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે. પ્રકટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ કહે છે, *“બ્રહ્મવિદ્યા એટલે પ્રગટ બ્રહ્મને ઓળખીને એમને પોતાનું સ્વરૂપ માનવું, એમના ભાવને પામવું.”*

આમ, પોતાના અક્ષરબ્રહ્માત્મક આત્મસ્વરૂપમાં પરમાત્માનો નિત્ય અને સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો એ જ બ્રહ્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા કે અધ્યાત્મવિદ્યાની ફલશ્રુતિ છે.

૧.૩ બ્રહ્મવિદ્યાની મહત્તા અને આવશ્યકતા

પ્રત્યેક મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પાછળનું પ્રયોજન મુખ્યત્વે સુખ-શાંતિની પ્રાપ્તિ છે. એ માટે જ માનવ કંઈક ને કંઈક નવું શોધે છે, કંઈક ને કંઈક નવીન સુધારા-વધારા કરતો રહે છે. માનવ જીવનનું એક પણ એવું ક્ષેત્ર નહિ હોય, કે જેમાં તેણે કંઈક અવનવું શોધીને સુધારા ન કર્યા હોય. જીવનમાં આવતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવા મનુષ્ય જીવનભર ઝઝૂમતો રહે છે. જીવનમાંથી દુઃખોને કાયમી વિદાય આપવા તે નિત્ય નવા ઉપાયો શોધીને અજમાવતો રહે છે.

તે શાંતિ માટેની અતૃપ્ત ઝંખનાને પરિતૃપ્ત કરવા માટે સત્તા, સંપત્તિના જોરે અને બુદ્ધિના બળે આધુનિક સુવિધા વધારતો રહે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા તો એ છે કે અનેકવિધ ભૌતિક અને લૌકિક સફળતાની ચરમસીમાએ પહોંચેલા મનુષ્યો શાશ્વત શાંતિને પામી શક્યા નથી. એમણે કરેલા ભૌતિક વિકાસમાં અનેક પ્રશ્નો અને દુઃખોનો કોઈ કાયમી ઉકેલ શોધી શકાયો નથી. કેટલાંક દુઃખોને ટાળવાના પ્રયત્નોથી કદાચ એ દુઃખો આંશિક રીતે ટળ્યાં, પણ અણકલ્પેલા કંઈક નવા પ્રશ્નો સામે આવીને ઊભા રહ્યા. લાખ પ્રયત્નો કરવા છતાં જીવનમાં સમસ્યાઓ કદી પૂરી થતી નથી. સમગ્ર જીવનમાં સંઘર્ષો, પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનાં સરવાળા-બાદબાકી કે ગુણાકાર-ભાગાકાર થતાં જ રહે છે. વસ્તુતઃ તો સમસ્યાઓની બાદબાકી કે એના ભાગાકાર તો ખૂબ ઓછા થાય છે,

પરંતુ પ્રાયઃ તો એના સરવાળા અને ગુણાકાર વધુ થતા જોવા મળે છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે દુઃખનો આત્યંતિક નાશ કરીને શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે કરેલા આજ સુધીના બધા જ પ્રયત્નો કેમ નિષ્ફળ ગયા ? સઘન અને સતત પુરુષાર્થ કરવા છતાં, મનુષ્યો શા માટે પોતાનું ધાર્યું પરિણામ નથી લાવી શક્યા ? તેમના એ સંઘર્ષભર્યા પુરુષાર્થમાં પાયાની ભૂલ શી છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે સંતો અને સત્શાસ્ત્રો સમજાવે છે કે મનુષ્યની શાંતિને પામવાની દિશા ખોટી છે. ખોટી દિશાના ખોટા માર્ગે ક્યારેય લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી ન શકાય, એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને ખ્યાલ જ નથી કે એનાં અનંત દુઃખોનું મૂળ કારણ શું છે અને તેનો સાચો ઉપાય શો છે ? જીવનની બધી સમસ્યાઓનું મૂળ ક્યાં છે ? બધી સમસ્યાઓના પાયામાં કઈ સમસ્યા છે ? જો જીવનની મૂળભૂત સમસ્યા પકડાય અને તેનું નિરાકરણ મળે, તો જીવનની બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ હાથ લાગે. એટલે હવે આપણી સમક્ષ સવાલ એ છે કે જીવનની મૂળભૂત સમસ્યા કઈ ? તેનું સ્વરૂપ શું ? અને તેનું નિરાકરણ શું ?

કોઈ પણ ગાડીનું મશીન બગડવાથી જો તે ચાલુ થતી ન હોય, તો શું એ ગાડીને નવો રંગ કરવાથી ચાલુ થાય ? એ ગાડીનો અરીસો, ટાયર કે હૉર્ન બદલવાથી ગાડી ચાલુ થશે ? ના, કેમ ? કારણ કે બગાડ મશીનમાં છે. તે બગાડ જ્યાં સુધી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી ગાડી ચાલુ નહિ થાય. એવી જ રીતે મનુષ્યનાં અનંત દુઃખોનું કારણ એના જીવમાં વળગેલો બગાડ છે. અનાદિ કાળથી જીવમાં કામ, લોભ, સ્વાદ, માન, ક્રોધ, ઈર્ષા, મત્સર, લાલસા, રાગ-દ્વેષ, અહં-મમત્વ અને અનેક પ્રકારની વાસનાનો બગાડ વળગેલો છે. આ બધા દોષોનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન પણ અનાદિ કાળથી જીવ સાથે વળગેલું છે. તેથી જ્યાં સુધી મનુષ્ય આ સ્વભાવોથી અને સ્વભાવના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાનથી મુક્ત ન થાય; ત્યાં સુધી કોઈ પણ યુગમાં, કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનમાં, કોઈ પણ પ્રકારની સત્તા, સમૃદ્ધિ, સુવિધા કે કીર્તિથી એનાં દુઃખો અને પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ આવી શકે તેમ નથી; પરિણામે તે ક્યારેય પણ શાશ્વત સુખ-શાંતિનો અનુભવ કરી શકે તેમ નથી.

શ્રીજીમહારાજ આ હકીકતને વચનામૃતમાં સુપેરે સમજાવતાં કહે છે :

મ. ૫૧ *– "ગુણ(રજોગુણ, તમોગુણ, સત્ત્વગુણ)નો સંગ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી કોઈ જીવ સુખિયો રહે નહિ અને જ્યારે આત્મસત્તારૂપે રહે ત્યારે જ*

સુખી રહે છે.''

અં. ૩૮ *– ''એક દ્રવ્યાદિકનો લોભ તથા સ્ત્રીને વિશે બેઠ્યાઊઠ્યાની વાસના તથા રસને વિશે જિહ્‌વાની આસક્તિ તથા દેહાભિમાન તથા કુસંગીમાં હેત રહી જાય તથા સંબંધીમાં હેત હોય, એ છો વાનાં જેને હોય તેને કોઈ દિવસ જીવતે ને મરીને પણ સુખ તો ક્યારેય થાય જ નહિ, માટે જેણે સુખ ઈચ્છવું હોય તેણે એવા સ્વભાવ હોય તો ટાળવા.''*

પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ કહે છે, *''જ્યાં સુધી દેહભાવ છે, ત્યાં સુધી પ્રશ્નો રહેવાના જ છે. જ્યાં દેહભાવ છે ત્યાં દુઃખ અને દોષ છે. દેહભાવ હોય તો આપણને દુઃખ થતાં વાર ન લાગે. નાની નાની વાતમાં ખોટું લાગી જાય. માન-અપમાનથી ઘણાં વિક્ષેપો અને વિઘ્નો આવે. તેથી જ્યાં સુધી દેહભાવ છે ત્યાં સુધી દુનિયાના કોઈ પણ છેડે જાઓ પણ દુઃખ છે, છે ને છે જ. માટે દેહભાવ ટાળો. જેમ જેમ દેહભાવ ટળતો જશે, તેમ તેમ પ્રશ્નોનું સમાધાન થતું જશે. સંપૂર્ણ દેહભાવ ટળે ત્યારે બધાં દુઃખો, પ્રશ્નો અને બધી મૂંઝવણોનું કાયમી નિરાકરણ થઈ જાય.''*

તેથી અનંત દુઃખોનો કાયમી અંત આણવા અને શાશ્વત શાંતિને પામવા માટે દેહભાવ, સ્વભાવ અને એના કારણભૂત મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરવો અનિવાર્ય છે. તેના નાશ માટે અધ્યાત્મજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન અને તેનો સાક્ષાત્કાર આવશ્યક છે, સત્‌શાસ્ત્રો આ હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે :

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

અર્થ : આત્મા-પરમાત્માનું સાક્ષાત્કાર દર્શન થતાં હૃદયગ્રંથિ ભેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશયો નાશ પામે છે અને સર્વે કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે.

(મુંડક ઉપનિષદ : ૨/૨/૮)

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

અર્થ : નિરાહારી મનુષ્યના વિષયો તો નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ આસક્તિ નહિ. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં આસક્તિ પણ નાશ પામે છે. (ગીતા : ૨/૫૯)

◆ *''જ્યારે એ સ્વરૂપ જેને જાણ્યામાં આવે તેને જેમ અમને કોઈ વિષય-સંબંધી સુખમાં આસક્તિ નથી, તેમ તે પુરુષને પણ ક્યાંય આસક્તિ રહે જ નહિ. અને તે સ્વરૂપને તો તમે પણ દેખો છો, પણ તમારા સમજ્યામાં પરિપૂર્ણ આવતું*

નથી. અને જ્યારે એ વાર્તા સમજ્યામાં આવશે ત્યારે પંચવિષય કે કામ, ક્રોધાદિક સ્વભાવ તે જીત્યામાં પ્રયાસ થશે નહિ, સહજે જિતાઈ જશે... એવી રીતે જેણે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેને અમારી પેઠે જ પંચવિષયમાં ક્યાંય પ્રીતિ રહેતી નથી, ને તે સ્વતંત્ર થાય છે.'' (વચ. મ. ૧૩)

ઉપરોક્ત સંદર્ભો સૂચવે છે કે આત્મા-પરમાત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી જ પંચવિષય પ્રત્યેની આસક્તિ તથા કામાદિક સ્વભાવોનો નાશ થાય છે. આ આત્મા-પરમાત્માના અધ્યાત્મજ્ઞાનને જ સત્શાસ્ત્રોમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, પરાવિદ્યા કે બ્રહ્મવિદ્યા કહીને તેનો અપરંપાર મહિમા ગાયો છે. મુંડકોપનિષદમાં શૌનક ઋષિ અંગિરા ઋષિને પૂછે છે :

कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।

અર્થ : શું જાણવાથી આ બધું જ જાણી શકાય છે. (મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૧/૩)

તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવ્યું :

द्वे विद्ये वेदितव्ये परा च अपरा च।

અર્થ : પરા અને અપરા આ બે વિદ્યા જાણવાની છે. (મુંડક ઉપનિષદ : ૧/૧/૪) પછી અપરા વિદ્યાનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું :

तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति।

અર્થ : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ - આ અપરાવિદ્યા છે. (મુંડક ઉપનિષદ ૧/૧/૧૫)

ચાર વેદોમાં તો અધ્યાત્મજ્ઞાન સાથે સાથે લૌકિક ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન છે, ઘણી કળાઓ અને વિદ્યાઓનું નિરૂપણ છે. આ બધા જ વિષયોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવી તે પણ અપરાવિદ્યા જ છે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું ફક્ત શાબ્દિક જ્ઞાન જ રહે, શાસ્ત્રીય માહિતી જ રહે, પરંતુ જો તે સાક્ષાત્ અનુભવાત્મક જ્ઞાન ન બને, તોપણ તે અપરાવિદ્યા છે. એનાથી પણ જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. શાંતિ તો પરાવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદજી આ બધાં જ શાસ્ત્રોના જ્ઞાન ઉપરાંત અનેક વિદ્યાઓનો નિર્દેશ કરીને પછી સનત્કુમારને કહે છે :

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं ह्येव मे भवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति।

અર્થ : હે ભગવાન ! હું ફક્ત મંત્રોનો જાણનારો છું, (અર્થાત્ મને શાબ્દિક

જ્ઞાન છે.) પરંતુ હું આત્મવેત્તા નથી. મેં તમારા જેવા પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આત્મવેત્તા શોકને પાર કરી લે છે અને હે ભગવાન, હું શોક કરું છું. તેથી મને શોકથી પાર કરો એટલે કે મારો શોક દૂર કરો. *(૭/૧/૩)*

ઉપરોક્ત બે સંદર્ભોના સારરૂપે ટૂંકમાં આજની ભાષામાં કહી શકાય કે વિશ્વભરની શાળા, કૉલેજો કે યુનિવર્સિટીઓમાં જેટલી કંઈ વિવિધ શાખાઓ કે વિભિન્ન કળાઓનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, તે બધી અપરાવિદ્યા છે. જીવન-વ્યવહાર કે આજીવિકા માટે, સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે અપરાવિદ્યા જરૂરી છે, પરંતુ આ લૌકિક વિદ્યાથી જીવનના બધા જ પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી એ હકીકત છે. અપરાવિદ્યા જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નો અને સંઘર્ષોમાં સ્થિરતા, સમતા અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે તેમ નથી. તેથી સાચી વિદ્યા તો એ છે કે જે જીવનનાં અનંત દુઃખોમાંથી શાશ્વત મુક્તિ અપાવી શકે. (सा विद्या या विमुक्तये।) આ સાચી વિદ્યા એ જ બ્રહ્મ-વિદ્યા છે, એ જ પરાવિદ્યા છે, એ જ અધ્યાત્મવિદ્યા છે.

આ બ્રહ્મવિદ્યા અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્મા કે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનું અનુભવ-મૂલક જ્ઞાન જ મનુષ્યની અનંતાનંત સમસ્યાઓનો કાયમી ઉકેલ છે. બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મની સાક્ષાત્કારમૂલક પ્રાપ્તિમાં જ મનુષ્યની બધી શોધની પરિપૂર્ણતા છે. પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે અને એમાં જ સચ્ચિદાનંદ એવા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણ રહેલા છે. એનો સાક્ષાત્કાર થાય તો માનવને અમરત્વ, પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ શક્તિ, પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, પૂર્ણ પ્રેમ, પૂર્ણ સૌંદર્ય અને એ સર્વેના પરિણામરૂપે પૂર્ણ સુખ-શાંતિ અને દિવ્ય આનંદની અનુભૂતિ થયા વગર રહે જ નહિ. આ ઉપલબ્ધિ ભ્રામક અને ક્ષણિક નથી, પરંતુ અસલી અને શાશ્વત છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ વ્યક્તિના જીવનની પૂર્ણ કૃતાર્થતા છે.

આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ—પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો જે પથ છે તે જ અધ્યાત્મ-પથ છે. આત્મા અને પરમાત્મા તરફ વળવું, એમના તરફ અભિમુખ થવું એ જ અધ્યાત્મ છે. સરળ ભાષામાં કહીએ તો અધ્યાત્મ એટલે પોતાના મૂળ સ્થાને પાછા ફરવું. યાત્રાએ નીકળેલો યાત્રી જ્યાં સુધી સ્વસ્થાને પાછો ન ફરે ત્યાં સુધી યાત્રાની સમાપ્તિ થતી નથી, અને ત્યાં સુધી કૃતાર્થતા અનુભવાતી નથી. પ્રકૃતિના રાજ્યમાં ફરતો-આખડતો જીવ પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત ન થાય, ત્યાં સુધી તે સાચી શાંતિ પામી શકે નહિ.

કેટલાકને અધ્યાત્મ તરફ વળવું નથી. એને બ્રહ્મવિદ્યા આત્મસાત્ કરવી

નથી; પરંતુ પૂર્ણ અમરત્વ, જ્ઞાન, શક્તિ, સ્વતંત્રતા, પ્રેમ, સૌંદર્ય અને શાંતિ જોઈએ છે. એ કેવી રીતે શક્ય બને ?

કોઈક કન્યાને લગ્ન કરવા નથી અને એને સાસુ-સસરા, નણંદ, દિયર-દેરાણી, જેઠ-જેઠાણી જોઈએ છે. પતિ સાથે લગ્ન કરે તો સાસુ-સસરા વગેરે બધાં જ સંબંધીઓ આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જાય. એમ મનુષ્ય બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મને પામે તો જ તેમના સ્વરૂપગત ઉપરોક્ત સર્વે ધર્મો આપોઆપ આવે છે. જેમ પતિ સાથે લગ્નનો ઇન્કાર કરવો અને નણંદ વગેરે સંબંધીઓની માંગણી કરવી તે હાસ્યાસ્પદ છે; તેમ આત્મા-પરમાત્માને છોડીને, એમની ઉપેક્ષા કરીને શાંતિની માંગણી કરવી તે પણ હાસ્યાસ્પદ છે.

સમગ્ર માનવજાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ તપાસીએ, તેમજ આપણા પોતાના જીવનનો પ્રામાણિકતાથી અભ્યાસ કરીએ તો એટલી સ્પષ્ટપણે પ્રતીતિ થાય છે કે કેવળ ભૌતિકવાદથી મનુષ્યને કદાપિ શાશ્વત શાંતિ થઈ નથી. આધુનિક બધી જ સુવિધાઓ પણ અંતરના સંતાપને ટાળી શકતી નથી. મનોરંજનનાં બધાં જ ભૌતિક સાધનો અને લૌકિક ઉપાયો પણ મનુષ્યના શોકને દૂર કરવા સક્ષમ નથી. ભૌતિક સંપત્તિ અને સાધનોથી ભર્યું ભર્યું જીવન પણ આંતરિક ખાલીપો અને અજંપો અનુભવે છે.

તેથી જો કોઈ માનવ જાગ્રત હોય, પોતાના આંતરિક અભાવ કે ખાલીપાને અનુભવતો હોય અને તેના સમાધાનની તેને ઝંખના હોય, તો તેણે અધ્યાત્મનો આશરો લેવો જ પડશે, તેણે અધ્યાત્મ તરફ વળવું જ પડશે.

ભૌતિક સંપત્તિનો પર્યાપ્ત વિકાસ, મનો-શારીરિક સલામતી, સ્ત્રી, સંતાન અને ધન સહિતનું સુખી ગૃહસ્થજીવન, પ્રામાણિક અને નિરુપદ્રવી જીવનપદ્ધતિ, પરોપકારી જીવનશૈલી, સમાજસેવા, ધર્મપ્રચાર, કલા, સાહિત્ય, પાંડિત્ય, વિજ્ઞાન, પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય - આમાંનું જ કશું માનવીને સાચું અને શાશ્વત સમાધાન ન આપી શકે. એમાંનું કશું ખોટું નથી, પરંતુ એમાંનું કશું કે બધું મળીને પણ જીવનની પરિપૂર્ણ કૃતાર્થતા માટે પર્યાપ્ત નથી. શાશ્વત અને પરિપૂર્ણ કૃતાર્થતાનો એક જ માર્ગ છે અધ્યાત્મ !

ઉપનિષદના ઋષિ સ્પષ્ટ કહે છે :

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

અર્થ : જ્યારે મનુષ્યો આકાશને ચામડાથી લપેટી શકશે, ત્યારે પરમદેવ

(પરમાત્મા)ને પામ્યા વિના દુ:ખનો અંત થશે. (શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ : ૬/૨૦)

આકાશને ચામડાથી લપેટવાનું શક્ય નથી, તેમ પરમાત્માને પામ્યા વિના દુ:ખનો આત્યંતિક ક્ષય શક્ય નથી. કારણ કે,

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।

અર્થ : તેને જાણીને જ મૃત્યુથી પર થઈ શકાય છે, એ સિવાય મુક્તિનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. (શુક્લ યજુર્વેદ : ૩૧/૧૮)

તેથી જ તો યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને કહે છે,

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।

અર્થ : આ આત્મા-પરમાત્મા જ દર્શનીય, શ્રવણીય, મનનીય અને નિદિધ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ : ૪/૫/૬)

શ્રીજીમહારાજ પણ ***વચ. અં. ૨૭***માં આ જ હકીકત સમજાવતાં કહે છે, *"સમાધિએ કરીને તથા દેહ મૂકીને જેવો ભગવાનના સુખનો અનુભવ થાય છે ને આનંદ થાય છે તથા આત્માના સુખનો અનુભવ ને આનંદ થાય છે, તેવો એની કેવળ વાત કરે તેણે કરીને થતો નથી. અને જો એ બેની વાર્તા સાંભળીને તેનું મનન ને નિદિધ્યાસ કરે, તો એનો સાક્ષાત્કાર થાય ને સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે સમાધિએ કરીને જેવો એ બેનો અનુભવ ને આનંદ થાય તેવો જ થાય. માટે એ બેની વાર્તા સાંભળીને એનું મનન ને નિદિધ્યાસ કરવો."*

આમ, આત્મા-પરમાત્મા કે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મનો યથાર્થ સાક્ષાત્કારમૂલક અનુભવ કરવો એ જ બ્રહ્મવિદ્યાની ફલશ્રુતિ છે, એમાં જ અનંત પ્રશ્નોનો કાયમી ઉકેલ અને શાશ્વત શાંતિની અનુભૂતિ છે. તેથી જ તો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને 'विद्यानाम् अध्यात्मविद्या।' (ગીતા : ૧૦/૩૨) કહીને આ અધ્યાત્મ-વિદ્યાને પોતાની વિભૂતિ કહી છે.

આ બ્રહ્મવિદ્યા જ જીવનમાં રહેલ અપૂર્ણતા અને ખાલીપાને દૂર કરીને પૂર્ણતા, કૃતકૃત્યતા અને સાર્થકતાનો અનુભવ કરાવી શકે તેમ છે. તેથી જ તો પ્રમુખસ્વામી મહારાજ કહે છે, *"બ્રહ્મવિદ્યા સિદ્ધ થાય તો બધાં જ પ્રશ્નો અને દુ:ખોનો કાયમી અંત આવી જાય, સૌ આત્મારૂપે દેખાય, દરેકમાં ભગવાન દેખાય, દરેક પ્રત્યે સમભાવ રહે, કોઈનુંય અહિત કરવાનો કે કોઈનેય દુ:ખી કરવાનો વિચાર ન આવે, પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થાય અને પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય."*

હવે પછી આપણે જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી એવી બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથો : 'વચનામૃત' અને 'સ્વામીની વાતો' વિશે ક્રમશઃ જાણીશું.

૨.

બ્રહ્મવિદ્યાનો અમૂલ્ય ગ્રંથ :

વચનામૃત

જેમાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં
સર્વે રહસ્યો સમાયાં છે,
એવા
‘વચનામૃત’ ગ્રંથની વિશેષતાઓને
હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં
માણીએ...

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રબોધેલો વચનામૃત ગ્રંથ બ્રહ્મવિદ્યાનો એક અમૂલ્ય અધ્યાત્મગ્રંથ છે. તેમાં બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉપયોગી બધા જ વિષયોનું સરળ અને સુસ્પષ્ટ નિરૂપણ છે. અહીં આપણે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી વચનામૃતનો પરિચય અને એની મહત્તા સમજીશું.

૨.૧ વચનામૃત ગ્રંથનું સ્વરૂપ અને તેમાં પ્રતિપાદિત વિષયો

૨.૧.૧ વચનામૃત ગ્રંથનું સ્વરૂપ

ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલીમાં લખાયેલા વચનામૃત ગ્રંથની રચના ભગવાન સ્વામિનારાયણે નથી કરી અર્થાત્ એમણે સ્વહસ્તે લખેલો આ ગ્રંથ નથી. તેઓ આ ગ્રંથના લેખક નથી, પરંતુ ઉદ્‌બોધક છે. તેમણે ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં પોતાના આશ્રિત સંતો-ભક્તોને જે ઉપદેશ આપેલો, તેમાંથી અમુક ઉપદેશોનું સંપાદન આ ગ્રંથમાં છે. તેઓ ગુજરાતમાં ૩૦ વર્ષ (આષાઢી સંવત ૧૮૫૬થી આષાઢી સંવત ૧૮૮૬ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૮૦૦થી ઈ.સ. ૧૮૩૦ સુધી) રહ્યા. તે દરમ્યાન તેમણે આપેલા બધા જ ઉપદેશોનું નહિ, પરંતુ અંતિમ ૧૦ વર્ષ (આષાઢી સંવત ૧૮૭૬થી આષાઢી સંવત ૧૮૮૬ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૮૧૯થી ઈ.સ. ૧૮૩૦) દરમ્યાન આપેલા ઉપદેશોમાંથી પણ ફક્ત ૨૭૩ ઉપદેશોનું સંપાદન આ ગ્રંથમાં કરાયેલું છે. પ્રકરણ પ્રમાણે વચનામૃતોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણનાં	૭૮
સારંગપુર પ્રકરણનાં	૧૮
કારિયાણી પ્રકરણનાં	૧૨
લોયા પ્રકરણનાં	૧૮
પંચાળા પ્રકરણનાં	૦૭
ગઢડા મધ્ય પ્રકરણનાં	૬૭

વડતાલ પ્રકરણનાં	૨૦
અમદાવાદ પ્રકરણનાં	૦૩
ગઢડા અંત્ય પ્રકરણનાં	૩૯
અમદાવાદ દેશના વધારાનાં	૧૧

આ રીતે જુદાં જુદાં સ્થળે ઉપદેશેલાં કુલ ૨૭૩ વચનામૃત આ ગ્રંથમાં છે.

દરેક વચનામૃતનું શીર્ષક તે ઉપદેશામૃતના મુખ્ય સારભૂત વિષયનો નિર્દેશ કરે છે.

દરેક વચનામૃતની શરૂઆતના પરિચ્છેદમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂતતાના પુરાવા રૂપે જે તે ઉપદેશનાં ગામ, સ્થાન, વર્ષ, માસ, તિથિ અને સમયનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ છે. વળી, વચનામૃત વાંચનાર કે સાંભળનારનું મન સ્થિર અને એકાગ્ર થાય એવા હેતુથી વસ્ત્રાલંકારે સહિત શ્રીજીમહારાજની દિવ્ય મૂર્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

દરેક વચનામૃતના આ પ્રથમ પરિચ્છેદ પછી મુખ્ય ઉપદેશ શરૂ થાય છે. કેટલાંક વચનામૃતોમાં શ્રીજીમહારાજે સ્વતઃ જ કોઈક વિષય ઉપર વાતો કરવાની શરૂઆત કરી છે, તો કેટલાંક વચનામૃતોમાં તેમણે પ્રશ્નો પૂછીને પછી તેમણે પોતે જ ઉત્તર આપેલા છે. ક્યારેક સંતો-ભક્તોના પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે પણ તેઓ ઉપદેશ આપે છે. ક્યારેક સંતો-ભક્તો પરસ્પર પ્રશ્નોત્તર કરે છે, તો ક્યારેક તેઓ શ્રીજીમહારાજ સાથે પ્રશ્નોત્તર અને વાર્તાલાપ કરે છે. આ રીતે જુદી જુદી શૈલીથી ગહન ઉપદેશ વચનામૃતમાં સહજતા અને સરળતાથી અપાયો છે.

૨.૧.૨ વચનામૃતમાં પ્રતિપાદિત વિષયો

વચનામૃતમાં પ્રતિપાદિત વિષય ભૌતિક કે લૌકિક નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક છે. વિશ્વના પ્રત્યેક મનુષ્યને શાશ્વત શાંતિ માટે જેની અતિશય અનિવાર્યતા છે, એવી બ્રહ્મવિદ્યા કે પરાવિદ્યાનું નિરૂપણ આ વચનામૃતમાં છે. બ્રહ્મવિદ્યામાં ઘણા વિષયોનું જ્ઞાન અપેક્ષિત છે, પરંતુ તેમાં એકડો તો ભગવાન જ છે. બીજાં બધાં જ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો, વિષયો અને સાધનોનું જ્ઞાન ભગવાનના સ્વરૂપને જાણવા, સમજવા અને પામવા માટે ઉપયોગી તો છે જ; પરંતુ ભગવાનના જ્ઞાન વગર તે સર્વેનું જ્ઞાન એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવું છે.

તેથી વચનામૃતનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય તો ભગવાન એટલે કે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે, કે જે સાધ્ય(ઉપેય-પ્રાપ્ય) પણ છે અને સાધન

(ઉપાય) પણ એ જ છે.

આ વચનામૃતમાં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષયક વિવિધ પાસાંઓ જેવાં કે તેમનું દિવ્ય સાકારપણું, સર્વકર્તા-હર્તાપણું, નિયંતાપણું, સર્વોપરીપણું, પ્રત્યક્ષ-પણું, સગુણપણું અને નિર્ગુણપણું, અન્વય-વ્યતિરેકપણું – વગેરેનું તેમજ તેમનાં અસાધારણ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, શક્તિ, બળ, વીર્ય, તેજ, સુખ અને તદુપરાંત અનંત કલ્યાણકારી ગુણો તથા અપરંપાર મહિમાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

વળી, તેમાં પરમતત્ત્વ પરબ્રહ્મને જાણવા, સમજવા અને પામવા માટે અત્યંત આવશ્યક એવા અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વનાં સ્વરૂપ અને મહિમા; પરબ્રહ્મને પામનારા જીવો અને ઈશ્વરો; પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે વિઘ્નરૂપ માયાનાં વિવિધ સ્વરૂપો અને પરબ્રહ્મના કાર્યરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત તેમાં અક્ષરરૂપ થઈને પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસનાની રીતો સમજાવીને તેમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવાના વિવિધ ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. તેમને અતિશય રાજી કરવા માટે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભક્તિ, સેવા, તપ વગેરે અનેકવિધ ઉપાયો-સાધનોનું નિરૂપણ થયેલું છે.

પરબ્રહ્મની ભક્તિ-ઉપાસનામાં તથા તેમને પ્રસન્ન કરવાના આ સાધના-માર્ગમાં આવતાં અનેક વિઘ્નોનાં વિવિધ સ્વરૂપો, તથા તેમાંથી ઊગરવાના વિભિન્ન ઉપાયો પણ સમજાવ્યા છે. વિવિધ પ્રકારના કુસંગની પ્રબળ અસર અને તેમાંથી બચવાના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, ઈર્ષા, મત્સર, મોહ અને દેહાભિમાન આદિક અનેક દોષો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાના સરળ ઉપાયો સમજાવ્યા છે. આ રીતે જીવદશાથી બ્રહ્મદશા-બ્રાહ્મીસ્થિતિ સુધીના નિર્વિઘ્ન સાધનામાર્ગનું નિરૂપણ કરીને જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિનું સ્વરૂપ પણ સમજાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત આધ્યાત્મિક બધાં જ વિષયો અને સાધનોને યથાર્થપણે જાણવા, સમજવા અને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવા માટે પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્ સ્વરૂપસમા ગુણાતીત સત્પુરુષની અનિવાર્યતા, તેમનો અપરંપાર મહિમા તથા તેમનાં અસાધારણ લક્ષણો પણ સમજાવેલાં છે.

આ લોક અને પરલોકમાં સદાય સુખિયા રહેવા માટે, જીવનના સંપૂર્ણ વિકાસ-ઉત્કર્ષ માટે જ્યારે, જ્યાં, જેને જે કાંઈ જરૂરી હોય તેવું આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન વચનામૃતમાંથી મળી શકે તેમ છે. જીવનમાં આવતાં અનંત પ્રકારનાં

દુ:ખો અને પ્રશ્નોના શાશ્વત છતાં સરળ ઉકેલો વચનામૃતમાં આપેલા છે. ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત, વિવિધ દ્વન્દ્વો અને સંઘર્ષોમાં સ્થિરતા અને સમતાથી યુક્ત, શાશ્વત આનંદ અને ઉત્સાહથી ભર્યું ભર્યું તેજસ્વી જીવન જીવવા માટે જે જે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની આવશ્યકતા છે, તે સર્વેનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં છે.

વચનામૃતના દરેક પૃષ્ઠમાંથી બ્રહ્મવિદ્યાની કંઈક ને કંઈક નવી દૃષ્ટિ, પ્રેરણા, શક્તિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ ગ્રંથનું દરેક પૃષ્ઠ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને શ્રેષ્ઠ વિચારોથી ઓતપ્રોત છે. આમ, વચનામૃત જીવનનાં મૂળભૂત રહસ્યોને પ્રગટ કરનાર, જીવનની અનેક સમસ્યાઓનું સમાધાન કરનાર, સમગ્ર જીવનમાંથી માયાના ઘોર અંધકારને દૂર કરીને પ્રકાશ પાથરનાર અને સમગ્ર જીવનને ઉન્નત કરનાર એક અદ્વિતીય અધ્યાત્મગ્રંથ છે.

વચનામૃત તો પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનો અક્ષરબ્રહ્માત્મક નાદ છે, જેનાં શ્રવણ-વાંચનથી જીવ પોતાની અધોમુખ મુમુક્ષુતાને ઊર્ધ્વમુખ કરીને પર-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. આ શ્રીજીમહારાજની પરાવાણીરૂપ દિવ્ય સંજીવની છે.

શ્રીજીમહારાજે કરુણાવશ વાત્સલ્યથી સંતો-ભક્તોને પીરસેલું-પાયેલું આ વચનરૂપી અમૃત છે. આ વચનરૂપી અમૃતથી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણના શાશ્વત અને દિવ્ય સુખનો અનુભવ કરી શકાય તેમ છે.

૨.૨ વચનામૃતમાં સર્વે શાસ્ત્રોનાં સાર-રહસ્ય-સિદ્ધાંતની વાતો

આપણે જાણીએ છીએ કે હિન્દુ ધર્મમાં બ્રહ્મવિદ્યાના અનેકાનેક આધ્યાત્મિક ગ્રંથો છે. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન આવા ગ્રંથોની સંખ્યા અપાર છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતની વિવિધ ભાષામાં ગદ્ય કે પદ્ય શૈલીમાં આજ સુધી અધ્યાત્મ વિશે ખૂબ ખૂબ લખાયું છે. એમ કહી શકાય કે અહીં તો આવા ધાર્મિક કે આધ્યામિક ગ્રંથોનો મહાસમુદ્ર છે. ચાર વેદોની એક લાખ શ્રુતિઓ છે, અઢાર પુરાણોના લગભગ સાડા ચાર લાખ શ્લોકો છે. મહાભારતના એક લાખ શ્લોકો છે. આ ઉપરાંત વિવિધ રામાયણો, ઉપપુરાણો, ઉપવેદો, સ્મૃતિગ્રંથો, ધર્મગ્રંથો, દાર્શનિક ગ્રંથો અને આ સર્વે ગ્રંથો પર લખાયેલાં ભાષ્યો, ટીકાઓ, વૃત્તિઓ અને વ્યાખ્યાઓનો કેટલો મોટો સરવાળો થાય ?

આ બધું વાંચવાનો અને સમજવાનો અને એમાંથી સારતત્ત્વ શોધી કાઢવાનો આજ કોને સમય છે ? કદાચ કોઈકને સમય હોય, તોપણ આ શાસ્ત્રોને

સમજવાની અને એના રહસ્યાર્થોને પામવાની ક્ષમતા કે યોગ્યતા કેટલાની છે ?

લાખોમાં લાધે નહિ અને કરોડમાં કોઈક વિરલો એ શાસ્ત્રોના મહાસમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને કંઈક સારતત્ત્વ રૂપે રત્ન મેળવી શકે. સામાન્ય જનોની એ શક્તિ જ નથી. એના ગજા બહારનું એ કાર્ય છે.

શાસ્ત્રોના શબ્દોના ખરા માલમી અને અનુભવી પુરુષના માધ્યમથી જ શાસ્ત્રોમાંથી જીવને સન્માર્ગ સાંપડે છે. રણના રેતાળ વિશાળ ઢગલામાં ૧૦૦ ગ્રામ ખાંડ પડેલી હોય તો તે કણેકણ કીડી મેળવી શકે, પણ આપણા જેવાનું કામ નહિ; તેમ વિશાળ કદનાં સેંકડો શાસ્ત્રોમાં રહેલા કરોડો શબ્દોમાંથી આપણા જીવને ઉપયોગી શબ્દ શોધવાનું આપણા માટે મુશ્કેલ છે.

કેવળ વાંચવા, સાંભળવા, યાદ રાખવા કે બોલવા માત્રથી શાસ્ત્રોનું રહસ્ય ન પામી શકાય; કારણ કે શાસ્ત્રોને વાંચવા, ભણવા, યાદ રાખવા અને સમજવા કરતાંય શાસ્ત્રોનાં સિદ્ધાંત, હૃદ્‌ગત અભિપ્રાય અને રહસ્યને ગ્રહણ કરવાં એ અતિ કપરું કામ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં કહ્યું છે 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्...' અર્થાત્ ધર્મનું તત્ત્વ ગુફામાં છુપાયેલું છે. તેથી શાસ્ત્રોનું સારતત્ત્વ શોધવું તે અમાસની રાત્રે ઊંડી અંધારી ગુફામાંથી કાળી વસ્તુ શોધી લાવવા જેવું કઠણ કામ છે.

શ્રીજીમહારાજના સમયમાં દીનાનાથ ભટ્ટ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. શ્રીમદ્‌ભાગવતના ૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠસ્થ હતા. એક વખત મહારાજે તેમને પૂછ્યું, ''ભટ્ટજી, તમને ૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠસ્થ છે, તો તેમાંથી મોક્ષનો શ્લોક કયો છે ?'' તેમણે કહ્યું, ''મહારાજ, આપ કહો તો ૧૮,૦૦૦ શ્લોક મોઢે બોલી જાઉં, પણ તેમાંથી મોક્ષનો શ્લોક કયો છે તેની ખબર નથી.'' મહારાજે કહ્યું, ''તૃતીય સ્કંધમાં આવે છે.'' તેમણે કહ્યું, ''મહારાજ ! તૃતીય સ્કંધમાં ઘણા અધ્યાયો અને સેંકડો શ્લોકો આવે છે. તેમાંથી મોક્ષનો શ્લોક કેવી રીતે શોધવો ?'' મહારાજે કહ્યું, ''તૃતીય સ્કંધના ૨૫મા અધ્યાયમાં આવે છે.'' તોપણ દીનાનાથ ભટ્ટને મોક્ષનો શ્લોક મળ્યો નહિ. પછી મહારાજે પોતે જ તૃતીય સ્કંધના ૨૫મા અધ્યાયનો ૨૦મો શ્લોક બોલીને કહ્યું, ''આ મોક્ષનો શ્લોક છે કે જે, કપિલદેવ ભગવાને પોતાની માતા દેવહૂતિને કહ્યો છે :

प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ *(ભાગવત : ૩ ૨૫/૨૦)*

અર્થ : વિદ્વાનો આસક્તિ-સંગને આત્માનું અછેદ્ય બંધન માને છે. જો તે

જ આસક્તિ સાધુઓમાં કરેલી હોય તો મોક્ષનું દ્વાર ઉઘાડું થઈ જાય છે.

આ શ્લોક સાંભળીને દીનાનાથ ભટ્ટ બોલ્યા, ''મહારાજ ! મેં ૧૮,૦૦૦ શ્લોકનો પાઠ કેટલીય વાર કર્યો છે, શ્રીમદ્ભાગવતની કથા પણ અનેકવાર કરી છે, પણ મારા મોક્ષના શ્લોકની મને ખબર ન હતી, તે આપે કૃપા કરીને બતાવ્યો.'' ત્યારે મહારાજ બોલ્યા, ''શાસ્ત્રોના માલમી, અનુભવી વગર શાસ્ત્રોનાં સાર, સિદ્ધાંત, રહસ્ય, અભિપ્રાયને ફક્ત લૌકિક સ્થૂળ બુદ્ધિથી સમજી કે પામી ન શકાય.''

રહસ્યની વ્યાખ્યા કરતાં મહારાજ ***વચ. મ. ૩૯***માં કહે છે, *''ગમે તેવો શાસ્ત્રી હોય, પુરાણી હોય, અતિશય બુદ્ધિવાળો હોય, તે પણ સાંભળીને તે વાતોને નિશ્ચય સત્ય માને ને હા પાડે, પણ તેને કોઈ રીતે સંશય ન રહે જે, 'એ વાર્તા એમ નહિ હોય.' એવી રીતે જે કહી દેખાડવું તેનું નામ રહસ્ય કહેવાય.''*

સર્વે શાસ્ત્રોમાંથી આવું 'રહસ્ય' કાઢી આપવું, કહી દેખાડવું તે ઘણું કઠણ છે. મહારાજે વચનામૃતમાં જે કંઈ વાતો કરી છે તે સર્વે શાસ્ત્રોનાં સાર-સિદ્ધાંત-રહસ્યરૂપ છે.

એમણે ખૂબ જ નાની વયે હિંદુ ધર્મના વેદો, પુરાણગ્રંથો, રામાયણ, મહાભારત, સ્મૃતિગ્રંથો અને ષડ્દર્શનના તાત્ત્વિક ગ્રંથોનો ખૂબ ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ આ સર્વે સત્શાસ્ત્રોનાં સારતત્ત્વ, રહસ્યાર્થ અને યથાર્થ સિદ્ધાંતને પામી શક્યા હતા. એટલે જ તો તેમણે ફક્ત ૧૦ વર્ષની વયે કાશીમાં યોજાયેલી વિદ્વાનોની સભામાં યોજાયેલા શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રકાંડ પંડિતો અને પ્રખર વિદ્વાનોને હરાવીને જ્વલંત વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સમગ્ર જીવનભર શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ગળાડૂબ વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ દિગ્ગજ વિદ્વાનો આ નાના બાળકના શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન સામે ઝૂકી ગયા હતા. સૌને આશ્ચર્ય તો એ હતું કે આટલી નાની વયે શાસ્ત્રોનો આટલો તલસ્પર્શી ઊંડાણભર્યો અભ્યાસ !!

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની સ્થાપના કર્યા પછી પણ તેઓ અવારનવાર સર્વે સત્શાસ્ત્રોનું વાંચન કરતા, અને સંતો-ભક્તો પાસે વાંચન કરાવીને સાથે સાથે તે શાસ્ત્રોમાંથી રહસ્યરૂપ, પરમસિદ્ધાંતરૂપ અને સારભૂત વાતો કરતા. તેમનું શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું ઊંડાણ તો સમુદ્ર જેટલું હતું જ, પરંતુ તેનો વ્યાપ પણ સમુદ્ર જેટલો જ હતો, તેની પ્રતીતિ નીચેના સંદર્ભોથી થયા વગર રહેતી નથી.

મ. ૧ *– ''વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઈતિહાસ એ સર્વે ગ્રંથનો એ જ ગલિતાર્થ છે... આ જે અમે વાત કરી છે તે સર્વે શાસ્ત્રોનું રહસ્ય છે.''*

મ. ૮ *– "ચાર વેદ, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અઢાર પુરાણ, ભારત, રામાયણ અને નારદપંચરાત્ર એ આદિક સર્વ શાસ્ત્રનો એ જ સિદ્ધાંત છે."*

મ. ૨૧ *— "જેટલા કલ્યાણને અર્થે વ્યાસજીએ ગ્રંથ કર્યા છે તે સર્વે સુરત રાખીને અમે સાંભળ્યા. તે સર્વે શાસ્ત્રમાં એ જ સિદ્ધાંત છે અને જીવના કલ્યાણને અર્થે પણ એટલી જ વાત છે જે, આ સર્વે જગત છે તેના કર્તા તો એક ભગવાન છે."*

મ. ૨૮ *– "આ વાર્તા જે અમે કરી છે તે કેવી છે, તો વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ આદિક જે જે કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિશે શબ્દમાત્ર છે, તે સર્વેનું અમે શ્રવણ કરીને તેનું સાર કાઢીને આ વાર્તા કરી છે. તે પરમ રહસ્ય છે ને સારનું પણ સાર છે."*

અં. ૧૦ *— "વેદ, પુરાણ, ઈતિહાસ અને સ્મૃતિ એ સર્વે શાસ્ત્રમાંથી અમે એ સિદ્ધાંત કર્યો છે જે; જીવ, માયા, ઈશ્વર, બ્રહ્મ અને પરમેશ્વર એ સર્વે અનાદિ છે."*

વચનામૃતોના ઉપરોક્ત સંદર્ભોને વાંચતાં-વિચારતાં સ્પષ્ટપણે સમજાય છે કે મહારાજે આપણને જે અધ્યાત્મરાહ બતાવ્યો છે, જે કાંઈ આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે કેવળ કલ્પના નથી કે બુદ્ધિના ફક્ત તર્કો નથી, પરંતુ સર્વશાસ્ત્રોના સારરૂપ છે. વચનામૃતમાં જે વાતો છે તે ફક્ત શાસ્ત્રોનો સરવાળો કે સંકલન નથી, પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોનાં પરમ રહસ્ય અને સિદ્ધાંતરૂપ છે.

મહારાજ ***વચ. મ. ૧૧***માં કહે છે, *"જો ધર્મ, અર્થ ને કામસંબંધી જે ફળની ઈચ્છા તેનો ત્યાગ કરીને તેનાં તે શુભ કર્મ જો ભગવાનની પ્રસન્નતાને અર્થે કરે તો એ જ શુભ કર્મ છે તે ભક્તિરૂપ થઈને કેવળ મોક્ષને અર્થે થાય છે."* આ ત્રણ લીટીમાં ગીતાના સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ, જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ, કર્મસંન્યાસયોગ અને ભક્તિયોગ એમ પાંચ અધ્યાયનાં સાર-રહસ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આવાં તો અનેક વચનામૃતોનાં અનેક વચનો છે કે જેમાં અનેક શાસ્ત્રોનાં પરમ રહસ્ય, સાર અને સિદ્ધાંત સમાયાં હોય.

આ રીતે સર્વે સત્શાસ્ત્રોનાં સાર, રહસ્ય અને સિદ્ધાંતરૂપ વચનામૃત એક અદ્વિતીય આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે.

૨.૩ વચનામૃત વિશે અભિપ્રાયો

૨.૩.૧ ગુણાતીત ગુરુઓના અભિપ્રાયો

ગુણાતીત ગુરુઓએ સર્વે સત્શાસ્ત્રોના સારરૂપ વચનામૃતના અદ્ભુત મહિમાનું ગાન કર્યું છે. જેમકે,

♦ *"આ વચનામૃતના ચોપડામાં ચાર વેદ, ખટશાસ્ત્ર ને અઢાર પુરાણોનો*

સાર છે.'' *(સ્વા.વા. : ૬/૧૯)*

◆ *''સમગ્ર શાસ્ત્રોના સાર રૂપે વચનામૃતનો ગ્રંથ આપણને શ્રીજીમહારાજે આપ્યો છે, વચનામૃતમાં સર્વોપરી જ્ઞાન છે.''*

– બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ[1]

◆ *''શ્રીજીમહારાજે પોતાનાં ૨૬૨ વચનામૃતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે. પોતાની પરાવાણી ગોઠવી છે. તમામ શાસ્ત્રોનો સાર શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં ગોઠવ્યો છે. ચાર વેદોનો સાર એમાં છે.''*

– બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ[2]

◆ *''વચનામૃતમાં બધા જ શબ્દો આવી જાય છે. કોઈ વાત અવિદ્વાન રાખી નથી. એના જેવો એકેય ગ્રંથ નથી. એના સિવાય બીજે માલ મનાય એ મોહ છે. મહારાજે એમાં વેદ-વેદાંતનો સાર બતાવ્યો છે.''*

– પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રમુખસ્વામી મહારાજ[3]

ગુણાતીત ગુરુઓનાં ઉપરોક્ત વચનોમાં વચનામૃતની વિશેષ મહત્તા પ્રગટ થાય છે.

૨.૩.૨ મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો

જે કોઈ વચનામૃતનું એકાદવાર પણ વાંચન કરે છે, તેને પણ વચનામૃતની અનેક પ્રકારની વિશેષતાનો ખ્યાલ આવી જાય છે. કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોનાં વચનામૃત વિષયક મંતવ્યો જાણીએ :

◆ *''વચનામૃત માટે આલંકારિક ઉક્તિમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આ ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતની ગીતા છે. વચનામૃતમાં સમગ્ર ભારતીય ધર્મ અને અધ્યાત્મ-સાધનાનો અર્ક છે એમ કહેવાનું સાહસ જાગે છે.''*

– રઘુવીર ચૌધરી (સાહિત્યકાર)[4]

◆ *''વચનામૃત' એક અનુપમ ગ્રંથ છે. સાક્ષાત્કાર તો થયો, પણ સાક્ષાત્કારનો રસ્તો સરળ કે વિકટ જે છે તેવો, સ્પષ્ટ રીતે કહેનાર શ્રીસ્વામિનારાયણ છે. (ગ્રંથની) સરળતા, એની સ્પષ્ટતા, એમાંની તર્કબદ્ધ રજૂઆત*

---

૧. બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ : ૨/૧૬૫.

૨. બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ : ૫/૩૨૪.

૩. તા. ૧-૬-'૯૩.

૪. સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય, પૃ : ૧૬.

વાચકને મુગ્ધ કરી દે છે; હૈયા સોંસરવી એ ઊતરી જાય છે. મનુષ્યના મનમાં જે જે શંકા ઉદ્‌ભવે એનું ત્યાં જ સમાધાન અને એ એટલું સંતોષકારક હોય છે કે પછી ક્યાંય સંશયને સ્થાન રહેતું નથી.... અનેક વિકટ અને ગૂઢ લાગતા વિષયોનું પાકું અને સરળ સ્પષ્ટીકરણ.'' – ચંદ્રવદન ચી. મહેતા (સાહિત્યકાર)[5]

♦ *''સંપ્રદાયનો મૂળ ગ્રંથ 'વચનામૃત' તરીકે ઓળખાય છે. આ ગ્રંથે ગુજરાતના પ્રાકૃત સાહિત્યના એક સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ તરીકેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એટલું જ નહિ, પણ વિશ્વનાં સમગ્ર ઉચ્ચતમ ધર્મશાસ્ત્રોની સાથે ઊભો રહેશે. વચનામૃતમાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો સાર આલેખાયો છે, પરંતુ તે કેવળ તાત્ત્વિક ચર્ચાનું શાસ્ત્ર નથી. જે પણ કંઈ થોડી ઘણી તત્ત્વની ચર્ચા આવે છે, તે પણ સંપૂર્ણપણે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ઘડતર માટે નોંધાઈ છે કે જે વક્તાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું. આ જ કારણથી એમાં અનુભૂતિનો એક ચોક્કસ રણકાર છે અને વચન તથા વિચારનો સુંદર સંવાદી સમન્વય થતો જોવા મળે છે. આટલા વિશાળ ગ્રંથનાં સેંકડો પૃષ્ઠોમાં તમને એક પણ બિનજરૂરી શબ્દ કે અસ્થાને આવેલો વિચાર, કે જે મૂળ મોક્ષ વિષયથી જુદો પડતો હોય, તે મળવો ભારે કઠણ પડશે. ખરેખર, વચનામૃત એ એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને ભગવાન સ્વામિનારાયણને એક ઉત્તમ કોટિના આચાર્ય તરીકે બિરદાવે છે.*

આ ગ્રંથમાં શુદ્ધ સિદ્ધાંતોને એટલી સાદી, સરળ છતાં એટલી જ રસાળ શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે કે અભણને અઘરું ન લાગે અને વિદ્વાનને સહેલું ન લાગે. સમગ્રપણે જોતાં 'વચનામૃત' હિંદુ શાસ્ત્રનો એક સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે. એક આદર્શ આચાર્ય, ઉપદેષ્ટા તરીકે ભગવાન સ્વામિનારાયણને ઓળખાવવા માટે આ ગ્રંથ એક જ પૂરતો છે.'' – મણિલાલ પારેખ (ધર્મવિષયના પ્રાધ્યાપક)[6]

♦ *''વચનામૃતની ગણના નૈતિક ઉન્નતિ માટેના સર્વોત્તમ સત્‌શાસ્ત્ર તરીકે કરવી જોઈએ. ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, પંચરાત્ર જેવાં ભારતનાં પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોનું અગાધ જ્ઞાન વચનામૃતના પ્રત્યેક શબ્દમાં ઠાંસી ઠાંસીને સમાયેલું છે. વચનામૃતની શરૂઆતથી તેના અંત સુધી જેમ જેમ યાત્રિક પોતાની બૌદ્ધિક યાત્રા આગળ ધપાવે છે, તેમ તેમ તે કેવળ ભાષાશૈલીની સરળતાથી જ પ્રભાવિત નથી થતો, પરંતુ તદુપરાંત તેના મન અને હૃદય પર અવશ્યપણે થતી જબરજસ્ત અસરથી પણ તે જરૂર પ્રભાવિત થાય છે.*

---

૫. સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય, પૃ : ૮૬.

૬. શ્રી સ્વામિનારાયણ, પૃ : ૧૯૯.

આપણે નિઃશંકપણે કહી શકીએ કે વચનામૃત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખૂબ જ આગવું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં આજના સમાજમાં પ્રવર્તમાન અનિષ્ટો દૂર કરવા માટેના સચોટ અને સક્ષમ ઉકેલો-ઉપાયો છે. એની સાબિતી એટલી જ કે વચનામૃત દ્વારા લાખો માણસોનાં મન અને હૃદયમાં જીવનના આદર્શો પ્રત્યેની લાગણી જાગી છે, માનવતા માટેનો આદર્શ પ્રગટ થયો છે અને સંપ્રદાયના હજારો ભક્તો-સંતો સમાજની દુર્દશાને સુધારવા માટે જીવનોદ્ધારના કાર્યમાં વણથંભ્યા સતત લાગી રહ્યા છે.''

– પી. બી. વિદ્યાર્થી (M.A. Ph.D.)

(તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક, રાંચી યુનિ.)[૭]

♦ *''સહજાનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ, એ તો ગુજરાતી ભાષાનું એક રત્ન છે. સાધનદશામાં આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા ઈચ્છનારને ગુજરાતી ભાષામાં આવું પુસ્તક વિચાર્યા વિના ભાગ્યે જ ચાલે એમ મને લાગે છે. એ પુસ્તકનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી એના સિદ્ધાંતો અને ઉપદેશોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરનાર ચડ્યા વિના રહે જ નહિ. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનાઓથી ભરપૂર આટલું નાનકડું પુસ્તક ભાગ્યે જ બીજું છે. એ વખતના ગુજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમ નમૂનો છે. એની ભાષા બહુ મુદ્દાસર, ટૂંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી, થોડું ભણેલાને પણ સમજાય તેવા સહેલા શબ્દો અને સરળ વાક્યરચનાવાળી અને જરૂર પડે ત્યાં અર્થને સ્પષ્ટ કરે એવાં દૃષ્ટાંતોવાળી છે. એમાં યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય શબ્દોનો જ ઉપયોગ દેખાશે. એમાં કોઈ ઠેકાણે ભ્રમકારક, સંશયાત્મક કે મોળી વાત જોવામાં નહિ આવે. એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ વચનો કહેનારનો સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.''*

– કિશોરલાલ મશરૂવાલા (ગાંધીવાદી ચિંતક)[૮]

વિદ્વાનોનાં ઉપરોક્ત વચનોમાં વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી વચનામૃતની અદ્વિતીયતા જણાઈ આવે છે. અધ્યાત્મની અનેકવિધ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર અનેક શાસ્ત્રોમાં વચનામૃત તો એક કોહિનૂર, પારસમણિ કે ચિંતામણિ સમાન છે. એમાં બધાં જ શાસ્ત્રોનો નિચોડ છે, અધ્યાત્મદર્શનનો સાર છે, બ્રહ્મવિદ્યાનું હાર્દ છે.

---

7. New dimension in vedant philosophy, part-1, pg. 37.

૮. સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય, પૃ. ૩૮.

૨.૪ વચનામૃતના ઉદ્‌બોધક શ્રીજીમહારાજનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

કોઈ પણ ગ્રંથની યથાર્થતા અને પ્રમાણભૂતતાનો આધાર એના લેખક કે ઉદ્‌બોધકની વિશ્વસનીયતા, પાત્રતા કે પ્રામાણિકતા છે. અલ્પજ્ઞ, અપ્રામાણિક, કામાદિક વિકારોથી યુક્ત અને સ્વાર્થી વ્યક્તિનાં ઉપદેશ-વચનોમાં અસત્ય, ભ્રમ કે વંચના (છેતરપિંડી) જેવા અનેક પ્રકારના દોષો હોવાની સંભાવના રહેલી છે. તેથી તેમનો ઉપદેશ પ્રમાણભૂત કહી શકાય નહિ.

વચનામૃતના ઉદ્‌બોધક શ્રીજીમહારાજમાં આ માનવસહજ દોષો નથી. તેઓ લોકોત્તર ઉપદેષ્ટા છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ પારલૌકિક અને અદ્વિતીય છે. તેથી વચનામૃત ગ્રંથની મુખ્ય વિશેષતા અને મહત્તા તો તેના ઉદ્‌બોધક શ્રીજીમહારાજના દિવ્ય વ્યક્તિત્વને લીધે છે. અહીં આપણે ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી એમના પારલૌકિક અર્થાત્ દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરીશું.

૨.૪.૧ શ્રીજીમહારાજ : સર્વાવતારના અવતારી સર્વોપરી ભગવાન

શ્રીજીમહારાજના દિવ્ય વ્યક્તિત્વમાં મુખ્યત્વે તો એ સ્પષ્ટપણે સમજવાનું છે કે તેઓ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી અને અક્ષરધામના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે. તેઓ સર્વકારણના કારણ, સર્વકર્તાહર્તા, સર્વનિયંતા, સર્વકર્મફળપ્રદાતા અને સર્વમોક્ષપ્રદાતા છે. તેઓ મનુષ્ય રૂપે હોવા છતાં સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન, સદૈવ માયાથી નિર્લેપ, નિર્દોષ અને દિવ્યમૂર્તિ છે. તેઓ પોતે જ પોતાના આ દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતાં ***વચ. અં. ૩૮***માં કહે છે, *“તે અક્ષરધામને વિશે રહ્યા જે એ ભગવાન તે જે તે મુક્ત પુરુષ તેમણે દિવ્ય એવા જે નાના પ્રકારના ઉપચાર તેણે કરીને સેવ્યા થકા ને તે મુક્ત પુરુષને પરમ આનંદને ઉપજાવતા થકા સદા વિરાજમાન છે. અને એવા સર્વોપરી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે જ દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિશે પ્રકટ થયા થકા સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે ને તમારા ઈષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે. અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં ને અક્ષરધામને વિશે રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એ બે એક જ છે. અને એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે ને સર્વ કારણના પણ કારણ છે ને સર્વોપરી વર્તે છે, ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે*

સર્વેને એકાંતિકભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.''

શ્રીજીમહારાજનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા અને સંપ્રદાયમાં યથાર્થ રીતે એનું પ્રવર્તન કરનારા અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ કહે છે :

♦ *''સર્વોપરી અને સર્વાવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ મહારાજને સમજવા.''* *(સ્વા.વા. : ૨/૨)*

♦ *''ઉપાસના ચોખ્ખી સમજવી જે, કોટાનકોટિ ભગવાનના અવતાર જે શ્રીકૃષ્ણ, રામચંદ્ર, વાસુદેવ, નરનારાયણ ઈત્યાદિક સર્વના કારણ મહારાજ છે.''* *(સ્વા.વા. : ૨/૧૭૧)*

♦ *'આ પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રીજીમહારાજ સહજાનંદ સ્વામી તે સર્વે જે અવતાર તેમના અવતારી ને સર્વેના કારણ ને સર્વેના નિયંતા છે, એમાં લેશમાત્ર ફેર નથી.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૭)*

શ્રીજીમહારાજ અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનાં આ વચનોથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે કે શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી ભગવાન છે. તેથી તેમનાં વચનો સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત હોય તે સ્વાભાવિક છે. જે પ્રાપ્ય કે સાધ્ય છે, જેમને પામવાના છે, તેઓ પોતે જ પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન, પોતાને પામવાનો સાધનામાર્ગ અને ઉપાય જે કાંઈ બતાવે તે યથાર્થ અને સચોટ જ હોય. એમણે આપેલ અધ્યાત્મવિષયક માર્ગદર્શનોમાં લેશમાત્ર સંશય કે ક્ષતિ હોવાની શક્યતા જ ક્યાંથી હોય ?

તેઓ ભગવાન હોવાથી સર્વજ્ઞપણું તેમને સહજ સિદ્ધ છે. ભગવાનના સર્વજ્ઞપણાની વાત કરતાં મહારાજ ***વચ. મ. ૫૩***માં કહે છે, *''એ ભગવાન તો અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને વિશે રહ્યા એવા જે જીવ ને ઈશ્વર, તેને જેમ હથેળીમાં જળનું ટીપું હોય ને તેને દેખે તેમ દેખે છે.''*

તેઓ પોતાના જ સર્વજ્ઞપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતાં ***વચ. જે. ૫***માં કહે છે, *''હું તો ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળને વિશે સર્વ ક્રિયાને જાણું છું અને આંહીં બેઠા સતા પણ સર્વેને જાણીએ છીએ અને માતાના ઉદરને વિશે હતા તે દિવસે પણ જાણતા હતા અને ઉદરને વિશે નહોતા આવ્યા તે દિવસ પણ જાણતા હતા.''*

તેથી સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વોપરી એવા શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતોમાં જે કાંઈ વાત કરી છે, તે નિઃસંશયપણે પ્રમાણભૂત છે.

આ રીતે આપણે શ્રીજીમહારાજના મુખ્ય પારલૌકિક વ્યક્તિત્વ તરીકે સમજ્યા કે તેઓ સર્વોપરી ભગવાન છે, પરંતુ મનુષ્યરૂપે વિચરતા ભગવાનનો

આવો નિશ્ચય થવો સહેલ નથી. યોગ્યતા વગર માનવની તાર્કિક બુદ્ધિથી આ વાત જલદી સમજાય તેમ નથી. તેથી જ મહારાજ ***વચ. મ. ૧૩***માં પોતાના સર્વોપરીપણાનો નિશ્ચય કરવાનો પ્રથમ નિર્દેશ કરીને કહે છે, *“જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે,’ એમ જાણજો. અને જો એમ ન જણાય તો એટલું તો જરૂર જાણજ્યો જે, ‘અક્ષરરૂપ જે તેજ તેને વિશે જે મૂર્તિ છે તેને મહારાજ દેખે છે,’ એમ જાણશો તોપણ તમારે મારે વિશે હેત રહેશે. તેણે કરીને તમારું પરમ કલ્યાણ થશે.”*

શ્રીજીમહારાજ આ સંદર્ભમાં જીવોના કલ્યાણ માટે બે વાત કરે છે. જે લોકો મહારાજને સર્વોપરી પુરુષોત્તમ નારાયણ સમજી શકે, તેમના માટે તો પ્રથમ વાત જ ઉત્કૃષ્ટ છે, પરંતુ જે લોકો એમને સર્વોપરી ભગવાન તરીકે ન સ્વીકારી શકે, તેમનું પણ કંઈક શ્રેય થાય એ હેતુથી એમના માટે મહારાજ બીજી વાત કરે છે.

જે લોકો શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી ભગવાન તરીકે માની કે સ્વીકારી ન શકે, તેમને પણ શ્રીજીમહારાજનાં વચનોમાં વિશ્વાસ આવે, એ માટે મહારાજના દિવ્ય અને અસાધારણ વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. શ્રીજીમહારાજ એક લોકોત્તર આધ્યાત્મિક પુરુષ છે. તેમને અધ્યાત્મ-સાધનાનો સંપૂર્ણ અનુભવ છે. તેમને આત્મા-પરમાત્માનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર છે. તેથી તેઓ આધ્યાત્મિક સર્વોચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને સુગમ સાધનાની સરળ વાતો કરવાની સંપૂર્ણ ક્ષમતા અને યોગ્યતા ધરાવે છે. જો કોઈ પણ મુમુક્ષુને શ્રીજીમહારાજના દિવ્ય વ્યક્તિત્ત્વ વિશે આટલી પણ દૃઢતા થાય, તો એને મહારાજનાં વચનો સત્ય મનાય, એમનાં વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા જાગ્રત થાય. તેથી હવે આપણે શ્રીજીમહારાજના અલૌકિક વ્યક્તિત્વનાં અન્ય કેટલાંક પાસાંઓનો વિચાર કરીશું.

૨.૪.૨ શ્રીજીમહારાજ : બ્રહ્મવિદ્યાના યથાર્થ જ્ઞાતા અને અનુભવી

કોઈ પણ વ્યક્તિના કોઈક વિષય પરનાં વચનોની પ્રમાણભૂતતાનો આધાર એના એ વિષયના યથાર્થ જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપર નિર્ભર છે. કોઈક એન્જિનિયર હૃદયની બાયપાસ સર્જરી પર પ્રવચન કરે, અથવા તો કોઈક હાર્ટસર્જન નર્મદા યોજનાના મુખ્ય બંધની ડિઝાઈન વિશે પ્રવચન કરે, તો તેમાં કેટલો વિશ્વાસ મૂકી શકાય ? કદાચ કોઈક સાંભળી તો લે, પણ એના પ્રવચન પર વિશ્વાસ મૂકીને

એન્જિનિયર પાસે હૃદયનું ઑપરેશન કોણ કરાવે ? કે હાર્ટસર્જન પાસે પોતાના મકાનની ડિઝાઈન કોણ કરાવે ? કોઈ જ નહિ, કારણ કે તેમને તે વિષયના ગ્રંથોનો કોઈ ઊંડો અભ્યાસ નથી, તેમજ એનો યથાર્થ અનુભવ પણ નથી.

એવી જ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના આધારભૂત ગ્રંથોના યથાર્થ અભ્યાસ અને રહસ્યાર્થને પામ્યા વગર તેમજ એના અનુભવ વગર કેવળ લૌકિક વિચારો, તાર્કિક મંતવ્યો પર વિશ્વાસ મૂકી ન શકાય. શ્રીજીમહારાજ આવા ઉપદેષ્ટા નથી.

બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપનારા શ્રીજીમહારાજ ફક્ત બ્રહ્મવિદ્યાના આધારભૂત શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા જ નથી, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના યથાર્થ અનુભવી પણ છે. તેથી તેમના ઉપદેશમાં શાસ્ત્રોની ફક્ત વાંચેલી, વિચારેલી, ગોખેલી કે ગોઠવેલી વાતો નથી, પરંતુ એમના પોતાના યથાર્થ અનુભવની વાતો છે.

કદાચ કોઈક સૂક્ષ્મ અને ચોજાળી બુદ્ધિવાળો અને તીવ્ર યાદશક્તિવાળો હોય, તો તે પણ શાસ્ત્રોનું વાંચન-ચિંતન કરી, તેનું સંકલન-સંપાદન કરી, તેને તર્કબદ્ધ ગોઠવીને એની યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી શકે, પરંતુ તેને અધ્યાત્મનો અનુભવ ન પણ હોય. એણે શાસ્ત્રોની એ વાતોને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો હોય, એટલે કે અધ્યાત્મ-સાધનાને માર્ગે ડગલું પણ ન મૂક્યું હોય એવું બની શકે.

શાસ્ત્રોનું ફક્ત એવું વાચ્યાર્થ જ્ઞાન એનું પોતાનું પણ કલ્યાણ કરી શકતું નથી. શ્રીજીમહારાજ આ હકીકત સમજાવતાં કહે છે :

પ્ર. ૧૮ *– “આ વાત છે તેને સમજીને તે જ પ્રમાણે વર્તે તે જ મુક્ત થાય છે અને તે વિના તો ચાર વેદ, ખટશાસ્ત્ર, અઢાર પુરાણ અને ભારત આદિક ઈતિહાસ ભણવે કરીને તથા તેના અર્થને જાણવે કરીને અથવા તેના શ્રવણે કરીને પણ મુક્ત થાય નહિ.”*

પ્ર. ૫૦ *– “કેટલાક શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઈતિહાસ તેના અર્થને સારી પેઠે જાણતા હોય, તોપણ પોતાના કલ્યાણને અર્થે કાંઈ જતન કરે નહિ.”*

ભલે બ્રહ્મવિદ્યામાં શાસ્ત્રજ્ઞાન જરૂરી છે, પરંતુ શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રમાણે વર્તાય નહિ તો તે જ્ઞાન મોક્ષપ્રદ બનતું નથી. તેથી જ તો શ્રીજીમહારાજ જ્ઞાનની યથાર્થ વ્યાખ્યા સમજાવતાં ***વચ. લો. ૭***માં કહે છે, *“ભગવાનને તત્ત્વે કરીને સમજવા એ તો એમ છે જે ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ તથા અનુભવ એ ત્રણે કરીને યથાર્થપણે પ્રત્યક્ષ ભગવાનને જાણે ત્યારે પૂરો જ્ઞાની કહેવાય અને એ ત્રણ પ્રકારમાંથી જો એકે ઓછો હોય તો તેને આત્યંતિક જ્ઞાન ન કહેવાય. તેણે કરીને જન્મમૃત્યુને પણ ન તરે.”*

આમ, અમલમાં મૂક્યા વગરનું અને સાક્ષાત્ અનુભવ વગરનું કેવળ

વાચ્યાર્થ જ્ઞાન વ્યક્તિનું પોતાનું કલ્યાણ ન કરી શકે, તો એના જ્ઞાનથી બીજાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે ? બ્રહ્મવિદ્યાના સ્વતઃ અનુભવ વગરની વાતો શાસ્ત્રોના સંદર્ભો કે પ્રમાણોથી ભરપૂર હોય, બુદ્ધિગમ્ય અને તર્કબદ્ધ હોય, છતાં તે વાતો સાચા સાધકને સન્માર્ગે વાળવાને બદલે બહુધા તો તેને ગેરમાર્ગે દોરીને સાચી સાધનાથી ભ્રષ્ટ કરે છે. એટલે જ તો શ્રીજીમહારાજ કહે છે કે જેને માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભગવાનનો યથાર્થ નિશ્ચય નથી, એવાની વાતોથી જીવોનું કલ્યાણ થવાને બદલે ભૂંડું થાય છે. *(વચ. વર. ૧૨)*

વચનામૃતના ઉદ્‌ગાતા શ્રીજીમહારાજ કેવળ શાસ્ત્રોના રહસ્યજ્ઞ-મર્મજ્ઞ જ નથી, પણ બ્રહ્મવિદ્યાના અર્થાત્ અધ્યાત્મ સાધનાના યથાર્થ અનુભવી છે. તેમણે શાસ્ત્રોના શબ્દોને બુદ્ધિના બળે ગોઠવીને વાતો નથી કરી, પરંતુ એ વચનોને પોતાના જીવનમાં આત્મસાત્ કરીને પોતાના અનુભવના નિચોડરૂપે વાતો કરી છે. તેઓ પોતે પોતાના અનુભવની વાત કરતાં કહે છે :

મ. ૧૩ *– "આ જે વાત છે તે મારી દીઠેલ છે. ને મારા અનુભવે કરીને પણ મેં સિદ્ધ કરી છે... અને આ જે અમે તમને વાત કહી તે સર્વે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે અને અનુભવમાં પણ એમ જ દૃઢ છે અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે અને જો પ્રત્યક્ષ જોઈને ન કહી હોય તો અમને સર્વે પરમહંસોના સમ છે."*

અં. ૩૯ *– "આ વાતને અમે કરીએ છીએ તે કાંઈ બુદ્ધિની કલ્પનાએ નથી કરતા તથા સિદ્ધાઈ જણાવવા સારુ નથી કરતા, આ તો અમારી અજમાવેલ વાત છે ને જેમ અમે વર્તીએ છીએ તેમ વાત કરીએ છીએ. કેમ જે અમારે સ્ત્રી ધન આદિક પદાર્થનો ભારે યોગ છે તથા પંચવિષયનો ભારે યોગ છે તથા સુરત, અમદાવાદ, વડોદરે, વરતાલે જઈએ છીએ ત્યારે હજારો માણસ ભેગા થાય છે ને તે માને છે તથા વાજતે ગાજતે અતિ સન્માન કરીને પધરાવે છે તથા ત્યાં ત્યાં ભારે ભારે જાયગાઓ જોયામાં આવે છે તથા ભારે વસ્ત્ર, વાહન આદિકનો યોગ થાય છે, એ સર્વે છે તથાપિ પોતાના આત્મા સામી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તથા ભગવાનના માહાત્મ્ય સામી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે એ સર્વેનું અતિ તુચ્છપણું થઈ જાય છે અને એમાં કોઈ ઠેકાણે બંધાઈ જવાતું નથી ને પૂર્વ દેહની જેમ વિસ્મૃતિ છે તેમ એ સર્વેની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. માટે એ બે વાત અમારે સિદ્ધ થઈ છે તે સારુ એમ અમારે વર્તાય છે."*

ઉપરોક્ત બંને સંદર્ભોનું તાત્પર્ય એવું છે કે મહારાજ અધ્યાત્મવાતોને એમના જીવનમાં આત્મસાત્ કરીને તેમનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને પછી જ કહે છે.

તેઓ સ્વયં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ હોવા છતાં લોકસંગ્રહાર્થે અને ભાવિ ભક્તોના આદર્શ માટે એક સાધક બનીને રહ્યા, કારણ કે સિદ્ધ જ્યારે સાધનાનો આરંભ કરે છે ત્યારે સાધકનો આદર્શ મૂર્તિમંત થતો હોય છે. તેમની સામે જોઈને સાધક પોતાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરીને સાધના કરી શકે છે. ઉપદેશના લાખો શબ્દો કરતાં દૃષ્ટાંતરૂપ પોતાના જીવનથી સૌને વધારે અસરકારક પ્રેરણા મળતી હોય છે. આ મનુષ્યદેહે કરીને સાધનાના કઠિન માર્ગે ચાલીને સર્વોત્તમ સ્થિતિએ પહોંચી શકાય છે, એવી શ્રદ્ધા સર્વે મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં પ્રગટાવવા માટે મહારાજે આ સાધના કરી છે અને પોતે કરેલી સાધનાની વાતો પણ કરી છે. તેથી ભક્તો પરના કેવળ અનુગ્રહ સમી એમની સાધના વચનામૃતમાં સુંદર રીતે રજૂ થઈ છે. આદર્શ સાધકમાં જે જે ગુણો જોઈએ તે તમામ તેમના વ્યક્તિત્વમાં પણ પ્રકાશિત થતા જોવા મળે છે.

મહારાજે કરેલ સાધનાની વિશેષ વાત કરતાં પહેલાં ફરી વાર સ્પષ્ટપણે અને દૃઢપણે સમજી લઈએ કે તેમણે કરેલી સાધના માયામાંથી મુક્ત થવા કે સિદ્ધ થવા માટે નથી. તેમજ તેઓ સાધના દ્વારા સિદ્ધ થઈને ભગવાન તરીકે મનાયા કે પૂજાયા એવું પણ નથી. તેઓ તો સ્વતઃ, સ્વતંત્રપણે અને અનાદિથી જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે.

તેથી જ તો જ્યારે જ્યારે મહારાજે પોતે કરેલી સાધનાની વાતો કરી છે, ત્યારે ત્યારે સંપાદક પરમહંસોએ જે તે વચનામૃતમાં પ્રતીતિપૂર્વક સ્પષ્ટતા કરી છે કે મહારાજે કરેલી સાધનાની વાતો તો ભક્તોની શિક્ષાને અર્થે છે, પરંતુ પોતે તો સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે. *(વચ. પ્ર. ૪૪, લો. ૧૪, મ. ૫૫, અં. ૩૦)*

વળી, મહારાજના હૃદ્‌ગત અભિપ્રાય અને તેમના કહેવાના તાત્પર્યને યથાર્થ સમજનારા અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં કહે છે, *“મહારાજે વચનામૃતમાં પોતાનું વર્તન કહ્યું તે તો પોતાના મુક્તનું જ કહ્યું છે એમ સમજવું અને પુરુષોત્તમ તથા ધામરૂપ અક્ષર એ બંને તો તેથી પર સમજવા ને તેમને વિશે તો કાંઈ સમજવું નહિ.”* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૪૬)*

આ રીતે વચનામૃતના સંપાદક પરમહંસો અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ કરેલ સ્પષ્ટતા ઉપરથી પણ આપણે પ્રતીતિપૂર્વક કહી શકીએ કે મહારાજે કરેલી સાધના અને સાધનાની વાતો તો કેવળ સાધકોના આદર્શ માટે છે અને પોતે તો સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ જ છે.

હવે આપણે શ્રીજીમહારાજના દિવ્ય જીવનમાં સહજપણે વણાયેલા અને

સિદ્ધ થયેલા, તેમજ કોઈ પણ સાધકને સાધનામાં ઉપયોગી એવા કેટલાક સદ્‌ગુણોનો વિચાર કરીશું.

● તીવ્ર તપસ્યા અને દેહનો અનાદર

અધ્યાત્મ-સાધના કરનાર કોઈ પણ સાધકના જીવનમાં તપ, ત્યાગ અને દેહનો અનાદર જરૂરી છે. દેહના લાલન-પાલનના જ વિચારોમાં ઓતપ્રોત અને વિષયભોગમાં મશગૂલ રહીને દેહનું જતન કરવામાં પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિ કદાપિ સાધનામાં આગળ વધી ન શકે. દૈહિક દુઃખ કે કષ્ટદાયક મુશ્કેલીઓથી પાછો પગ ભરનાર સાધક કશું જ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. શ્રીજીમહારાજે તીવ્ર તપસ્યા અને દેહનો અનાદર કરીને પોતાના જીવનવૃત્તાંત દ્વારા આવી સાચી પ્રેરણા સૌને આપી છે. પોતાને બાળપણથી જ તપની કેવી રુચિ હતી તેની વાત કરતાં તેઓ ***વચ. કા. ૩***માં કહે છે,*"મને બાળકપણામાં સ્વામી કાર્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઊપજ્યો જે, 'મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે રુધિર ને માંસ તે રહેવા દેવું નથી.' માટે ઘણેક પ્રયત્ને કરીને શરીર એવું સૂકવી નાખ્યું જે, 'શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીસરે જ નહિ."*

મહારાજે ૧૧ વર્ષની કુમળી વયે ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સાત વર્ષના વન-વિચરણ દરમ્યાન તેમણે સખત અને સતત કષ્ટદાયક દૈહિક ભીડો વેઠી, દેહનો અતિશય અનાદર કરી અતિશય મુશ્કેલીઓ તથા વિઘ્નોમાં પણ વિચરણ કર્યું છે. તેમણે હિમાલયની કાળજું કંપાવનારી કાતિલ ઠંડી, વરસાદની તીવ્ર ઝડીઓ કે આગ ઝરતી ગરમીને પણ ગણકારી નથી. દિવસો સુધી અન્નજળ વગર પહાડોમાં, ખીણોમાં, ગાઢ જંગલોમાં, જંગલી પશુઓ અને ઝેરી સર્પો વચ્ચે ઘૂમ્યા છે. પુલહાશ્રમમાં ચારેક મહિના સુધી અતિ કષ્ટદાયક તપ કર્યું છે. તેઓ ***વચ. પ્ર. ૨૯***માં કહે છે,*"અમે પુરુષોત્તમપુરીમાં રહેતા ત્યારે કેટલાક માસ સુધી તો વાયુ ભક્ષણ કરીને રહ્યા તથા ત્રણચાર ગાઉના પહોળા પટવાળી એક નદી હતી તેને વિશે એક વાર શરીર તણાતું મેલ્યું તથા શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું તેને વિશે છાયા વિના એક કૌપીનભર રહેતા હતા."*

આવી તીવ્ર મુમુક્ષુતા, ઝંખના અને અડગ શ્રદ્ધાને લીધે જ, મોટા મોટા યોગીઓ માટે વર્ષોની સાધનાને અંતે પણ દુર્લભ એવો અષ્ટાંગયોગ, ફક્ત એક જ વર્ષમાં તેમણે સિદ્ધ કર્યો. દેહ અને મનના ચૂરેચૂરા કરીને યોગ સિદ્ધ કરનાર આવો અષ્ટાંગયોગનો વિદ્યાર્થી ગુરુ ગોપાળયોગીને બીજો કોઈ મળ્યો

નહિ હોય.

વનવિચરણ પૂરું કરીને લોજમાં આવ્યા બાદ કેટલાક મહિના પછી રામાનંદ સ્વામીને લખેલા એક પત્રમાં પોતાના તપ વિશે તેઓ લખે છે :

તપ કરું છું કઠણ તને, નથી મોળો હું પડતો મને;
ચારે માસ ચોમાસાના જેહ, કરું ધારણાં પારણાં હું તેહ.
વર્ષોવરસ કાર્તિક માસ, કરું છું સામટા ઉપવાસ;
વળી એ માસમાં કોઈ સમે, કરું કૃચ્છ્રવ્રતને તે અમે.
ત્યાર પછી માઘ માસમાંય, કરું પારાકકૃચ્છ્ર કહેવાય;
ચાંદ્રાયણ એકાદશી લઈ, સર્વે વ્રત કરું છું હું સઈ.
કૃષ્ણ પ્રસન્ન કરવાને કાજ, એનું દુઃખ મને નથી મહારાજ;
પંચવિષયથી મન ઉતારી, કરું છું તપ કઠણ ભારી.
તેણે કરીને શરીરમાંઈ, લોહી માંસ ગયું છે સુકાઈ;
પ્રાણ રહ્યા તણી એક રીત, નથી રાખી મેં ચિંતવ્યું ચિત્ત.

(ભક્તચિંતામણિ : પ્ર. ૪૨/૧૧-૧૫)

આ શબ્દો વાંચીએ તો મહારાજને કેવો તપનો આગ્રહ ને ઈશક છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એમને તપની રુચિ હંમેશાં આવી જ રહી છે. તેઓ વર્ષો પછી પણ ***વચ. લો. ૧૪***માં કહે છે, *''એમ મનમાં રહે છે જે, શ્વેતદ્વીપને વિશે તથા બદરિકાશ્રમને વિશે જઈને નિરન્નપણે રહ્યા થકા તપ કરીએ તો બહુ સારું લાગે.''*

● ત્યાગનો ઈશક

મહારાજ પોતાના ત્યાગના ઈશકની વાત કરતાં કહે છે :

કા. ૧૦ *– ''જેને જે વાતનો ઈશક હોય ને તે વચ્ચમાં હજારો અંતરાય આવે તોપણ તે અંતરાયનો રોક્યો રોકાય નહિ ત્યારે તેનો સાચો ઈશક જાણવો. જુઓ ને અમે એકવીસ વર્ષ થયાં શ્રીરામાનંદ સ્વામી પાસે આવ્યા છીએ. તેમાં અનંત ભાતનાં વસ્ત્ર તથા અલંકાર તથા ખાનપાનાદિક તેણે કરીને સેવાના કરનારા અનંત ભક્ત મળ્યા છે, પણ અમારું મન કોઈ પદાર્થમાં લોભાણું નથી, શા માટે જે, અમારે ત્યાગનો જ ઈશક છે.''*

મ. ૩૩ *– ''અમારે વગર ઈચ્છે પણ પંચવિષય છે તે જોરાવરીએ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ તેને અમે ઈચ્છતા નથી અને પગે કરીને ઠેલી નાખીએ છીએ.''*

શ્રીજીમહારાજના જીવનમાં આવો ત્યાગનો દૃઢ ઈશક હતો એટલે જ તો

સંસારના કોઈ પ્રલોભનમાં લેવાયા સિવાય તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો.

એમનો ત્યાગ પણ સહજ, સ્વયંસ્ફુરિત, જન્મજાત અને વૈરાગ્યજન્ય હતો. વિષયો ભોગવીને વૃદ્ધાશ્રમને આરે ત્યાગ થઈ શકે, પણ વિષયોના સ્પર્શ વગર આટલી નાની વયે ત્યાગ એ કોઈ બાળપણની રમત નથી. છતાં ઘનશ્યામે(શ્રીજીમહારાજે) ગૃહત્યાગ કરી, કઠિન સાધનાના પંથે પ્રયાણ કરીને ભાવિ પેઢીને એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ પૂરું પાડેલું છે.

વટમાં, વેગમાં કે કેફમાં ઘણી વાર સંસારનો ત્યાગ કરીને નીકળી તો જવાય, પણ તનનાં અને મનનાં અતિશય દુઃખ આવે, વિકટ પરિસ્થિતિ સામે આવીને ઊભી રહે, ઉત્તમ પ્રકારના વિષયોનો યોગ થાય, તો ત્યાગનો રંગ ઊડી જતો હોય છે. ઘનશ્યામના ત્યાગનો રંગ પાકો હતો. ઘનશ્યામ નીલકંઠ નામ ધારણ કરીને ઘેરથી નીકળ્યા. ટાઢ-તડકાની, ભૂખ-તરસની કે જંગલી જાનવરોની બીક વગર વિચરણ કરતાં શ્રીપુર શહેરના એક મઠમાં પધારે છે. મઠના મહંત નીલકંઠને વાર્ષિક એક લાખ રૂપિયાની આવકવાળા આ મઠના મહંત બનાવવાનું પ્રલોભન આપીને અહીં જ રોકાવા વિનંતી કરે છે. ત્યારે નીલકંઠ ઉત્તર આપે છે, ‘‘મઠની, આશ્રમની કે મિલકતની અપેક્ષા હોત તો ઘરનો ત્યાગ શું કરવા કરત ? મારે તો તીર્થોમાં જઈને અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવું છે.’’ તેમના આ ઉત્તરમાં તેમનામાં રહેલી ત્યાગ-વૈરાગ્યની ખુમારી અને અનંત જીવોના કલ્યાણની ભદ્રભાવનાનાં દર્શન થાય છે.

નીલકંઠનું ધ્યેય સ્પષ્ટ હતું. એટલે જ સત્તા, સંપત્તિ કે સુંદરીનાં ગમે તેવાં પ્રલોભન કે લાલચમાં લપટાયા નથી. વિચરણ કરતાં કરતાં નીલકંઠ વંશીપુરમાં પધારે છે. વંશીપુરનાં રાજા-રાણી તથા બંને પુત્રીઓ ઈલા-સુશીલા નીલકંઠની સેવામાં તત્પર છે. તેમની મુમુક્ષુતાને લીધે સેવાનો યોગ આપીને ત્યાંથી નીકળવાનો સંકલ્પ કરે છે. રાજા-રાણી વિનંતી કરીને ખૂબ સમજાવે છે, ‘‘આ રાજ્ય અને બંને પુત્રીઓને સ્વીકારો.’’ નીલકંઠ તેમની વિનંતીને ઠુકરાવતાં કહે છે, ‘‘તમારા રાજ્યમાં કે તમારી કુંવરીઓમાં બંધાવા હું નથી આવ્યો, પણ મોહજાળમાંથી મનુષ્યોને છોડાવવા, પ્રકૃતિનાં બંધનો તોડાવવા પ્રગટ થયો છું.’’

આ મુમુક્ષુઓને પોતાનો સંબંધ કરાવીને, સર્વેને ઊંઘતાં મૂકીને તેઓ રાતોરાત નીકળી જાય છે; પણ રાજ્યની સત્તા, સંપત્તિ કે સુંદરીમાં લોભાતા નથી. વનવિચરણમાં કેટલી મુશ્કેલી ભોગવી છે અને હજુ કેટલી ભોગવવી

પડશે તે નીલકંઠ સારી પેઠે જાણે છે. જો તેમનામાં જ્ઞાનાંશનો તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોત, તો અનંત કષ્ટો કે મુશ્કેલી સહન કરવાને બદલે આ રાજ્યના ભોગવિલાસમાં અટવાઈ ગયા હોત.

વનવિચરણનાં સાત વર્ષ દરમ્યાન કેટલાય મઠાધિપતિઓની મઠાધિપતિ બનાવવાની દરખાસ્તને ઠેલી, સિરપુરના સિદ્ધવલ્લભ રાજા કે નેપાળમાં બુટોલનગરના મહાદત્ત રાજા જેવા અનેક રાજવીઓના પ્રેમપૂર્વક કરાયેલા સર્વસ્વ સમર્પણનાં બંધનોને તોડીને નીલકંઠ પોતાના ધ્યેયને વળગી રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં આવીને ધર્મધુરા સંભાળ્યા પછી પણ ધર્મપુરનાં પ્રેમી ભક્તરાજ કુશળકુંવરબાએ પોતાનું પાંચસો ગામનું રાજ્ય શ્રીજીમહારાજનાં ચરણોમાં ધર્યું, પરંતુ તેમને લોકો પર શાસન નહિ પણ લોકોનાં હૃદયનું પરિવર્તન કરીને આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો હતો. તેમાં તેમને રાજ્યની ક્યાં જરૂર હતી ?

શ્રીજીમહારાજે ઉચ્ચારેલાં ઉપરોક્ત વચનો અને તેમના કેટલાક જીવન-પ્રસંગો પરથી તેમનામાં ત્યાગનો ઈશક કેવો અને કેટલો હતો તેની પ્રતીતિ થાય છે.

● સેવાની તત્પરતા

કોઈ પણ સાધકના જીવનમાં તપ, ત્યાગ અને દેહના અનાદરની સાથે સાથે સેવાભાવના પણ કેળવાવી જોઈએ, એવી શીખ શ્રીજીમહારાજે પોતાના જીવન દ્વારા સૌને આપી છે.

સેવા વિશે નીતિશતકમાં કહ્યું છે કે सेवाधर्मः परमगहनो योगिनाम-प्यगम्यः। (श्लोक : ५८) પરમગહન અને યોગીઓને પણ દુર્લભ એવો સેવાધર્મ શ્રીજીમહારાજને સહજ હતો.

મહારાજ ઘરે હતા ત્યારે પણ તેમણે માતાપિતાની શુદ્ધભાવથી સેવા કરેલી. વનવિચરણ દરમ્યાન પણ અનેક પ્રસંગોએ જરૂરિયાતમંદ વ્યક્તિઓની સેવા તેમણે કરી છે.

સેવકરામની કરેલી સેવાની સવિસ્તૃત વાત તેમણે પોતે જ ***વચ. પ્ર. ૧૦***માં આ પ્રમાણે કરી છે : *“અમે વેંકટાદ્રિથી સેતુબંધ રામેશ્વર જતા હતા ત્યાં એક સેવકરામ નામે સાધુ હતો. તે શ્રીમદ્‌ભાગવતાદિક પુરાણને ભણ્યો હતો. તે માર્ગમાં ચાલતાં માંદો પડ્યો. તેની પાસે રૂપિયા હજારની સોનામહોર હતી પણ*

ચાકરીનો કરનારો કોઈ નહિ માટે રોવા લાગ્યો. પછી તેને અમે કહ્યું જે, 'કાંઈ ચિંતા રાખશો મા, તમારી ચાકરી અમે કરીશું.' પછી ગામને બહાર એક કેળાંની ફૂલવાડી હતી તેમાં એક વડનો વૃક્ષ હતો તે વડના વૃક્ષને વિષે હજાર ભૂત રહેતાં, પણ તે સાધુ તો ચાલી શકે એવો રહ્યો નહિ અને અતિશય માંદો થયો, તે ઉપર અમને અતિશય દયા આવી. પછી તે ઠેકાણે અમે તે સાધુને કેળનાં પત્ર લાવીને હાથ એક ઊંચી પથારી કરી આપી. અને તે સાધુને લોહીખંડ પેટબેસણું હતું તેને અમે ધોતા અને ચાકરી કરતા. અને તે સાધુ પોતાને જેટલું જોઈએ તેટલું અમારી પાસે ખાંડ, સાકર, ઘી, અન્ન તે પોતાના રૂપિયા આપીને મંગાવતો તે અમો લાવીને રાંધી ખવરાવતા અને અમો વસ્તીમાં જઈને જમી આવતા. અને કોઈક દિવસ તો અમને વસ્તીમાં અન્ન મળતું નહિ ત્યારે અમારે ઉપવાસ થતો તોપણ કોઈ દિવસ તે સાધુએ અમને એમ કહ્યું નહિ જે, 'અમ પાસે દ્રવ્ય છે તે આપણે બેને કાજે રસોઈ કરો અને તમે પણ અમ ભેળા જમો.' પછી એમ સેવા કરતે થકે તે સાધુ બે માસે કાંઈક સાજો થયો. પછી સેતુબંધ રામેશ્વરને માર્ગે ચાલ્યા, ત્યારે તેનો ભાર મણ એક હતો તે અમારે પાસે ઉપડાવતો અને પોતે તો એક માળા લઈને ચાલતો. અને દેહે પણ સાજો અને એક શેર ઘી જમીને પચાવે એવો સમર્થ થયો તોપણ ભાર અમારી પાસે ઉપડાવે અને પોતે અમથો ચાલે. અને અમારી પ્રકૃતિ તો એવી હતી જે, 'ભાર નામે તો એક રૂમાલ પણ રાખતા નહિ.' માટે તેને સાધુ જાણીને અમે એનો મણ એકનો ભાર ઉપાડી ચાલતા. એવી રીતે તે સાધુની અમે ચાકરી કરીને સાજો કર્યો.''

સેવકરામની કરેલી સેવાના આ પ્રસંગમાં શ્રીજીમહારાજની કરુણા, સેવાભાવના, તિતિક્ષા, નિર્માનીપણું, પ્રામાણિકતા, સામેના વ્યક્તિના મનને પારખવાની સૂઝ, સામેવાળાને અનુકૂળ થઈને સેવા કરવાની વૃત્તિ વગેરે આદર્શ સેવકનાં લક્ષણો આબાદ રીતે પ્રગટ થતાં જોઈ શકાય છે.

લોજમાં આવ્યા પછી શરૂઆતના નવેક મહિના સુધી નાનામાં નાની સેવા તેમણે ઉત્સાહથી કરી છે. સદાવ્રતો ચલાવવાં, ભિક્ષા માંગવી, છાણ એકઠું કરવું, છાણાં થાપવાં, વાવમાંથી પાણી લાવવું, સંતોનાં કપડાં ધોવાં, બીમાર સંતોની સેવા કરવી, આશ્રમની સાફસૂફી કરવી વગેરે અનેકવિધ સેવામાં હોંશભેર જોડાયા છે. પોતાની આ સેવાભાવના વર્ષો પછી પણ કેટલી ઉત્કૃષ્ટ રહી છે તે તો તેમણે ***વચ. મ. ૬૩***માં કરેલી વાત પરથી જણાય છે. આ વચનામૃતમાં તેઓ જણાવે છે, *''અમને એમ વિચાર થયો જે, 'સત્તારૂપે રહેવું*

તેથી પણ ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત ભેળે દેહ ધરીને રહેવું એ શ્રેષ્ઠ છે.' માટે અમને બીક લાગી જે, 'રખે સત્તારૂપે રહીએ ને પાછો દેહ ન ધરાય.' માટે દેહ ધરીને ભગવાન ને ભગવાનના ભક્તની ભેળે રહીએ ને તેને અર્થે જે સેવા બની આવે એ જ અતિશય શ્રેષ્ઠ સાધન છે.''

અહીં મહારાજ આત્માના સુખ કરતાં પણ સેવાને વિશેષ માને છે. એટલે જ તો દેહને કોઈ પણ પ્રકારનો ભીડો આપ્યા વગર આત્મસત્તારૂપે રહેવા કરતાં ભક્તોની સેવાના ભીડામાં રહેવાનું મહારાજ વધુ પસંદ કરે છે. તેથી જ તો તેઓ ***વચ. અં. ૨૧***માં કહે છે, *''અમે પોતાને સ્વાર્થે કરીને લાખો માણસમાં નથી રહેતા, અમે તો ભગવાન તથા ભગવાનના ભક્તને અર્થે માણસના ભીડામાં રહીએ છીએ અને ભગવાનના ભક્તને અર્થે ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તોપણ એને અમે નિવૃત્તિ જાણીએ છીએ.''*

ભક્તની સતત સેવા કરવાની તેમની ઝંખનાનાં દર્શન તો તેમણે ઉચ્ચારેલ ***વચ. મ. ૨૮***નાં આ વચનોમાં જ થાય છે. *''અમારે તો ભગવાનનો રાજીપો થયા સારુ જન્મોજન્મ ભગવાનના ભક્તની જ સેવા કરવી છે. અને જેમ અમારો નિશ્ચય છે તેમ જ તમારે પણ નિશ્ચય કરવો.''*

● કથાશ્રવણની આસક્તિ

આધ્યાત્મિક સાધના કરનાર સાધકના જીવનમાં તપ, ત્યાગ, દેહદમન અને સેવા જેવા સદ્‌ગુણોની વૃદ્ધિ સાથે ક્યારેક માન, ઈર્ષ્યા, મત્સર જેવા દોષો પણ છુપા વેશે પ્રવેશી જતા હોય છે. તેથી તપ, સંયમ, સેવાની સાથે સાથે જ્ઞાન અને સમજણની પણ એટલી જ આવશ્યકતા રહે છે. સમજણની દૃઢતા માટે કથાશ્રવણ અત્યંત જરૂરી છે. કથાના શબ્દો ભયસ્થાનોથી સાધકને સતત જાગ્રત રાખે છે. તેનામાં શ્રદ્ધા, ધીરજ અને હિંમતનું સતત સિંચન કરે છે, જેથી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ સાધના મોળી ન પડે. વળી, કથાશ્રવણથી જ જીવનનું ધ્યેય સ્પષ્ટ અને દૃઢ થાય, આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, શુદ્ધ ઉપાસના સમજાય, સાધનાના સાચા આદર્શો જાણવા મળે અને તેથી સાધના પણ નિર્વિઘ્ન અને સુગમ બને. તેથી મહારાજે પણ પોતાના જીવન દ્વારા સાધનાનો આ પાઠ પણ સૌને શીખવ્યો છે.

મહારાજને બાળપણથી જ કથા સાંભળવી ગમતી તેવું તેમણે જ ***વચ. મ. ૫૫***માં કહ્યું છે. અયોધ્યામાં દરરોજ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને વાંચનની સાથે

સાથે જુદાં જુદાં મંદિરે થતી કથા સાંભળવા પણ તેઓ જતા. સ્વયં જ્ઞાનનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ હોવા છતાં તેઓ સતત અભ્યાસરત અને કથામાં આસક્ત રહ્યા છે. શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોને હસ્તામલક નિહાળતા હોવા છતાં તેઓ પરમહંસો કે પ્રાગજી પુરાણી પાસે અવારનવાર શ્રીમદ્ભાગવત, મોક્ષધર્મના અધ્યાયો, વાસુદેવમાહાત્મ્ય વગેરે ગ્રંથોનું વાંચન કરાવીને શ્રવણ કરતા. એક વખત મહારાજે કરિયાણામાં બે માસમાં સાત વખત ભાગવતની સમગ્ર કથાનું પારાયણ પ્રાગજી પુરાણી પાસે કરાવ્યું હતું. એક જ શાસ્ત્રનું પણ આટલી શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવાની આ લીલામાં તેમની કથા પ્રત્યેની અસાધારણ પ્રીતિનાં દર્શન થાય છે.

તેમણે પોતાની કથા પ્રત્યેની અતૃપ્ત લગનીની વાત ***વચ. મ. ૪૯***માં કરી છે, *"અમારે તો ભગવાનની કથા, કીર્તન કે વાર્તા કે ભગવાનનું ધ્યાન એમાંથી કોઈ કાળે મનની તૃપ્તિ થતી જ નથી."*

વળી, કથાકીર્તન પ્રત્યે પોતાની પ્રીતિની પરાકાષ્ઠા જણાવતાં તેઓ ***વચ. અં. ૧૩***માં કહે છે, *"ભગવાનનાં કથા-કીર્તનાદિક કરતા હોઈએ ત્યારે તો એવી મસ્તાઈ આવે છે જે 'જાણીએ દીવાના થઈ જવાશે', અને જેટલો વિવેક રહે છે તે તો કોઈક ભક્તજનના સમાસને અર્થે રહે છે, પણ મનમાં તો એવી ને એવી જ ખુમારી રહે છે અને ઉપરથી તો લોકોને મળતો વ્યવહાર રાખીએ છીએ."*

● વિચારશીલતા

ઘણા સાધકો જિંદગીભર અનેક કઠિન સાધના કરતા હોય છે. કેટલાક સંસારનો ત્યાગ કરીને જંગલમાં, ગિરનારની ગુફાઓમાં કે હિમાલયના શિખરો પર જિંદગી કાઢી નાખતા હોય છે. કેટલાક તપ, ત્યાગ અને દેહના અનાદર દ્વારા દેહને સૂકવી નાંખે છે, તો કેટલાક દંડવત્ યાત્રા કે પદયાત્રા દ્વારા તીર્થોમાં ઘૂમ્યા કરે છે. કેટલાક જીવનભર શાસ્ત્રપઠન અને કથાશ્રવણ કરે છે, તો કેટલાક મંત્રજાપ કર્યા કરે છે. કેટલાકને વ્રત-નિયમનો અતિ આગ્રહ હોય છે, તો કેટલાકને સેવાનો જબરજસ્ત ઈશક હોય છે. કેટલાક અનેક પ્રકારે યૌગિક સાધના કરે છે, તો કેટલાક જનસેવા એ જ પ્રભુસેવાના જીવનમંત્ર સાથે સમાજ-સેવામાં ગળાડૂબ રહે છે. આવી તો કેટલીયે સાધનાઓ જીવનભર થયા કરતી હોય છે. તેમ છતાં સાધકના જીવનમાં જે આંતરિક રૂપાંતર થવું જોઈએ, તે થતું જણાતું નથી. વ્યસનો છૂટતાં નથી, જગત પ્રત્યેની મમતા અને આસક્તિ ઓછી થતી નથી કે કામાદિક દોષો ટળ્યા હોય તેવો અનુભવ થતો નથી. અહંમમત્વ

અને રાગ-દ્વેષની સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિમાં કંઈક ઘટાડો થતો હોય તેવું પણ જણાતું નથી. પરિણામે દિવ્ય શાંતિનો અનુભવ પણ થતો નથી.

કેટલાંક અનેકવિધ સાધનો કરીને કંઈક આગળ વધ્યા હોય, આધ્યાત્મિક ઊંચાઈએ પહોંચ્યા હોય, પરંતુ માયાનો એવો તો ધક્કો લાગે કે પુનઃ સાધનાના હિમાલયની ખીણમાં ગબડી પડે. આવું થવાનું મૂળ કારણ એ છે કે આ બધી દૈહિક સાધનામાં વિચાર ભળતો નથી. એ સાધના ફક્ત દૈહિક કે સ્થૂળ બની રહે છે. તેથી સાધનાનું સાચું અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ મળતું નથી. ભરતજી રાજ્યનો ત્યાગ કરી શક્યા પણ વિચાર વગર મૃગમાં અટવાયા. તપ અને ત્યાગના ફળરૂપે મુક્તિ ન મળી, પરંતુ મૃગના દેહમાં જન્મ લેવો પડ્યો.

અંતે તો તપ-ત્યાગ વૈરાગ્યમાં, દેહદમન આત્મનિષ્ઠામાં અને સેવા-કથા-કીર્તન પરબ્રહ્મને વિશે પરાભક્તિમાં પરિણમે તો જ તે બધાં દૈહિક સાધનો ફળદાયક નીવડે. તે માટે ભગવાનની ઉપાસનાનો, આત્માના સ્વરૂપનો અને જગતના નાશવંતપણાનો વિચાર સમજણપૂર્વક સતત કરવો પડે છે. અંતર્દષ્ટિ કરીને સ્વભાવને વિશે શત્રુપણું રાખી, ભગવાનના મહિમાનો વિચાર કરી અને વિષયો પ્રત્યેના રાગને ઉખેડી અંતરમાં પ્રભુની અને પ્રભુ પ્રત્યેની પ્રીતિની પ્રતિષ્ઠા કરવાની સાધના કરવી પડે છે.

આમ, દૈહિક સાધનાની સાથે સાથે વૈચારિક સાધનાની પણ ખૂબ જ આવશ્યકતા છે તે સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. ઉત્કૃષ્ટ સાધકની આદર્શ સાધનામાં વૈચારિક સાધનાનો ઉચ્ચ આદર્શ શ્રીજીમહારાજના જીવનમાં આપણને સાંગોપાંગ જોવા મળે છે, શીખવા મળે છે. સમગ્ર વચનામૃતનો અભ્યાસ કરતાં આપણને સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે મહારાજની સહજ પ્રકૃતિ વિચારશીલ અને અંતર્દષ્ટિયુક્ત હતી.

સાધનામાં જગતના નાશવંતપણાનો, આત્માનો અને ભગવાનના મહિમાનો વિચાર કેવી રીતે હોવો જોઈએ તે પોતાના મિષે જણાવતાં શ્રીજી-મહારાજ કહે છે :

મ. ૫૫ – *“અંતરમાં અખંડ વિચાર એવો રહે છે, જેમ મનુષ્યને મૂવાટાણે પથારી ઉપર સુવાર્યો હોય ત્યારે તે મનુષ્યમાંથી સહુને પોતાના સ્વાર્થની વાસના ટળી જાય છે અને તે મરનારાને પણ સંસાર થકી મન ઉદાસ થઈ જાય છે. તેમનું તેમ અમારે પોતાની કોરનું અને બીજાની કોરનું અંત અવસ્થા જેવું સદા વર્તે છે, અને જેટલું માયિક પદાર્થમાત્ર છે તે સર્વે નાશવંત ને તુચ્છ સરખું જણાયા કરે છે.”*

મ. ૩૫ – *"આ મારી સર્વે ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાને વિશે મને આત્માનું ક્ષણમાત્ર પણ વિસ્મરણ થતું નથી."*

પં. ૧ – *"એ ભગવાનના ધામના સુખનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સર્વે જે બીજાં સુખ તેથી ઉદાસ થઈને મનમાં એમ થાય છે જે, 'આ દેહ મૂકીને એ સુખને ક્યારે પામીએ ?' અને સ્વાભાવિકપણે પંચવિષયનું ગ્રહણ કરતા હોઈએ તેમાં તો કાંઈ ઝાઝો વિચાર થતો નથી, પણ જો તે વિષયમાં કાંઈક સારપ્ય મનાય છે ત્યારે તુરત એ ભગવાનના સુખમાં દૃષ્ટિ પૂગી જાય છે અને મન અતિ ઉદાસી થઈ જાય છે."*

જગત અને જગતના પદાર્થોનો કે પંચવિષયનો ત્યાગ થઈ શકે, પરંતુ આ ત્રણ વિચાર વગર તેમાંથી રાગ ટળતો નથી. શ્રીજીમહારાજના જીવનમાં આ ત્રણેય વિચારો સહજપણે વણાયેલા છે.

જગતમાં જેમ વિચાર વગરની સાધના થયા કરે છે, તેમ વિચારને પામ્યા વગર અધ્યાત્મ વિશે ઘણું કહેવાય છે અને લખાય છે. ઘણા ઉપદેશકો શાસ્ત્રો વાંચીને કે સાંભળીને અને એમાંથી કંઈક યાદ રાખીને એની વાતો કર્યા કરતા હોય છે, પરંતુ યોગ્ય વિચારને પામ્યા વગર તેઓ શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરી શકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ શ્રીજીમહારાજ એક વિલક્ષણ ઉપદેષ્ટા છે. તેઓ બ્રહ્મવિદ્યાવિષયક જે કાંઈ વાતો કરે છે, તેનો ખૂબ જ વિચાર કરીને, જે તે વાતનું ઊંડું ચિંતન અને મનન કરીને પછી જ એનો ઉપદેશ કરે છે. તેમની આ અદ્વિતીય લાક્ષણિકતા તેમનાં પોતાનાં આ વચનોમાં જણાઈ આવે છે :

પં. ૨ – *"એ સાંખ્ય ને યોગ બેયનો સિદ્ધાંત તમે કીર્તન ગાયાં ત્યાં સુધી અમે વિચાર્યો છે તે કહીએ તે સાંભળો જે..."*

મ. ૬૨ – *"અમે જે દિવસથી વિચારીએ છીએ તે દિવસથી અમારી નજરમાં એમ આવે છે જે..."*

મ. ૬૪ – *"અમે વ્યાસજીના કરેલા જે સર્વે ગ્રંથ સાંભળ્યા પછી પૂર્વાપર વિચારીને જોયું જે..."*

ઉપરોક્ત સંદર્ભોમાં શ્રીજીમહારાજની વિચારશીલ પ્રકૃતિનાં દર્શન થાય છે. તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે ખૂબ જ વિચારપૂર્વક કહ્યું છે. તેટલું જ નહિ, પરંતુ એ વિચારોને પોતાના જીવનમાં આત્મસાત્ કરીને તેનો યથાર્થ અનુભવ કર્યા પછી જ સૌના હિતાર્થે એ વિચારો સૌ શ્રોતા સમક્ષ અભિવ્યક્ત કર્યા છે.

● નિર્વાસનિકતા – નિર્દોષતા

સાચી અને સંપૂર્ણ સાધનાની ફલશ્રુતિ છે નિર્વાસનિકપણું અને નિર્દોષપણું. અધ્યાત્મસાધના કરનાર ઘણા મુમુક્ષુઓ હોય છે, પણ સાધનાને અંતે ઉચ્ચતમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા ? અત્યંત કઠિન તપ-વ્રતો કર્યા પછી પણ કોઈક કામમાં કે કોઈક ક્રોધમાં અટવાયા છે. કોઈકને લોભે પછાડ્યા છે, તો કોઈકને ઈન્દ્રિયોએ માત કર્યા છે. કોઈક રાગમાં તો કોઈક દ્વેષમાં ફસાયા છે. પંચવિષય પ્રત્યેની આસક્તિ કે વાસનાએ તથા કામાદિક અંતઃશત્રુઓએ ભલભલાને પોતાના ભરડામાં લીધા છે, ફસાવ્યા છે અને સાધનામાર્ગેથી પાડ્યા છે. મુમુક્ષુઓએ કરેલ સાધના પર આ દોષોએ પાણી ફેરવ્યું છે. જેમની સાધનામાં કામાદિક દોષોએ વિક્ષેપ પહોંચાડ્યો છે એવા વિશ્વામિત્ર, પરાશર, એકલશૃંગી, ચ્યવન, નારદજી, સૌભરિ, ભરતજી, વસિષ્ઠ આદિક અનેકનાં દૃષ્ટાંતો પુરાણ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતો ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે વ્યક્તિ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકે, પણ કામનો ત્યાગ કરવો અઘરો છે. ધન છોડવું સહેલું છે પણ લોભ મૂકવો મુશ્કેલ છે. સંબંધીનો ત્યાગ થઈ શકે પણ સ્નેહના પાશમાંથી મુક્ત થવું સહેલું નથી. શરીર પર રાખ ચોપડી શકાય છે, પણ અહંકારને ખાખ કરવો કઠિન છે. હિમાલયમાં દેહને ઓગાળી શકાય છે પણ દેહભાવને નહિ. અંતરના 'રાગ'નો ત્યાગ સાચી સાધનાની સંપૂર્ણતા માગે છે. વિષયો પ્રત્યે રહેલા રાગનાં બીજ નાશ પામ્યા વગર ગમે ત્યારે તેમાંથી અંકુરો ફૂટવાની શક્યતા રહે જ છે. તેથી સાચી સાધના વગર નથી વાસના નિર્મૂળ થતી કે નથી વિકારો નાબૂદ થતા. શ્રીજીમહારાજે સાધનાના સાચા રાહ પર ચાલનાર સાધકની સાધનાની ફલશ્રુતિરૂપે નિર્વાસનિક અને નિર્દોષ સ્થિતિનો આદર્શ પોતાના જીવન દ્વારા સ્થાપિત કર્યો છે. તેઓ પોતે જ પોતાની આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતમ સ્થિતિની વાત કરતાં કહે છે :

***કા. ૬** – "અમારે તો કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મત્સર, ઈર્ષ્યા એ સર્વેનો ક્યારેય હૈયામાં લેશ પણ આવતો નથી અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ જે પંચવિષય તેનો તો હૈયામાં અતિશય અભાવ વર્તે છે, પણ પંચવિષયમાંથી એકેને વિશે લેશમાત્ર ભાવ થતો નથી."*

***મ. ૧૩** – "મારે સહજ સ્વભાવે એમ વર્તે છે જે, આ સંસારને વિશે જે અતિ રૂડો શબ્દ તથા અતિ રૂડો સ્પર્શ તથા અતિ રૂડો ગંધ તથા અતિ રૂડો રસ*

તથા અતિ રૂડું રૂપ એ જે પંચવિષય તેમાં હું મારા મનને બાંધવાને ઈચ્છું તોપણ નથી બંધાતું ને એમાં અતિશય ઉદાસ રહે છે.''

મ. ૩૩ *– ''જે દિવસથી અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ પર્યન્ત કોઈ દિવસ જાગ્રતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો ભૂંડો ઘાટ થયો હોય તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે. અને એવી રીતે અમે સદાય નિર્દોષપણે છીએ.''*

શ્રીજીમહારાજનાં ઉપરોક્ત વચનોમાં તેમના અતિ શુદ્ધ અને નિર્દોષ વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થાય છે. માયિક દોષથી તદ્દન નિર્લેપ રહીને આવા વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી વાતો કરનારા જગતમાં મળવા અતિ અતિ અતિ દુર્લભ છે. આવું દુર્લભ વિલક્ષણ અને અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ શ્રીજીમહારાજનું હતું.

● સમતા – સ્થિતપ્રજ્ઞતા

દ્વન્દ્વોમાં સમતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા ઉપર પ્રવચનો કરી શકાય, લેખો લખી શકાય અને મોટા મોટા ગ્રંથો રચી શકાય; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં અખંડ રહેવું એ તો કોઈક વિરલાનું કામ છે. શ્રીજીમહારાજનાં વચનોથી પ્રતીતિ થાય છે કે તેમની આવી સ્થિતિ સહજ અને સ્વાભાવિક હતી. તેઓ પોતે પોતાની આ સ્થિતિની વાત કરતાં ***વચ. મ. ૧૩***માં કહે છે, *''મારે સહજ સ્વભાવે એમ વર્તે છે જે, 'સારા પંચવિષય તથા નરસા પંચવિષય તે બેય સમ વર્તે છે અને રાજા તથા રંક તે પણ સમ વર્તે છે, અને ત્રિલોકીનું રાજ્ય કરવું તથા ઠીકરું લઈને માગી ખાવું તે પણ સમ વર્તે છે, અને હાથીને હોદ્દે બેસવું તથા પગપાળા ચાલવું તે પણ સમ વર્તે છે અને કોઈક ચંદન તથા પુષ્પ તથા સારાં વસ્ત્ર તથા ઘરેણાં ચડાવે તથા ધૂળ નાખે તે બેય સમ વર્તે છે. અને કોઈક માન આપે તથા કોઈક અપમાન કરે તે બેય પણ સમ વર્તે છે તથા સોનું, રૂપું, હીરો તથા કચરો તે બેય સમ વર્તે છે.''*

દ્વન્દ્વોમાં પોતાની સમતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા વિશેનાં એમણે ઉચ્ચારેલાં આ વચનોના સત્યપણાની પ્રતીતિ એમના સમગ્ર જીવનના અનેકાનેક પ્રસંગોથી થાય છે.

● આત્મા – પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર

શ્રીજીમહારાજની નિર્વાસનિકતા, નિર્દોષતા, સમતા અને સ્થિત-પ્રજ્ઞતાની સ્થિતિ, દૈહિક અને માનસિક ભૂમિકા સુધીની નથી; પરંતુ આત્મા-

પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમૂલક છે. કેટલીકવાર દૈહિક અથવા તો માનસિક રીતે પણ વિષયોનો ત્યાગ કર્યો હોય, પરંતુ વિષયોનો યોગ થાય તો પાછું બંધન થાય. જો વિષયના મૂળ જીવ સાથે વળગેલાં હોય, તો જ્યાં સુધી વિષયનો યોગ ન હોય, અથવા તો અતિશય ભૂંડા દેશકાળાદિકનો યોગ ન હોય, ત્યાં સુધી તો નિર્વાસનિક, નિર્દોષ જ જણાય; પણ જ્યારે યોગ થાય ત્યારે બંધન થયા વગર રહે જ નહિ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે નારદાદિક મોટા મોટા વિષયના યોગ પહેલાં તો નિર્વાસનિક જેવા લાગતા હતા, પણ વિષયનો યોગ થયા પછી તેમાં તેઓ લેવાઈ ગયા, કારણ કે તેમનામાં વિષયનાં અવ્યક્ત બીજ પડ્યાં હતાં.

આ બધા મોટા મોટા સમાધિનિષ્ઠને દેહે કરીને ત્યાગ તો હતો, તપ અને દેહદમન પણ હતું, તેમ છતાં આત્મા-પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર વગર અતિ ભૂંડા દેશકાળાદિકને યોગે કરીને કે વિષયના સંપર્કથી તેઓ વિક્ષેપને પામ્યા.

તેથી મહારાજ મોટામોટાનાં દૃષ્ટાંત આપીને આત્મા-પરમાત્માની સ્થિતિ વગર વિઘ્ન આવી શકે છે તે સમજાવતાં ***વચ. પ્ર. ૨૩***માં કહે છે, *"એવી રીતની સ્થિતિ જ્યાં સુધી થઈ નથી ત્યાં સુધી ભગવાનનો ભક્ત છે તોપણ તેને માથે વિઘ્ન છે. અને જો એવી સ્થિતિમાં શિવજી નો'તા વર્તતા તો મોહિનીસ્વરૂપમાં મોહ પામ્યા અને એવી સ્થિતિમાં બ્રહ્મા નો'તા વર્તતા તો સરસ્વતીને દેખીને મોહ પામ્યા અને એવી સ્થિતિમાં નારદજી નો'તા વર્તતા તો પરણ્યાનું મન થયું અને ઈન્દ્ર તથા ચંદ્રાદિક તેમને જો એવી સ્થિતિ નો'તી તો કલંક લાગ્યાં."*

શ્રીજીમહારાજ વિષયના યોગમાં પણ આકાશની જેમ અત્યંત દૃઢપણે નિર્લેપ રહ્યા. પોતાની આવી દૃઢ નિર્લેપ સ્થિતિની વાત કરતાં તેઓ કહે છે :

મ. ૫૬ – *'અમારી કોરનું ઠીક ભાસે છે જે, ગમે તેવા ભૂંડા દેશ-કાળાદિકનો યોગ થાય પણ કોઈ રીતે અમારું અંતઃકરણ ફરે નહિ.'*

મ. ૩૩ – *'જે દિવસ અમારા હૈયામાં ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત વિના બીજે ક્યાંઈ હેત જણાશે તો અમે એમ માનીશું જે, અમે અમારી સ્થિતિમાંથી ડગ્યા, પણ અમને એવો નિશ્ચય છે જે, અમે એ સ્થિતિમાંથી ડગીએ જ નહિ.'*

ઉપરોક્ત સંદર્ભો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે મહારાજની નિર્વાસનિક સ્થિતિને ભૂંડા દેશકાળાદિકે કરીને લૂણો લાગે તેમ નથી. તેમાં કોઈ પ્રકારની ઓટ આવે તેમ નથી. આવું ક્યારે શક્ય બને ? જો તેઓ કાં તો માયાથી પર સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ હોય ***(વચ. લો. ૧૩, મ. ૪)*** અથવા તો તેમને

આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર હોય ***(વચ. પ્ર. ૨૩, મ. ૩૦)***, તો જ આવી દૃઢ નિર્લેપ સ્થિતિ શક્ય બને. અહીં કદાચ કોઈ મહારાજને ભગવાન તરીકે ન સ્વીકારી શકે, તોપણ તેમને આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર તો સિદ્ધ જ હતો એમ તો સ્પષ્ટપણે માનવું પડે તેમ છે.

પોતાની આવી દૃઢ અનાસક્ત સ્થિતિ અને સમતાનું રહસ્ય આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર છે એવું સ્પષ્ટપણે જણાવતાં તેઓ ***વચ. મ. ૧૩***માં કહે છે, *"તે આ જે એમ મને વર્તે છે તેનું શું કારણ છે ? તો મારી ઈન્દ્રિયોની જે વૃત્તિ છે તે પાછી વળીને સદા હૃદયને વિશે જે આકાશ છે તેને વિશે વર્તે છે અને તે હૃદયાકાશને વિશે અતિશય તેજ દેખાય છે. જેમ ચોમાસાને વિશે આકાશમાં વાદળાં છાઈ રહ્યાં હોય તેમ મારા હૃદયને વિશે એકલું તેજ વ્યાપી રહ્યું છે. અને તે તેજને વિશે એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે તે અતિ પ્રકાશમય છે અને તે મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે, તોપણ અતિશય તેજે કરીને શ્યામ નથી જણાતી, અતિશય શ્વેત જણાય છે... તે મૂર્તિને અમે પ્રકટ પ્રમાણ હમણાં પણ દેખીએ છીએ."*

મહારાજને આવો સાક્ષાત્કાર છે તેથી જ તેઓ ***વચ. પ્ર. ૬૪*** અને ***વચ. મ. ૧૩***માં કહે છે, *"અમે તમને જે આ વાત કરીએ છીએ તે પ્રત્યક્ષ દેખીને કરીએ છીએ."*

અહીં સુધી આપણે વચનામૃત ગ્રંથની મહત્તા અને પ્રામાણિકતા સમજવા માટે વચનામૃતના ઉદ્‌બોધક શ્રીજીમહારાજના પારલૌકિક વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન પાસાંઓનો વિચાર કર્યો. એમના પારલૌકિક વ્યક્તિત્વમાં મુખ્યત્વે તો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ સર્વાવતારના અવતારી અને અક્ષરધામના અધિપતિ સર્વોપરી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે. તેમ છતાં એમના સ્વરૂપમાં આવી પ્રતીતિ ન આવી શકે ત્યાં સુધી, એમના અસાધારણ અને અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વનાં અન્ય પાસાંઓનો તટસ્થતાથી વિચાર કરીએ, તોપણ એમનાં વચનોની પ્રમાણભૂતતામાં કોઈ સંશય ઉદ્‌ભવી શકે તેમ નથી.

૨.૫ શ્રીજીમહારાજના ઉપદેશનું પ્રયોજન

૨.૫.૧ શ્રીજીમહારાજનું કલ્યાણકારી જીવન

અધ્યાત્મવિષયક ઉપદેશ આપવામાં પણ પ્રાયઃ કંચન, કામિની કે કીર્તિની પ્રાપ્તિનો સ્વાર્થ છુપાયેલો હોય છે, પરંતુ શ્રીજીમહારાજે આપેલા ઉપદેશમાં લૌકિક કોઈ સ્વાર્થ નથી. તેમનું પ્રાગટ્ય જ અનંત જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણાર્થે

હતું. તેઓ **વચ. જે. ૫**માં કહે છે, *“અમે આ સંત સહિત જીવોના કલ્યાણના અર્થે પ્રગટ થયા છીએ.’* વળી, તેઓ પોતાના પ્રાગટ્યનો સ્પષ્ટ હેતુ જણાવતાં કહે છે, *‘મેરા યહ અવતાર હૈ સો જીવોકું બ્રહ્મરૂપ કરકે આત્યંતિક મુક્તિ દેને કે વાસ્તે અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ જો હમ વહ મનુષ્ય જૈસા બન્યા હું.”*

જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે જ તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરીને વનવિચરણ કર્યું. એમને પોતાને વનમાં રહેવાની સહજ રુચિ હોવા છતાં તેઓ ભગવાન તથા ભગવાનના ભક્તને અર્થે લાખો માણસના ભીડામાં રહ્યા છે.

(વચ. અં. ૨૧)

મહારાજે ભક્તો-મુમુક્ષુઓને અર્થે પોતાની આ સ્વાભાવિક રુચિ જ બદલી નથી, પણ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પણ કર્યું છે. તેઓ **વચ. કા. ૬**માં કહે છે, *“અમે તો જે મન, કર્મ, વચને પરમેશ્વરના ભક્ત છે તેને અર્થે અમારો દેહ પણ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરી રાખ્યો છે... અમે જે આ દેહ રાખીએ છીએ તે પણ સત્સંગીને અર્થે જ રાખીએ છીએ, પણ બીજો કોઈ દેહ રાખ્યાનો અર્થ નથી.”*

મહારાજે સત્સંગીને અર્થે દેહ રાખ્યો, દેહ તેમને કૃષ્ણાર્પણ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ તેમનું દુઃખ પોતે માગી લીધું છે. તેઓ **વચ. પ્ર. ૭૦** અને **વચ. જે. ૫**માં કહે છે, *“અમે રામાનંદ સ્વામી પાસે માગી લીધું છે જે, ‘તમારા સત્સંગી હોય તેને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તો તે મને એક એક રૂંવાડે કોટિ કોટિ વીંછીનું દુઃખ થાઓ; પણ તમારા સત્સંગીને તે થાઓ નહિ. અને તમારા સત્સંગીને પ્રારબ્ધમાં રામપત્તર લખ્યું હોય તે રામપત્તર મને આવે પણ તમારા સત્સંગી અન્નવસ્ત્રે કરીને દુઃખી ન થાય, એ બે વર મને આપો.”*

ભક્તનાં દુઃખ નિવારવા પોતાને રૂંવાડે રૂંવાડે કોટિ કોટિ વીંછીનું દુઃખ સહન કરવા જે મહારાજ તૈયાર હોય, તેમને આશ્રિતો પાસેથી કયો સ્વાર્થ હોય? જેમનું આ પૃથ્વી ઉપર આવવું, મનુષ્ય જેવા થવું, વનમાં વિચરવું, લાખોના ભીડામાં રહેવું, જીવન કૃષ્ણાર્પણ કરવું, ભક્તોનું દુઃખ માગી લેવું, અન્નવસ્ત્રાદિક અંગીકાર કરવું, આ બધું જ જીવોના રૂડાને અર્થે, કલ્યાણને અર્થે હોય, તો પછી તેમણે જે જે વાતો કરી છે તે પણ જીવોના કેવળ કલ્યાણને અર્થે જ હોય ને ?

૨.૫.૨ જીવોના કલ્યાણાર્થે જ વાતો

શ્રીજીમહારાજની પ્રત્યેક વાત જીવોના કલ્યાણાર્થે છે એવો ખ્યાલ એમનાં

જ વચનોથી આવે છે. પોતાની શુભ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ કહે છે :

મ. ૧૩ – *"આ જે મારે વાત કરવી છે તે કાંઈ દંભે કરીને નથી કરવી તથા માને કરીને નથી કરવી તથા પોતાની મોટ્યપ વધારવા સારુ નથી કરવી. એ તો એમ જાણીએ છીએ જે, 'આ સર્વ સંત તથા હરિભક્ત છે તેમાંથી એ વાત કોઈને સમજાઈ જાય તો તેના જીવનું અતિ રૂડું થાય.' તે સારુ કરીએ છીએ... અમારે પરમહંસ તથા સત્સંગી સમસ્ત પાસેથી કોઈ સ્વાર્થ સાધવો નથી તોપણ કોઈને બોલાવીએ છીએ, કોઈકને વઢીએ છીએ, કોઈકને કાઢી મૂકીએ છીએ તેનું એ જ પ્રયોજન છે જે, 'કોઈ રીતે આ વાત સમજાય તો બહુ સારું થાય.' માટે આ વાર્તા છે તે સર્વે દૃઢ કરીને રાખજ્યો."*

મ. ૩૫ – *"તમારે સર્વેને મારે વિશે વિશ્વાસ છે ને હું તમને જેવી તેવી અવળી વાતે ચડાવી દઉં, તો જેમ સર્વેને કૂવામાં નાખીને ઉપરથી પાણાની શિલા ઢાંકે ત્યારે તેને નીકળવાની આશા જ નહિ, તેમ તમે પણ મારા વચનને વિશ્વાસે કરીને અવળે માર્ગે ચઢી જાઓ તો એમાં મારું શું સારું થાય ? માટે આ વાર્તા તમારા કલ્યાણની છે તે મેં તમને હેતે કરીને કહી છે, તે સારુ તમો સર્વે હવે આવી જ રીતે સમજીને દૃઢપણે વર્તજો."*

મ. ૪૫ – *"તમે સર્વે મુનિમંડળ તથા બ્રહ્મચારી તથા ગૃહસ્થ સત્સંગી તથા પાળા તથા અયોધ્યાવાસી, એ તમે સર્વે મારા કહેવાઓ છો. તે જો હું ખટકો રાખીને તમને વર્તાવું નહિ અને તમે કાંઈક ગાફલપણે વર્તો તો તે અમારા થકી દેખાય નહિ. માટે જે જે મારા કહેવાયા છો તેમાં મારે એક તલમાત્ર કસર રહેવા દેવી નથી. માટે તમે પણ સૂધા સાવધાન રહેજ્યો, જો જરાય ગાફલાઈ રાખશો તો તમારો પગ ટકશે નહિ અને મારે તો જે તમે ભગવાનના ભક્ત છો તેના હૃદયમાં કોઈ જાતની વાસના તથા કોઈ જાતનો અયોગ્ય સ્વભાવ તે રહેવા દેવો નથી. અને માયાના ત્રણ ગુણ, દશ ઇન્દ્રિયો, દશ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ, પંચભૂત, પંચવિષય અને ચૌદ ઇન્દ્રિયોના દેવતા, એમાંથી કોઈનો સંગ રહેવા દેવો નથી, ને એ સર્વે માયિક ઉપાધિ થકી રહિત સત્તામાત્ર એવો જે આત્મા તે રૂપે થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરો એવા સર્વેને કરવા છે, પણ કોઈ જાતનો માયાનો ગુણ રહેવા દેવો નથી."*

પોતાના આશ્રિતોમાં કોઈ જાતની વાસના કે કોઈ પ્રકારનો સ્વભાવ ન રહી જાય એ માટે એમને કેવો ખટકો છે, તે ***વચ. પ્ર. ૧૮***માં વાત કરતાં પહેલાં બાંધેલી પૂર્વભૂમિકા પરથી ખ્યાલ આવે છે. તેઓ સં. ૧૮૭૬ના માગશર વદિ છઠના રોજ રાત્રિ પાછલી પહોર બાકી હતી ત્યારે એટલે કે વહેલી સવારે ત્રણ

વાગ્યે પોતે જાગી ગયા અને બીજા પરમહંસો તથા સત્સંગીઓને જગાડીને બોલાવ્યા, સૌને સભામાં બેસાડ્યા, ઘણી વાર સુધી પોતે વિચારીને પછી બોલ્યા, *''એક વાત કહું તે સાંભળો.........મારા મનમાં તો એમ થાય છે જે વાત ન કહું પણ તમે અમારા છો માટે જાણીએ છીએ જે કહીએ જ અને આ વાત છે તેને સમજીને તે જ પ્રમાણે વર્તે તે જ મુક્ત થાય છે અને તે વિના તો ચાર વેદ, ષટ્શાસ્ત્ર, અઢાર પુરાણ અને ભારતાદિક ઈતિહાસ તેને ભણવે કરીને તથા તેના અર્થને જાણવે કરીને અથવા તેને શ્રવણે કરીને પણ મુક્ત થાય નહિ, તે વાત કહીએ તે સાંભળો.''*

શ્રીજીમહારાજનાં ઉપરોક્ત વચનોમાં એમની જીવો પ્રત્યેની કરુણા અને જીવોનાં કલ્યાણ કરવાની ભદ્ર ભાવનાનાં દર્શન થાય છે. તેથી એમણે જ્યારે જ્યારે, જ્યાં જ્યાં અને જેને જેને જે જે વાતો કરી છે; તેમાં એમને કોઈ પ્રકારનો અંગત સ્વાર્થ નથી. કોઈને છેતરવા કે દુઃખી કરવાનો મલિન આશય પણ નથી, પરંતુ જીવોના કેવળ કલ્યાણ અર્થે જ વાતો કરી છે.

૨.૫.૩ જીવોના કલ્યાણાર્થે શુદ્ધપણે વર્તાવવાનો આગ્રહ

શ્રીજીમહારાજને પોતાના આશ્રિતોના કલ્યાણની ચિંતા હતી. તેથી જ તો તેમણે પોતાના આશ્રિતોને શુદ્ધપણે વર્તાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે. તેમણે વચનામૃતમાં વારંવાર ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણને નિયમમાં રાખવાનો, પંચવર્તમાન દૃઢપણે પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. કેટલાક સંદર્ભો વાંચીએ :

પ્ર. ૮ *– ''જો ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને સ્ત્રીઆદિકના વિષયમાં પ્રવર્તાવે છે તો એનું અંતઃકરણ ભ્રષ્ટ થાય છે અને કલ્યાણના માર્ગ થકી પડી જાય છે, માટે શાસ્ત્રમાં જે રીતે વિષયને ભોગવ્યાનું કહ્યું છે તેવી રીતે નિયમમાં રહીને વિષયને ભોગવવા પણ શાસ્ત્રની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરીને ભોગવવા નહિ.''*

પ્ર. ૧૮ *– ''પંચવિષયને સમજ્યા વિના જે ભોગવશે અને સાર-અસારનો વિભાગ નહિ કરે અને તે નારદ-સનકાદિક જેવો હશે તેની પણ બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાશે, તો જે દેહાભિમાની હોય અને તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય તેમાં શું કહેવું ? તે સારુ એ પંચ ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય-અયોગ્ય વિચાર્યા વિના જે મોકળી મેલશે તેનું અંતઃકરણ ભ્રષ્ટ થઈ જાશે. અને પંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારે જીવ જે આહાર કરે છે તે આહાર જો શુદ્ધ કરશે તો અંતઃકરણ શુદ્ધ થાશે........ આ અમારું વચન છે તે ભલા થઈને સર્વે જરૂર રાખજ્યો, તો જાણીએ તમે અમારી સર્વ સેવા કરી. અને અમે પણ તમને સર્વેને આશીર્વાદ દઈશું અને તમો ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થઈશું, કાં જે, તમે અમારો*

દાખડો સુફળ કર્યો. અને ભગવાનનું ધામ છે ત્યાં આપણ સર્વે ભેળા રહીશું. અને જો એમ નહિ રહો તો તમારે અને અમારે ઘણું છેટું થઈ જાશે અને ભૂતનું કે બ્રહ્મરાક્ષસનું દેહ આવશે અને હેરાન થાશો. અને જે કાંઈ ભગવાનની ભક્તિ કરી હશે તેનું ફળ તો રઝળતાં રઝળતાં કોઈક કાળે પ્રગટ થાશે, ત્યારે પણ અમે વાત કરી તે પ્રમાણે રહેશો ત્યાર પછી મુક્ત થઈને ભગવાનના ધામમાં જાશો.....અમારો વાદ લઈને જાણે જે ઉપાધિમાં રહીને શુદ્ધપણે રહીશું તે તો નારદ-સનકાદિક જેવો હોય તેથી પણ રહેવાય નહિ તો બીજાની શી વાર્તા કહેવી ? અને અનંત મુક્ત થઈ ગયા ને અનંત થશે તેમાં ઉપાધિમાં રહીને નિર્લેપ રહે એવો કોઈ થયો નથી ને થશે પણ નહિ અને હમણાં પણ કોઈએ નથી અને કોટિ કલ્પ સુધી સાધન કરીને પણ એવો થવાને કોઈ સમર્થ નથી, માટે અમે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રહેશો તો રૂડું થશે.''

મ. ૩૫ *– ''જો તમે સર્વે આ અમે વાર્તા કરી એવી રીતે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો એક એક આવીને મારે પગે અડીને સમ ખાઓ ને એવી પ્રતિજ્ઞા કરો જે, 'અમારે દૃઢપણે એમ જ વર્તવું છે.''*

જે. ૩ *– ''હે સંતો ! નિર્માન આદિક વર્તમાનમાં કોઈ દિવસ ચૂક પડવા દેશો નહિ. અતિ કુશળ રહેવું.''*

જે. ૫ *– ''અમે આ સંત સહિત જીવોના કલ્યાણને અર્થે પ્રગટ થયા છીએ, તે માટે તમે જો અમારું વચન માનશો તો અમે જે ધામમાંથી આવ્યા છીએ તે ધામમાં તમને સર્વેને તેડી જાશું અને તમે પણ એમ જાણજો જે અમારું કલ્યાણ થઈ ચૂક્યું છે અને વળી અમારો દૃઢ વિશ્વાસ રાખશો ને કહીએ તેમ કરશો, તો તમને મહાકષ્ટ કોઈક આવી પડશે. તેથી અથવા સાત દકાલી જેવું પડશે તે થકી રક્ષા કરશું અને કોઈ ઊગર્યાનો આરો ન હોય એવું કષ્ટ આવી પડશે તોય પણ રક્ષા કરશું. જો અમારા સત્સંગના ધર્મ બહુ રીત કરીને પાળશો તો, ને સત્સંગ રાખશો તો. અને નહિ રાખો તો મહાદુઃખ પામશો. તેમાં અમારે લેણાંદેણાં નથી.''*

ઉપરોક્ત વચનોમાં પોતાના આશ્રિતો નિયમભ્રષ્ટ થઈને પોતાનું કલ્યાણ ન બગાડે એ માટે મહારાજે કરેલ ચિંતા અને ખેવનાનાં દર્શન થાય છે.

ક્યારેક કોઈક સંત-હરિભક્ત ભગવાનનાં મહિમા, જ્ઞાન અને આશ્રયના ઓથે નિયમ-ધર્મ લોપે, પાપ કરે તો તેને મહારાજ આકરા વેણ કહીને પણ જાગ્રત કરે છે. જેમ કે,

પ્ર. ૭૭ *– ''જ્ઞાનને ઓથે ધર્મને ખોટા કરે તે અસુર જાણવો.... પંચ-વર્તમાન રૂપ જે ધર્મ તેને મૂકીને જ્ઞાનનું કે ભક્તિનું બળ લેશે તે ગુરુદ્રોહી, વચન-*

દ્રોહી છે અને એવી ધર્મભંગ જે વાત કરે તેને વિમુખ કહેવો.''

મ. ૩૫ *– ''ભગવાનની મૂર્તિનો આશ્રય હોય..ને જો તેમાં ધર્મ ન હોય તો તે માથે પાણો લઈને સમુદ્રને તરવાને ઈચ્છે એવો જાણવો ને તેને ચંડાળ જેવો જાણવો.''*

અં. ૩૨ *– ''માહાત્મ્યનો ઓથ લઈને મૂળગો પાપ કરવા થકી ડરે નહિ એવો જે હોય તે તો દુષ્ટ છે, પાપી છે.''*

આમ, મહારાજે જીવોના કલ્યાણાર્થે જ એમને શુદ્ધપણે વર્તાવવાનો આગ્રહ વારંવાર રાખ્યો છે.

૨.૫.૪ જીવોના કલ્યાણાર્થે ભગવાનના નિશ્ચયની દૃઢતાનો આગ્રહ

કલ્યાણ-મોક્ષ માટેના નિર્વિઘ્ન સાધનામાર્ગમાં અનેક પ્રકારની સાધનામાં એકડો તો પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન જ છે. તેથી ભગવાનના દૃઢ નિશ્ચય અને આશ્રય વગર કોઈ રીતે વાંધો ભાંગશે નહિ એમ વિગતે સમજાવીને ***વચ. મ. ૧૩***ના અંતે મહારાજ જણાવે છે, *''જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે.' એમ જાણજો અને જો એમ ન જણાય તો એટલું તો જરૂર જાણજ્યો જે, 'અક્ષરરૂપ જે તેજ તેને વિશે જે મૂર્તિ છે તેને મહારાજ દેખે છે.' એમ જાણશો તોપણ તમારે મારે વિશે હેત રહેશે. તેણે કરીને તમારું પરમ કલ્યાણ થશે અને આ વાતને નિત્યે નવી ને નવી રાખજો, પણ ગાફલપણે કરીને વિસારી દેશો મા. આજ છે તેવી જ કાલ નવી રાખજ્યો, અને તેવી દેહનો અંત થાય ત્યાં સુધી પણ દિન દિન પ્રત્યે નવી ને નવી રાખજ્યો. અને જે જે ભગવાનની વાત કરો તે તે વાતને વિશે આ વાતનું બીજ લાવજ્યો એમ અમારી આજ્ઞા છે.''*

જો ભગવાનના નિશ્ચયમાં ડગમગાટ થાય, તેમના સ્વરૂપમાં મનુષ્યભાવ આવે તો સાધક કલ્યાણના માર્ગેથી પડી જાય છે. તેથી દિવ્યભાવ-મનુષ્યભાવની વિસ્તૃત વાત કરીને મહારાજ ***વચ. લો. ૧૮***ના અંતે કહે છે : *''અને આ જે વાત છે તે સૂઝે તો આજ સમજો તો એટલી સમજવી છે અને સૂઝે તો સો વર્ષે કરીને સમજો તોપણ એટલી સમજવી છે અને આ વાત સમજીને એની દૃઢતાની ગાંઠ પાડ્યા વિના છૂટકો નથી. માટે આ અમારી વાત છે તે સર્વે હરિભક્તને યાદ રાખીને પરસ્પર કરવી અને જ્યારે કોઈને અણસમજણે કરીને ધોખો થાય ત્યારે તેને આ વાત કરીને ચેતાવી દેવો. અને આ જે અમારી વાર્તા છે તેને નિત્ય પ્રત્યે દિવસમાં એક વાર કરવી એમ અમારી આજ્ઞા છે; તેને ભૂલશો મા, જરૂર ભૂલશો મા.''*

આ બન્ને સંદર્ભોમાં ભગવાન વિશે દિવ્યભાવે સહિત નિશ્ચયની દૃઢતા

કરાવવાનો મહારાજને કેટલો આગ્રહ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત સર્વે મુદ્દાઓને આધારે કહી શકાય કે મહારાજે જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેમાં એમને અંગત કોઈ સ્વાર્થ નથી. તેમણે તો જીવના ફક્ત કલ્યાણાર્થે જ વાતો કરી છે. તેથી તેમણે કરેલી વાતોની યથાર્થતા અને પ્રમાણભૂતતામાં શંકાને કોઈ સ્થાન જ નથી.

૨.૬ વચનામૃતની પ્રમાણભૂતતાના અન્ય પુરાવાઓ

૨.૬.૧ અદ્વિતીય શ્રોતાગણ

ઉપદેશકના ઉપદેશની મહત્તા અને પ્રમાણભૂતતાનો આધાર એ ઉપદેશને ઝીલનાર અને સ્વીકારનાર શ્રોતાગણ પણ છે.

જેને વિજ્ઞાનના કોઈ વિષયની કશીય ગતાગમ ન હોય, તેવા અજ્ઞાની અને અભણ એવા જનસમુદાય આગળ કોઈ વ્યક્તિ ગમે તેવાં ગપ્પાં મારીને પણ $E=mc^2$, કમ્પ્યુટર કે રૉકેટ વિશે પ્રવચન કરી શકે. વૈદકીય શાસ્ત્રના અજ્ઞાનીને ગમે તે રોગનાં ગમે તે ચિહ્નો અને ગમે તેવા ઉપાયોની વાતો કરી શકાય છે. સંગીત વિદ્યામાં કક્કોય ન જાણનારને ગમે તે કીર્તન-ભજન-ગીતના ગમે તે રાગ-તાલ-લય-સૂરની વાતો કરીને, તેની આગળ મનફાવે તેમ ગાઈ કે વાજિંત્રો વગાડી શકાય છે. આમ, જે તે વિષયના અજ્ઞાની લોકોની સામે જે તે વિષય વિશે જેવા ગપગોળા ચલાવવા હોય તે ચલાવી શકાય છે, પરંતુ જે તે વિષયના પારને પામેલ અતિશય નિષ્ણાત અને કુશળ વ્યક્તિ સામે જરા પણ જૂઠું ન ચાલે.

જે તે વિષયને યથાર્થ જાણનાર વ્યક્તિ જરા પણ ખોટી વાત સ્વીકારે ખરી ? વર્ષોથી રસોઈ બનાવનાર પીઢ અનુભવી રસોઈયાને કહેવામાં આવે કે લાડુમાં મીઠું અને મરચું જરૂરી છે, તો શું તે સ્વીકારે ? સંજોગવશાત્ કદાચ સાંભળી તો લે, પણ તેને સત્ય માનીને તે પ્રમાણે અનુસરે તો નહિ જ. ટૂંકમાં, અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે કોઈ પણ વિષયના અજ્ઞાની લોકો પાસે થયેલી તે વિષયક વાતોની પ્રમાણભૂતતા વિશે શંકા રહે તે સ્વાભાવિક છે.

વચનામૃતના ઉદ્બોધક શ્રીજીમહારાજ કોની સામે વાતો કરે છે ? એમના શ્રોતાઓ કોણ અને કેવા હતા ? શું તે ભોળા, અજ્ઞાની અને વિષયાસક્ત પામર જીવો હતા ? ના, એમનો આ શ્રોતાગણ જગતના સામાન્ય સંસારી જીવો કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો અને તેથી જ તેમને કરાયેલી આ વાતો પણ વિશિષ્ટ

પ્રકારની છે.

આ વાતો અધ્યાત્મના કઠિન માર્ગે ચાલનારા શુદ્ધ મુમુક્ષુઓને અપાયેલો ઉપદેશ છે. આત્માની મુક્તિ માટે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે આ લોકની સત્તા-સંપત્તિ-સુંદરી કે કનક-કામિની-કીર્તિનો ત્યાગ કરીને, અર્થાત્ સંસારી સુખોને તુચ્છ ગણીને, સગાં-સંબંધીઓની મમતાના પાશને ત્યાગ-વૈરાગ્યની તલવારથી કાપીને નીકળેલા એ પરમહંસોને કરેલી આ વાતો છે. તેમાંના કેટલાક તો શ્રીજીમહારાજના યોગ પૂર્વે પણ વર્ષોથી આધ્યાત્મિક માર્ગે ચાલવા પ્રયત્નશીલ હતા.

મુક્તાનંદ સ્વામી, ભાયાત્માનંદ સ્વામી, ભાઈ રામદાસ, સુખાનંદ સ્વામી વગેરે ૫૦ સંતો તો રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં હતા જ. કેટલાક સમગ્ર ભારત દેશનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાંથી ગાદી, મહંતાઈ, શિષ્યો અને વિષયોનો મોહ છોડી, મહારાજને ચરણે સમર્પિત થયા હતા. શ્રીજીમહારાજની એક જ હાકલથી વર્ણાશ્રમની જૂની માન્યતાનો ત્યાગ કરી, સંન્યાસીની દીક્ષા ગ્રહણ કરી, એક જ રાતમાં ૫૦૦ પરમહંસો થયા હતા. એટલું જ નહિ, પણ તેઓ મહારાજે પ્રવર્તાવેલાં ૧૦૮ કડક પ્રકરણોમાંથી હોંશભેર અને પ્રસન્નચિત્તે પસાર થયા હતા.

આવાં કઠિન પ્રકરણોમાંથી પસાર થનાર પરમહંસો કાંઈ સામાન્ય નહોતા. તેઓ રાંક, બેકાર, અજ્ઞાની, ભોળા અને અસમર્થ ન હતા, કે જે મહારાજના પગની એડી નીચે દબાઈને ગુલામ તરીકે જિંદગી પૂરી કરે, પરંતુ તેઓ લૌકિક અને આધ્યાત્મિક બંને રીતે સમૃદ્ધ, સબળ, સમર્થ અને બાહોશ હતા. મુમુક્ષુતા, સાધુતા, વિદ્વત્તા, બુદ્ધિમત્તા અને વિવિધ પ્રકારની કળામાં નિષ્ણાત અને અજોડ હતા.

મુક્તાનંદ સ્વામી વિદ્વાન, સાધુતાસંપન્ન અને પ્રખર ત્યાગવૈરાગ્યથી યુક્ત હતા. બ્રહ્માનંદ સ્વામી પ્રખર બુદ્ધિશાળી, પ્રતિભાસંપન્ન, ૨૪ કળાઓમાં નિપુણ અને બાહોશ હતા. નિત્યાનંદ સ્વામી તો ચાર વેદના જાણકાર અને અન્ય ઘણાં શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેઓ એ સમયના અજોડ વિદ્વાન હતા. ગોપાળાનંદ સ્વામી પણ વિદ્વાન, અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ અને મહાસમર્થ હતા.

સંતદાસ સમાધિનિષ્ઠ હતા, તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામી અખંડ આત્માને દેખનારા હતા. ભાયાત્માનંદ સ્વામી જેવા દેહભાવનો ભૂકો બોલાવી દેનારા હતા, તો વ્યાપકાનંદ સ્વામી જેવા મરેલી ઘોડીને સહજમાં જીવતી કરી શકે તેવા

સમર્થ હતા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા ત્યાગ-વૈરાગ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા હતા, તો સચ્ચિદાનંદ સ્વામી અને કૃપાનંદ સ્વામી જેવા પ્રેમનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ હતા, જેમને મહારાજનાં દર્શન થતાં બંધ થાય તો રૂંવાડે રૂંવાડે લોહીના ટશિયા ફૂટતા. સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી સેંકડો શિષ્યોના મહંત હતા, તો અદ્વૈતાનંદ (મગ્નિરામ) દેવીને સાક્ષાત્ પ્રસન્ન કરીને મેલીવિદ્યામાં સિદ્ધ થયા હતા. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ હતા, જે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોને ધારવા અને અનંત જીવોનું અનાદિ અજ્ઞાન ટાળીને તેમની બ્રાહ્મી સ્થિતિ કરાવવા શક્તિમાન હતા.

જેવા પરમહંસો-સંતો-ત્યાગીઓ હતા, એવાં જ ગૃહસ્થ બાઈ-ભાઈ હરિભક્તો હતાં, કે જેઓ મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સંસારમાં રહ્યાં હતાં, પણ જળકમળવત્ સંસારથી નિર્લેપ અને વિરક્ત. શ્રીજીમહારાજના એક પત્રના ઈશારે ૧૮ સદ્ગૃહસ્થો; જેમાંના કેટલાક તો રાજવીઓ હતા, ગરાસદાર હતા, તાલુકેદાર હતા, તેમ છતાં સાપ જેમ કાંચળી ઉતારે તેમ સંસાર ઉતારીને નીકળી ગયા અને દીક્ષા લઈને મહારાજ પાસે આવ્યા. તેમાંના એક અદ્ભુતાનંદ સ્વામી તો એ પત્રના 'વગેરે' શબ્દમાં પોતાનો સમાવેશ કરીને લગ્નના માંડવેથી મીંઢળ તોડીને નીકળેલા હતા. એવી જ રીતે જગતના લોકોને વ્યવહારમાં માથાભર ડૂબેલા લાગતા બંધિયાના ડોસાભાઈ પત્રના ઈશારે સાધુ થઈને બેસી ગયેલા. કેવી નિર્લેપ અને વિરક્ત સ્થિતિ હશે આ લોકોની ! પર્વતભાઈ, ગોરધનભાઈ વ્યવહારમાં હતા છતાં ત્રણેય અવસ્થામાં મહારાજની મૂર્તિને અખંડ દેખતા.

ગઢડાના દાદા ખાચર, બોટાદના સોમલા ખાચર, લોયાના સુરા ખાચર, કારિયાણીના વસ્તા ખાચર, પંચાળાના ઝીણાભાઈ દરબાર, વડતાલના પ્રથમ ડાકુ જેવા અને પછી પરિવર્તિત થયેલા જોબનપગી, રોજકાના કાકાભાઈ, બોચાસણના કાશીદાસ જેવા તન, મન, ધનથી સમર્પિત થયેલા તથા આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા વિરક્ત અને નિર્લેપ એવા હજારો ગૃહસ્થ ભક્તો હતા. લાડુબા, જીવુબા, રાજબા, ઝમકુબા, લાધીમા જેવાં હજારો સંસારના રંગથી વિરક્ત અને શ્રીજીના અધ્યાત્મરંગે રંગાયેલાં સ્ત્રી ભક્તો હતાં.

જેમના દિલમાં આધ્યાત્મિક સાધના માટે તત્પરતા, ઝંખના અને તીવ્ર ભૂખ હતી; એવા અધ્યાત્મમાર્ગના શુદ્ધ મુમુક્ષુઓને મહારાજે અધ્યાત્મસાધનાનું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

આ જ જન્મે વાસના અને સ્વભાવો ટળી જાય, દેહભાવ મટી જાય, આત્મભાવ દૃઢ થાય, સ્વસ્વરૂપ અને પરમાત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન દૃઢ થાય ને

છેલ્લો જન્મ થાય તે માટે આ મુમુક્ષુ ભક્તોએ માર્ગદર્શન માંગ્યું છે. અધ્યાત્મપંથે ચાલતાં ચાલતાં જ્યાં કંઈક વિઘ્ન જણાયું તો તેમાંથી ઊગરવાનો સરળ ઉપાય પૂછ્યો છે. ગતિ મંદ પડી તો ગતિ વધારવાની યુક્તિ અને રીત પૂછી છે. રસ્તે ચાલતાં અનેક રસ્તાઓ, અનેક વળાંકો આવ્યા, તો ઊભા રહી, શ્રીહરિને પૂછીને ટૂંકો અને સુગમ રસ્તો મેળવી લીધો છે, કે જેથી ધ્યેય ચૂકી ન જવાય અથવા તો મોટો ચકરાવો ન થાય. સંતો-ભક્તોએ મહારાજના ચીંધેલા માર્ગે ચાલવા ઈન્દ્રિયો-અંતઃકરણ અને અંતઃશત્રુઓ સામે ઝઝૂમીને તેમની સાથે સંઘર્ષ કર્યો છે, સદા જાગ્રત રહીને મથામણ કરી છે. છતાં તેમાં પણ જ્યાં અને જ્યારે અટવાયા, ગૂંચવાયા કે મૂંઝાયા તો ત્યાં અને ત્યારે જ મદદ, માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા માટે મહારાજને પ્રાર્થના કરી છે અને મહારાજે પણ તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

વળી, મહારાજે આપેલ કોઈ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અથવા તો તેમણે કરેલી કોઈ વાતમાં જેને, જ્યારે, જ્યાં અને જે શંકા થઈ, કે તુરત જ તે સામે પ્રશ્નો પૂછીને કે દલીલો કરીને પણ મનનું સમાધાન મેળવીને જ જંપ્યા છે, પણ કોઈ વાત લોલંલોલ માની લીધી નથી. મહારાજ સાથે થયેલા આવા ચર્ચાત્મક સંવાદો તો વચનામૃતમાં ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

એ સંવાદો વાંચીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે જ્યાં સુધી પોતાના મનની બધી જ શંકાઓ નિર્મૂળ ન થાય, જ્યાં સુધી મહારાજે કરેલી વાત કે આપેલ કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રતીતિકર ન લાગે, અથવા તો શાસ્ત્રોનાં અન્ય વચનો સાથે વિરોધ આવતો હોય, તો તેનું સમાધાન જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી પરમહંસો આંખો મીંચીને કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી મહારાજની એ વાતો મૌન થકા સાંભળી રહ્યા નથી, અને એમણે સ્વીકારી પણ નથી.

આ રીતે મહારાજના ઉપદેશનો શ્રોતાગણ મૂર્ખ કે મૂઢ ન હતો; પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રગતિને ઝંખતા, સતત સંઘર્ષ અને પ્રામાણિક પુરુષાર્થ કરતા મુમુક્ષુઓનો જનસમુદાય હતો.

જો કોઈ અનુભવી વ્યક્તિએ ચીંધેલ રસ્તે ચાલીને સેંકડો અને હજારો મનુષ્યો કેદારનાથ કે બદરિનાથ સરળતાથી પહોંચી શક્યા હોય, તો તેમણે બતાવેલો રસ્તો સાચો હોવો જોઈએ; જો કોઈ અનુભવી ડૉક્ટરે કોઈ ગંભીર રોગના નિવારણ માટે આપેલી દવા લેવાથી હજારોના રોગ સમૂળગા ગયા હોય તો તે દવા સાચી હોવી જોઈએ; તેમ જો મહારાજે આપેલા આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન

પ્રમાણે વર્તવાથી હજારો સંતો-ગૃહસ્થો દેહ છતાં જ પોતપોતાની જીવદશા ટાળીને, બ્રાહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને જીવન્મુક્તિનો, અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માના દિવ્ય આનંદનો અનુભવ કરી શક્યા હોય; તો મહારાજે આપેલો ઉપદેશ સંપૂર્ણ યથાર્થ અને પ્રમાણભૂત જ હોય તેમાં લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ. વચનામૃત ગ્રંથમાં આવા ઉપદેશોનો સંગ્રહ છે. તેથી તે પ્રમાણભૂત છે.

૨.૬.૨ પ્રામાણિક સંપાદકવૃંદ

આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજે પોતે જ પોતાના હાથે આ વચનામૃત ગ્રંથ લખ્યો નથી, પરંતુ તેઓ જે ઉપદેશ આપતા, તે કેટલાક સંતો-ભક્તો નોંધી લેતા હતા. પછી સૌ આશ્રિત જનોની વિનંતીને લીધે સૌને આ સદુપદેશ કાયમ માટે ઉપયોગી બને, તે માટે તેને ગ્રંથસ્થ કરવા માટે મહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી તથા શુકમુનિ આ ચાર સમર્થ સંતોને આજ્ઞા કરી હતી. આ સંતોને મહારાજે સંપ્રદાયમાં અગ્રેસર સદ્ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. તેમના કારુણ્ય-વાત્સલ્યાદિ સદ્ગુણોની સાથે સાથે તેમની સાધુતાસભર વિદ્વત્તા પણ સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ હતી. તેમની અનેક પ્રકારની આગવી વિશેષતાઓથી સમગ્ર સંપ્રદાય સુપરિચિત છે.

મુક્તાનંદ સ્વામીની શુદ્ધ મુમુક્ષુતા, ભગવાનને પામવાની ઝંખના, આજ્ઞા પાળવાની તત્પરતા, નિર્ભેળ સાધુતા અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ સ્થિતિથી આપણે સૌ વાકેફ છીએ. મહારાજ આદર્શ સાધુ તરીકેના ઉદાહરણમાં તેમને અવારનવાર યાદ કરતા.

ગોપાળાનંદ સ્વામી અષ્ટાંગયોગસિદ્ધ યોગીરાજ હોવાથી વિસ્મૃત અર્થોને યોગબળથી સ્મૃતિમાં લાવવા શક્તિમાન હતા. તેમને મહારાજે બંને દેશના ત્યાગીઓને સ્વધર્મમાં વર્તાવવાની અને ત્યાગીઓને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી હતી.

નિત્યાનંદ સ્વામી અતિશય વિદ્વાન હોવાથી સમસ્ત શાસ્ત્રાર્થને જાણતા હતા અને સંપ્રદાય સામેના વાદીઓને પરાજિત કરવામાં પ્રવીણ હતા. શ્રીજીમહારાજની સન્નિધિમાં વેદ, વેદાંત અને પુરાણાદિકના વક્તા તરીકે તેઓ સર્વદા વરાયેલા હતા.

શુકાનંદ સ્વામી શ્રીજીમહારાજના પત્રલેખનનું કાર્ય કરતા અને પડછાયાની જેમ હંમેશાં એમની સન્નિધિમાં રહીને આજ્ઞાને અનુસરનારા હતા.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહેલા જ્ઞાનોપદેશોને બરાબર સમજે અને એનું રહસ્ય સમજીને એમના જ શબ્દોમાં રજૂઆત કરવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા અને શક્તિ આ સંતો ધરાવતા હતા. આ સંતો માત્ર સમર્થ વિદ્વાનો જ ન હતા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ શ્રીજીમહારાજના આજ્ઞાંકિત અને અનન્ય દાસભક્તો હતા.

આ સંપાદક સંતો કાંઈ વેતન લઈને સંપાદન કરનારા માણસો ન હતા, પરંતુ શ્રીજીમહારાજને સમર્પિત સંતો હતા, કે જેમણે કેવળ મહારાજને જ પ્રસન્ન કરવા માટે પોતાના સમગ્ર જીવનમાં એમની આજ્ઞા અનુસાર જ વર્તવાનો પ્રામાણિક પુરુષાર્થ કર્યો હતો. તેમણે જગતનાં માન-મોટપ કે સત્તા-સંપત્તિ-કીર્તિનો તો ત્યાગ કરીને મહારાજનાં ચરણોમાં જીવન હોમી દીધું હતું. તેથી તેમને આ સંપાદનકાર્યમાં પોતાની કોઈ મહત્તા વધારવાનો કે અન્ય કોઈ સ્વાર્થ ન હતો કે જેને લીધે સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ ખોટું કરવા પ્રેરાતી હોય છે.

તેમણે આ સંપાદનકાર્ય લૌકિક કોઈ પણ અપેક્ષા વગર નિઃસ્વાર્થ અને શુદ્ધ ભાવનાથી કેવળ પોતાના ઈષ્ટદેવ એવા મહારાજને જ રાજી કરવા માટે, તેમજ પોતાના અને અન્યના કલ્યાણાર્થે કરેલું છે. તેઓએ મહારાજને પોતાના ઈષ્ટદેવ માનીને તેમની ભક્તિ-ઉપાસના જીવનભર કરી છે. તેથી તેઓ પોતાના ઈષ્ટદેવને ન ગમે તેવું મન-કર્મ-વચને કોઈ અઘટિત કાર્ય ક્યારેય, ક્યાંય પણ ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. મહારાજ સર્વજ્ઞ છે, અંતર્યામી છે, અમારી સાથે જ છે, બધું જ જુએ છે, જાણે છે, એવા જાણપણા અને અનુસંધાન સાથે વર્તનારા આ પરમહંસોનું સમગ્ર જીવન જ અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રામાણિકતાથી પૂર્ણ હતું. કદી પણ મહારાજની સાથે છળ-કપટ કે દગા-પ્રપંચના ખેલ રચીને પોતાને ગમતું કંઈ પણ કરવા સ્વપ્નમાંય ન વિચારે તેવા આ પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન અને પોતાની જવાબદારીથી સંપૂર્ણ સભાન પરમહંસો હતા. એવું એમનાં સમગ્ર જીવન અને વચનામૃતોમાં તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નોના અભ્યાસ પરથી જણાયા વગર રહેતું નથી.

આ ચારેય સંપાદક સંતોએ વચનામૃતમાં જે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે તેમાંથી મુક્તાનંદ સ્વામી અને નિત્યાનંદ સ્વામીના નમૂનારૂપે બે બે પ્રશ્નો વાંચીએ :

મુક્તાનંદ સ્વામી :

♦ *"ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણ તથા જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા તથા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર એ સર્વ થકી જીવનું*

સ્વરૂપ ન્યારું છે. એ સત્સંગમાંથી સાંભળીને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે તોય પણ ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણાદિક ભેગો ભળીને સુખરૂપ એવો જે જીવાત્મા તે પરમાત્માનું ભજનસ્મરણ કરતો થકો સંકલ્પને યોગે કરીને દુઃખિયો કેમ થઈ જાય છે ?''

(વચ. પ્ર. ૫૬)

♦ *'કામ, ક્રોધ, લોભ તથા ભય એમને યોગે કરીને પણ ધીરજ ડગે નહિ તેનો શો ઉપાય છે ?'* *(વચ. પ્ર. ૬૧)*

નિત્યાનંદ સ્વામી :

♦ *'નિર્વાસનિક થયાનું કારણ તે આવી વાત સાંભળવી તે છે કે વૈરાગ્ય છે ?'*

(વચ. પ્ર. ૭૩)

♦ *'કામાદિક શત્રુને ટાળ્યાનો શો ઉપાય છે ?'*

(વચ. લો. ૧)

આ અને આ સિવાય અન્ય પ્રશ્નો જે સંપાદક પરમહંસોએ પૂછ્યા છે, તેનો ઊંડાણ અને વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે તેઓ પ્રામાણિક હતા. તેમણે કેટલાક પ્રશ્નોમાં તો પોતાની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠાનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર તથા પોતાના વિશે કોઈક શું ધારશે કે માનશે તેવો પણ ડર રાખ્યા વગર જાહેરમાં જ પોતાનું અંતર ખુલ્લું કર્યું છે. તેમણે ભરસભામાં પોતાનામાં રહેલ કોઈક કચાશ કે કસર વિશે પ્રશ્નો પૂછીને મહારાજ પાસેથી માર્ગદર્શન માગ્યું છે.

અધ્યાત્મમાર્ગે આગળ વધવાની અંતરમાં ઝંખના અને તે માટે પ્રામાણિક સાધના કર્યા વગર આવા પ્રશ્નો મનમાં ઊઠી જ ન શકે અને કદાચ કોઈને ઊઠે તોપણ જાહેરમાં તો આવી ચર્ચા છેડી જ ન શકે. જે વ્યક્તિ છળકપટ કે દંભથી ભરપૂર હોય અને પોતાની સારપ્ય તથા મહત્તા દર્શાવવા પ્રયત્નશીલ હોય, તે ભરસભામાં પોતાને નડતરરૂપ સ્વભાવ-દોષોને ટાળવાના પ્રશ્નો કેવી રીતે પૂછી શકે ? આ પરમહંસો તો સદ્ગુરુઓ હતા, વડીલો હતા, પ્રતિષ્ઠિતો હતા; તેથી જો તેઓ પ્રામાણિક ન હોત તો પોતાનું હીણું દેખાય તેવા પ્રશ્નો ભરસભામાં મહારાજને પૂછ્યા જ ન હોત. અને તેમાંય જો વધુ વિચારીએ તો કદાચ કોઈક આવા પ્રશ્નો સભામાં પૂછે, પણ જો પોતે એનું સંપાદન કરનાર હોય અને પોતે પ્રામાણિક ન હોય, તો આવા પ્રશ્નોનું સંપાદન કરીને ગ્રંથસ્થ તો કરી જ ન શકે. સભામાં તો લોકો સાંભળીને ટૂંક સમયમાં ભૂલી પણ જાય, પરંતુ

ગ્રંથસ્થ થયેલી વાતોને હજારો વર્ષ સુધી હજારો લોકો વાંચે-વિચારે અને એમના જીવન વિશે કંઈક ન્યૂનતા-કાચ્યપ ધારી લે તેવી પૂરી શક્યતા છે, પરંતુ સંપાદક સંતોએ આવો કોઈ ડર મનમાં રાખ્યો નથી, કારણ કે તેઓ પ્રામાણિક હતા.

જો તેઓ પ્રામાણિક ન હોત તો આવા પ્રશ્નોનો સમાવેશ વચનામૃતમાં કર્યો જ ન હોત અથવા તો જેમ બીજા કેટલાક પ્રશ્નોમાં જ્યાં કોઈકનું હીણું દેખાવાની શક્યતા હોય, તેવા સ્થાને તે વ્યક્તિના નામનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર 'એક મુનિએ' અથવા તો 'એક સંતે' પ્રશ્ન પૂછ્યો એવું નોંધીને એ વ્યક્તિનો બચાવ કર્યો છે; તેમ પોતાનો બચાવ કરવા માટે પણ પોતાના નામનો આવા પ્રશ્નોમાં નિર્દેશ ન કર્યો હોત.

વળી, ઘણાં વચનામૃતોમાં મહારાજે કે અન્ય પરમહંસોએ કે ભક્તોએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ સંપાદક પરમહંસો આપી શક્યા નથી અથવા તો પુછાયેલા પ્રશ્નનું એમનાથી યથાર્થ સમાધાન થયું નથી, એવો ઉલ્લેખ જુદા જુદા શબ્દોમાં જોવા મળે છે. જો સંપાદકો પ્રામાણિક ન હોત તો પોતાની વિદ્વત્તાભરી પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ આવે એવા પોતાના નામનિર્દેશ સહિતના આ ઉલ્લેખો એમણે કર્યા ન હોત, પરંતુ એમને ક્યાં પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠાની પડી હતી ? એમને તો પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રીજીમહારાજની મહત્તા વધે અને મુમુક્ષુઓને મહારાજના શ્રીમુખથી જ યથાર્થ ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય એ જ શુભ ભાવના હતી. તેથી તો તેમણે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં પોતાની બુદ્ધિનું ડહાપણ કર્યું નથી. કોઈક વખત મહારાજની કેવળ આજ્ઞાથી એમને રાજી કરવા માટે જ ઉત્તર આપવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ અંતે તો નમ્રભાવે હાથ જોડીને બોલ્યા છે, 'હે મહારાજ ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો આપનાથી જ યથાર્થ થશે.' અહીં પણ એમની પ્રામાણિકતાનાં દર્શન થાય છે.

પોતાના આશ્રિતોની તલમાત્ર કસર ન રહેવા દેવા માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ મહારાજે ઘણી વાર ભરસભામાં સંતો-ભક્તોનાં વર્તન કે સમજણમાં રહેલ ક્ષતિઓનો જાહેરમાં નિર્દેશ કરીને એમને કઠણ વચનો પણ કહ્યાં છે. એટલું જ નહિ, પણ શુદ્ધ મુમુક્ષુ એવા સંતો-ભક્તોએ એ ભૂલોનો સ્વીકાર પણ ભરસભામાં જ કરેલો છે.

આવા પ્રામાણિક શ્રોતાઓમાં અન્ય કેટલાક પરમહંસો અને હરિભક્તોની સાથે સાથે આ સંપાદક પરમહંસો પણ હતા. તેમણે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ

અને ડર રાખ્યા વગર પોતાની ક્ષતિઓના નિર્દેશવાળી અનેક હકીકતોનો પણ અંતરની પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈથી વચનામૃત ગ્રંથમાં સમાવેશ કરેલો છે. અહીં આપણે નમૂનારૂપે ચારેક એવી હકીકતો વિચારીએ.

♦ એક વખત મહારાજે જ્યારે મોટેરા સદ્‌ગુરુ સંતોને પોતપોતાની વિશેષતા જણાવવાનું કહ્યું હતું, ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહેલું કે કોઈ ક્રોધે કરીને માર માર કરતો આવતો હોય, પણ મારાં દર્શન કરે તો એનો ક્રોધ શાંત થઈ જાય. જેમના દર્શનમાત્રથી બીજાનો ક્રોધ શાંત થઈ જાય, એવા મુક્તાનંદ સ્વામીને મહારાજ ***વચ. મ. ૨૭***માં એક પ્રશ્ન પૂછે છે, *'તમારે ક્રોધ થાય છે ત્યારે શે નિમિત્તે થાય છે ? અને કેટલું નિમિત્ત હોય ત્યારે ક્રોધ થાય છે ?'* આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મુક્તાનંદ સ્વામી કહે છે, *'કોઈક પદાર્થને યોગે તથા કોઈકની અવળાઈ દેખાય, તેને યોગે તે ઉપર ક્રોધ થાય પણ તત્કાળ શમી જાય છે.''*

♦ શ્રીજીમહારાજ ***વચ. અં. ૩૩***માં કહે છે,*''ધન, દોલત, સ્ત્રી અને પુત્ર એ આદિક જે પદાર્થ તેણે કરીને જેની બુદ્ધિમાં ફેર પડે નહિ અને એને અર્થે કોઈને વિશે આસ્થા આવે નહિ, એવા તો સત્સંગમાં થોડાક ગણતરીના હરિભક્ત હોય પણ ઝાઝા હોય નહિ.' એમ કહીને વળી બોલ્યા જે,'એવા તો આ મુક્તાનંદ સ્વામી તથા ગોપાળાનંદ સ્વામી છે. તે એમને કોઈ બીજો ગમે તેવો હોય ને ચમત્કાર દેખાડે તો પણ તેનો કોઈ રીતે ભાર આવે જ નહિ.''*

આમ, આ બંને સદ્‌ગુરુ સંતોની સ્થિતિની પ્રશંસા કરીને પછી કહે છે,*''એ એવા મોટા છે તોપણ જો એમને માનનો બહુ યોગ થાય તથા રૂપિયા અને સોનામહોરના ઢગલા આગળ આવીને પડવા લાગે તથા રૂપવાન એવી જે સ્ત્રીઓ તેનો યોગ થાય, તો એ ત્યાગી છે તોય પણ એણે કરીને એમનું ઠેકાણું રહે નહિ અને જો એવો યોગ થાય તો આજ આપણા ત્યાગીમાં જે અતિ ઊતરતો હશે, તે જેવા પણ રહે કે ન રહે, એમાં પણ સંશય છે. કેમ જે એ પદાર્થનો તો યોગ જ એવો છે.''*

♦ મહારાજ ***વચ. અં. ૨૮***માં બ્રહ્માનંદ સ્વામી, શુકમુનિ તથા સુરોખાચર એ ત્રણેયને પ્રશ્ન પૂછે છે,*''તમે જેણે કરીને પાછા પડી જાઓ એવો તમારામાં કયો અવગુણ છે ?' ત્યારે એ ત્રણે કહ્યું, 'હે મહારાજ ! માનરૂપ દોષ છે, માટે કો'ક બરોબરિયા સંત અપમાન કરે તો કાંઈક મૂંઝવણ થાય.''*

♦ મહારાજ ***વચ. અં. ૨૪***માં વાત કરે છે,*''અહીંની મોટેરી ત્રણ બાઈઓ તથા ગોપાળાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી,*

શુકમુનિ, સોમલોખાચર, દાદોખાચર એ તમે સર્વે જેમ હમણાં આ વર્તમાનકાળે કેવા રૂડી રીતે વર્તો છો ? તથાપિ જો દેશકાળ, સંગ, ક્રિયા એ ચારને વિશે વિષમપણું થાય તો એમનો એમ રંગ રહે નહિ, એ વાતમાં કાંઈ સંશય નથી.''

આવી તો અનેક હકીકતોની નોંધ વચનામૃતમાં મળે છે કે જેમાં અન્ય સંતો-ભક્તોની જેમ આ સંપાદક સદ્‌ગુરુ સંતોની કોઈ ને કોઈક ખોટ અથવા તો એની આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં રહી ગયેલી કચાશનો નિર્દેશ થતો હોય. જો તેમણે ધાર્યું હોત તો આવી ઘટનાઓને 'વચનામૃત'થી દૂર રાખી શક્યા હોત અથવા તો સ્પષ્ટ નિર્દેશ ન કર્યો હોત, પરંતુ એવું એમણે કર્યું નથી, કારણ કે તેઓ પ્રામાણિક હતા. તેથી જે વખતે જે કાંઈ બન્યું અને મહારાજે જે કાંઈ વાતો કરી તે પ્રાયઃ તેમના જ પ્રાસાદિક શબ્દોમાં મૂકવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે. તેમણે પોતાની મહત્તા કરતાં શ્રીજીમહારાજની પરાવાણીની મહત્તા વધે તે જ વિચાર્યું છે.

આ રીતે મહારાજની પરાવાણીરૂપ જ્ઞાનોપદેશામૃતના સંપાદનકાર્યમાં, સંપાદક પરમહંસોની નિષ્ઠાપૂર્વકની ભક્તિ અને પ્રામાણિકતાને લીધે પણ સમગ્ર વચનામૃત ગ્રંથની પ્રામાણિકતામાં અનેક ગણો વધારો થયેલો છે.

૨.૬.૩ ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂતતા

ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂતતાની દૃષ્ટિએ વિશ્વભરના ધાર્મિક યા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોમાં વચનામૃતનું સ્થાન અજોડ છે. હિન્દુ પરંપરાના મૂળભૂત મહત્ત્વના ગ્રંથો જેવા કે વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, રામાયણ, મહાભારત વગેરેની રચના ક્યારે થઈ તેની કોઈ પણ પ્રકારની ચોક્કસ માહિતી આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી. એ ગ્રંથોના રચનાકાળ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનો અનેક પ્રકારનાં અનુમાનો દ્વારા જુદાં જુદાં મંતવ્યો રજૂ કરે છે.

એવી જ રીતે જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ વગેરે વિશ્વના મુખ્ય ધર્મોના મૂળભૂત મુખ્ય ગ્રંથોની રચનાની કોઈ ચોક્કસ, અફર અને નિર્ણયાત્મક સાલ કે તિથિ નથી, પરંતુ વચનામૃતમાં ઐતિહાસિક સમયની સ્પષ્ટ નોંધ જોવા મળે છે.

પ્રત્યેક વચનામૃતની શરૂઆતનો પ્રથમ ફકરો જ્ઞાનોપદેશની ઐતિહાસિક પ્રમાણભૂતતાના પુરાવારૂપ છે. આ પ્રથમ ફકરામાં શ્રીજીમહારાજ કયા વર્ષ (સં. ૧૮૭૬, સં. ૧૮૭૭, સં. ૧૮૭૮...)ના, કયા માસ(કારતક, માગશર...)ના, કયા પક્ષ(સુદ કે વદ)માં, કઈ તિથિ(પ્રતિપદા, બીજ, ત્રીજ...)એ, કયા ગામ

(ગઢડા, સારંગપુર, કારિયાણી, લોયા, પંચાળા, વરતાલ, અમદાવાદ, અશ્લાલી, જેતલપુર)ના, કયા સ્થાન (દાદા ખાચર / જીવા ખાચર / વસ્તા ખાચર / સુરા ખાચર / ઝીણાભાઈના દરબારમાં, પોતાના ઉતારે, પરમહંસોની જાયગામાં, શ્રીગોપીનાથજી, શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ કે શ્રીનરનારાયણના મંદિરમાં અથવા લક્ષ્મી-વાડીએ કે ગોમતી તળાવે... વગેરે)માં, કઈ દિશા(પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ)માં મુખારવિંદ રાખીને, કેવા આસને(ઢોલિયો, પાટ, ગાદીતકિયો, પલંગ, વેદી, ઓટો, ચોતરો, સિંહાસન... વગેરે) બેસીને કેવાં વસ્ત્રો, અલંકારો, આભૂષણો, પુષ્પગુચ્છો અને પુષ્પહારોને ધારણ કરતાં થકાં કોની સામે બેસીને આ વાત કરે છે, તેનું તાદૃશ વર્ણન સંપાદક પરમહંસોએ ખૂબ જ સુંદર રીતે કર્યું છે. ઐતિહાસિક પુરાવા રૂપે આટલી બધી સૂક્ષ્મતાભરી સચોટ માહિતી આજ સુધીના વિશ્વભરના કોઈ પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થતી નથી એ નક્કર હકીકત છે.

વળી, વિશ્વધર્મોનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે પ્રાયઃ બીજા કોઈ મુખ્ય ધર્મસંસ્થાપકના ઉપદેશો એની હયાતીમાં નોંધાયા નથી. એટલા માટે પછીથી સેંકડો વર્ષો બાદ ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ એમના ઉપદેશોને મૂળ વક્તાની સ્વીકૃતિ અને સંમતિ ન જ મળી હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. વચનામૃતમાંના ગ્રંથસ્થ ઉપદેશો, ઉદ્બોધક શ્રીજીમહારાજની હયાતીમાં એમની સામે બેઠાં બેઠાં સાંભળતી વખતે જ નોંધાયા છે. એટલું જ નહિ, પણ સંપાદક પરમહંસોએ વચનામૃતનું સંપાદન કરી, શ્રીજીમહારાજને બતાવીને પ્રમાણભૂતતા અને યથાર્થતાની મહોરછાપ મરાવી છે. *(વચ. લો. ૭)*

આમ, પોતાના ઉપદેશોને મળેલા ગ્રંથસ્વરૂપને તેના ઉદ્બોધક-વક્તાએ પોતે જ જોઈને કે સાંભળીને સ્વીકૃતિ અને સંમતિ આપેલી હોય, એવું શાસ્ત્ર વિશ્વધર્મના ઇતિહાસમાં જો કોઈ હોય તો તે આ ‘વચનામૃત’ જ છે.

૨.૭ વચનામૃતની વિલક્ષણ વિશેષતાઓ

૨.૭.૧ સરળ ગુજરાતી ગદ્ય શૈલી

હિન્દુ શાસ્ત્રોની પરંપરામાં વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, મહાભારત, રામાયણ વગેરે બધું જ ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રાયઃ સંસ્કૃતમાં છે. તેમાંય તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો તો બહુધા સંસ્કૃત ભાષામાં અને તે પણ સૂત્રાત્મક રીતે લખાયેલા છે. એટલે એ વાંચવા-સમજવામાં મોટા ભાગના વાચકો-પાઠકોને

મુશ્કેલી અનુભવવી પડે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી બધા લોકો આવા અઘરા ગ્રંથોનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકતા નથી. આચાર્યોએ પણ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર સંસ્કૃતમાં જ ભાષ્યો રચીને તેનો દુર્બોધ અર્થ ન્યાયની શૈલીથી સમજાવ્યો છે. તેથી તેમની ન્યાયસભર સંસ્કૃત ભાષા પણ સામાન્ય મનુષ્યને સમજવી કઠણ છે.

પરંતુ વચનામૃત ગ્રંથ લોકભોગ્ય સરળ ગુજરાતી ગદ્યપદ્ધતિમાં રચાયેલો હોવાથી, તે સમજવામાં ખૂબ જ સુગમ છે. તેથી જ ઓછું ભણેલા લોકો આપમેળે વાંચીને કે અભણ લોકો કેવળ સાંભળીને પણ તેનો લાભ સારી રીતે લઈ શકે તેમ છે.

શ્રીજીમહારાજે સર્વ શાસ્ત્રોના સારભૂત અધ્યાત્મનાં ગહન રહસ્યોને સાદી, સીધી અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં ઢાળી, તેમને જન-જનના જીવન સુધી વહેતાં કર્યાં છે.

૨.૭.૨ દૃષ્ટાંતસભર હળવી અને સચોટ શૈલી

વચનામૃતનો નિરૂપિત વિષય અધ્યાત્મ છે. તેમાં ઇન્દ્રિયોને અગોચર એવાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ જેવાં તત્ત્વો તથા તપ, ત્યાગ, સેવા, સત્સંગ, સંયમ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, આશરો, ઉપાસના, જન્મ-મરણ, પુનર્જન્મ, કર્મસિદ્ધાંત, બંધન, મુક્તિ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય જેવા વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બધાં ગહન અને રહસ્યમય તત્ત્વો-વિષયો બુદ્ધિપ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનોને પણ સમજવા અતિકઠણ છે, તો સામાન્ય ભણેલ કે અભણ લોકોની તો તેમાં ચાંચ જ ક્યાંથી ખૂંચે ?

એ હકીકત છે કે મહારાજની સમક્ષ બેઠેલા શ્રોતાઓમાં મુક્તાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, મુનિબાવા, દીનાનાથ ભટ્ટ જેવા મહાસમર્થ વિદ્વાનો હતા અને સાથે સાથે ગામઠી ગુજરાતી સમજી શકે એવા અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત ગામડાના લોકો પણ હતા. આવા બંને પ્રકારના શ્રોતાની સમક્ષ મહારાજે ગહન તત્ત્વચર્ચા અને અધ્યાત્મ વિષયક વાતોને વિદ્વદ્‌ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય શૈલીનું સંતુલન કરીને સમજાવી છે.

મહારાજે અધ્યાત્મની ગૂઢ અને સૂક્ષ્મતમ વાતોને સમજાવવા માટે વિવિધ લૌકિક દૃષ્ટાંતો, મૌલિક દૃષ્ટાંતો, પૌરાણિક આખ્યાનો કે પાત્રો, સત્સંગના સંતો-હરિભક્તોના પ્રસંગો, ઉપમાઓ, રૂપકો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો અને તર્ક-દલીલોનો ઉપયોગ વચનામૃતમાં ઠેર ઠેર વિપુલ પ્રમાણમાં કર્યો છે. આ બધાનો

ઉપયોગ કરવાની મહારાજની ફાવટ ગજબની છે. એમને જ્યારે, જ્યાં, જેને, જે સમજાવવું છે; ત્યારે, ત્યાં, તે વ્યક્તિ અને વિષયને અનુરૂપ જ દૃષ્ટાંત, પ્રસંગ, ઉપમા, રૂપક, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત કે તર્કનો ઉપયોગ ખૂબ જ ટૂંકમાં અથવા તો વિસ્તૃત રીતે રજૂઆત કરીને એમણે કર્યો છે.

તેઓ ક્યારેક કોઈ એક સિદ્ધાંતને સમજાવવા માટે જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતો, પાત્રો કે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે; તો ક્યારેક કોઈ પણ એક જ દૃષ્ટાંત, પાત્ર, પ્રસંગ અને વસ્તુનો ઉપયોગ કરીને જુદા જુદા સિદ્ધાંતો કે બોધપાઠ શીખવે છે. ક્યારેક આ બધી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખમાત્ર કરે છે, તો ક્યારેક આબેહૂબ શબ્દચિત્ર રજૂ કરે છે.

વચનામૃતમાં આપેલાં દૃષ્ટાંતોમાંથી કેટલાંક દૃષ્ટાંતો અહીં નમૂનારૂપે જોઈએ :

પ્ર. ૨૩ – *"જેમ પાણીનો ઘડો ભરીને એક ઠેકાણે ઢોળી આવીએ, પછી વળી બીજે દિવસ અથવા ત્રીજે દિવસ તે ઠેકાણે પાણીનો ઘડો ઢોળીએ તેણે કરીને ત્યાં પાણીનો ધરો ભરાય નહિ, કાં જે આગલા દિવસનું જળ આગલે દિવસ સુકાઈ જાય ને પાછલા દિવસનું પાછલે દિવસ સુકાઈ જાય અને જો આંગળી જેવી નાની જ પાણીની સેર્ય અખંડ વહેતી હોય તો મોટો પાણીનો ધરો ભરાઈ જાય, તેમ ખાતાં, પીતાં, હાલતાં, ચાલતાં તથા શુભ ક્રિયાને વિશે તથા અશુભ ક્રિયાને વિશે સર્વ કાળે ભગવાનમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવી. પછી એવી રીતે ભગવાનમાં અખંડ વૃત્તિ રાખતાં રાખતાં એવી દૃઢ સ્થિતિ થાય છે."*

કા. ૧૨ – *'જેમ કોઈ પુરુષને પ્રથમ તો કાચા ચણા ચાવે એવું દાંતમાં બળ હોય ને તે જો કાચી કેરી સારી પેઠે ખાય તો તેથી ભાત પણ ચવાય નહિ; તેમ ગમે તેવો કામાદિકને વિશે આસક્ત હોય પણ આવી રીતની વાતને આસ્તિક થઈને શ્રદ્ધાએ સહિત સાંભળે તો તે પુરુષ વિષયનાં સુખ ભોગવવાને સમર્થ રહે નહિ.'*

લો. ૧૭ – *'જેમ સર્પે લાળ નાંખી હોય એવું જે દૂધ-સાકર તેને જેણે પીધું હોય ને તે જીવે છે તોપણ ઘડી બે ઘડીમાં, સાંજ-સવારે, આજ-કાલ, જરૂર મરનારો છે; તેમ જે દેહાભિમાની છે તે મહિને, બે મહિને, વર્ષે, બે વર્ષે, દસ વર્ષે, દેહ મૂક્યા સમે, દેહ મૂકીને, જ્યારે ત્યારે પણ એ જરૂર સંતનો અભાવ લઈને પડી જશે.'*

મ. ૬ – *'જેમ કોઈક મોટો શાહુકાર હોય ને તે કોઈને હૂંડી લખી આપે ત્યારે કાગળમાં તો એકે રૂપિયો જણાતો નથી પણ રૂપિયા સાચા છે. તે જ્યારે હૂંડી જે શાહુકારની ઉપર લખી હોય તેને આપે ત્યારે એ હૂંડીમાંથી જ રૂપિયાનો ઢગલો*

થાય છે, તેમ મોટા પુરુષની આજ્ઞાએ કરીને જે ધર્મ પાળે ત્યારે હમણાં તો કાંઈ વિધિનિષેધમાં વિશેષ જણાતું નથી, પણ અંતે મોટા પુરુષની આજ્ઞા પાળનારાનું કલ્યાણ થાય છે; જેમ હૂંડીમાંથી રૂપિયા નીસરે છે તેમ.'

વ. ૧૨ *– 'જેમ રાજા હોય તે નપુંસક હોય ને તેનું રાજ્ય જતું હોય ને વંશ જતો હોય, પણ એ થકી તેની સ્ત્રીને પુત્ર થાય નહિ; અને સર્વ મુલકમાંથી પોતા જેવા નપુંસકને તેડાવીને તે સ્ત્રીને સંગે રાખે તોપણ સ્ત્રીને પુત્ર થાય નહિ. તેમ જેને ભગવાનનો મહિમા સહિત નિશ્ચય નથી તો તેને મુખે ગીતા, ભાગવત જેવા સદ્‌ગ્રંથ સાંભળે પણ તેણે કરીને કોઈનું કલ્યાણ નથી થતું. અને વળી જેમ દૂધ ને સાકર હોય ને તેમાં સર્પની લાળ પડી, પછી એને જે કોઈ પીએ તેના પ્રાણ જાય. તેમ માહાત્મ્ય સહિત જે ભગવાનનો નિશ્ચય તેણે રહિત એવો જે જીવ તેના મુખથકી ગીતા, ભાગવતને સાંભળે તેણે કરીને કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી, એમાંથી તો મૂળગું ભૂંડું થાય છે.'*

અં. ૧૨ *– 'જેમ હડકાયા શ્વાનની લાળ જેને અડે તેને પણ હડકવા હાલે; તેમ જેને ભગવાન ને ભગવાનના ભક્તનો અવગુણ આવ્યો હોય તે સાથે જે હેત રાખે અથવા તેની વાત સાંભળે, તો તે હેતનો કરનારો ને વાતનો સાંભળનારો પણ વિમુખ સરખો થાય.'*

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતો વિચારીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધાંતને સમજાવવાની અદ્‌ભુત કળા શ્રીજીમહારાજને હસ્તગત હતી. આવાં તો અનેકાનેક દૃષ્ટાંતો અને પ્રસંગો વચનામૃત ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. મહારાજે અધ્યાત્મનાં ગહન સત્યોને ખૂબ જ સરળ, રસાળ અને હળવી શૈલીમાં સમજાવીને સામાન્ય લોકોના જીવનમાં પણ સિદ્ધ કરાવ્યાં છે.

૨.૭.૩ પ્રશ્નોત્તર શૈલી

પ્રશ્નોત્તર શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ વચનામૃત ગ્રંથ વિશિષ્ટ અને અદ્વિતીય છે. અહીં પ્રશ્નોત્તરમાં ભાગ લેનારા સંતો-ભક્તો અને શ્રીજીમહારાજ વચ્ચે ઉપાસક-ઉપાસ્ય અને ભક્ત-ભગવાનનો કે આત્મીયતાસભર દિવ્ય સંબંધ છે. શ્રીજીમહારાજને સર્વેનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવાની શુભ ભાવના અને ખેવના છે, તો સંતો-ભક્તોને અનંત બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને આત્મા-પરમાત્માના શાશ્વત સુખના ભોક્તા બનવાની તત્પરતા અને ઝંખના છે. તેથી અહીં પ્રશ્નો કેવળ પૂછવા ખાતર અથવા તો કેવળ કોરી જિજ્ઞાસાના સંતોષ ખાતર જ નથી

પુછાયા, પરંતુ ઉપરોક્ત એક શુભ ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખીને પુછાયા છે.

પોતાના આશ્રિતોમાં આંતરખોજની ટેવ પડે, વિચારોની મૌલિકતા ખીલે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ બને, તે માટે મહારાજ આદર્શ કેળવણીકારની અદાથી પરસ્પર પ્રશ્નોત્તર કરાવતા. સમગ્ર વચનામૃતોમાં ક્યારેક મહારાજ પોતે જ પ્રશ્ન પૂછે છે, તો ક્યારેક સંતો-ભક્તો પ્રશ્નો પૂછે છે, તો ક્યારેક મહારાજે સામેથી જ સૌને પરસ્પર કે પોતાને પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રેરણા આપીને અધ્યાત્મજ્ઞાનને વધુ સરળ રીતે સમજાવવાની કોશિશ કરી છે.

વચનામૃત ગ્રંથનાં ૨૬૨ વચનામૃતોમાંના કુલ ૪૫૬ પ્રશ્નોમાંથી ૧૩૮ પ્રશ્નો મહારાજે સંતો-ભક્તોને પૂછ્યા છે, જ્યારે ૩૧૮ પ્રશ્નો સંતો-ભક્તોએ મહારાજને અથવા એમની આજ્ઞાથી અંદરોઅંદર એકબીજાને પૂછ્યા છે.

વચનામૃતમાં મહારાજે સંતો-ભક્તોની આંતરિક મુમુક્ષુતા, શ્રદ્ધા, સમજણ અને સ્થિતિની ચકાસણી-પરીક્ષા કરીને, તેમાં કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય, તો તે દૂર કરવા યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવા માટે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. જ્યારે સંતો-ભક્તોએ પોતાના સાધનામાર્ગમાં જ્યાં, જ્યારે, જેને, જે વિઘ્નરૂપ લાગ્યું, તે દૂર કરવા તથા તે નિર્વિઘ્ન સાધનાની ગુણવત્તા અને ઝડપ વધારવા માટે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નો પરથી એટલું તો સ્પષ્ટપણે જણાય છે, કે તેમણે પોતાની બુદ્ધિનું ડહાપણ કે વિદ્વત્તા દર્શાવવા અથવા તો સામેવાળાનું તળ માપવા જ પ્રશ્નો પૂછ્યા નથી. તેમની જિજ્ઞાસા નિરર્થક અને વાંઝણી નથી. તેમને ફક્ત જાણવા ખાતર જ જાણવું કે સમજવું નથી; પરંતુ કંઈક વિશેષ જાણીને, સમજીને એ માર્ગે પ્રયાણ કરવું છે, સાધનાની ઝડપ અને ગુણવત્તા વધારવી છે અથવા તો માર્ગમાં આવેલાં વિઘ્નોને દૂર કરવાં છે.

સંતો-ભક્તોએ પૂછેલા પ્રશ્નોમાંથી નમૂનારૂપે કેટલાક પ્રશ્નો વાંચીએ :

***પ્ર. ૨૪** – બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો જે 'કોઈ વિષયમાં પણ પોતાનાં ઈન્દ્રિયો તણાતાં ન હોય અને અંતઃકરણમાં પણ ખોટા ઘાટ થતા ન હોય અને ભગવાનનો નિશ્ચય પણ યથાર્થ છે, તોપણ અપૂર્ણપણું રહે છે ને અંતર સૂનું રહે છે, તેનું શું કારણ છે ?'*

***પ્ર. ૬૨** – પછી નિર્વિકારાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું જે 'નિશ્ચય હોય તોય પણ રૂડા ગુણ તો આવતા નથી અને માન ને ઈર્ષ્યા તો દિવસે દિવસે વધતાં જાય છે, તેનું શું કારણ છે ?'*

***પ્ર. ૭૮** – શૂન્યાતીતાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો જે 'જ્યારે સત્સંગ કરે છે ત્યારે*

તો સંતમાં ને સત્સંગીમાં અતિશય હેત હોય અને પછી કેમ ઓછું થઈ જાય છે ?'

સા. ૫ *– મુક્તાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો જે 'વાસનાની નિવૃત્તિ થયાનો એવો શો જબરો ઉપાય છે જે એક ઉપાયને વિશે સર્વે સાધન આવી જાય ?'*

કા. ૭ *– પછી ગામ બોચાસણવાળા કાશીદાસે શ્રીજીમહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો જે 'હે મહારાજ ! ત્યાગી હોય તે તો નિવૃત્તિમાર્ગને અનુસર્યા છે, તે અખંડ ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રાખે છે અને જે ગૃહસ્થાશ્રમી છે તે તો પ્રવૃત્તિમાર્ગને અનુસર્યા છે, માટે તેને તો સંસારની અનંત વિટમણા વળગી છે; માટે તે કેમ સમજે તો અખંડ ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રહે ?'*

મ. ૩૩ *– પછી હરજી ઠક્કરે પ્રશ્ન પૂછ્યો જે 'એ નિષ્કામી વર્તમાન શે ઉપાયે કરીને અતિશય દૃઢ થાય ?'*

આ અને સમગ્ર વચનામૃતમાં પુછાયેલા અન્ય સર્વે પ્રશ્નો વિચારીએ, તો સંતો-ભક્તોને અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધવાની કેવી ઝંખના અને તત્પરતા છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

તેમના બધા જ પ્રશ્નો આધ્યાત્મિક તત્ત્વોને જાણીને તેના પારને પામવાની ઊંડી જિજ્ઞાસા અને ખાસ કરીને તો સતત સંઘર્ષમયી મથામણમાંથી જ ઉદ્ભવ્યા છે. તેથી જ તો કોઈ પણ મુમુક્ષુને અધ્યાત્મ સાધનામાં ઉદ્ભવતા કોઈ પણ પ્રશ્નોનું સરળ સમાધાન આ વચનામૃત ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

૨.૭.૪ મૌલિક અર્થઘટનો, વ્યાખ્યાઓ તથા સૂત્રાત્મક ઉપદેશ

● મૌલિક અર્થઘટનો

શ્રીજીમહારાજે પોતાની સર્વજ્ઞતા અને અનુભૂતિના આધારે શાસ્ત્રોના ગૂઢ શબ્દોના રહસ્યાર્થને પોતાની આગવી રીતે મૌલિક અર્થઘટન કરી સચોટ રીતે મૂલવ્યા છે. એવી જ રીતે શાસ્ત્રોનાં મૂળ બીજ રૂપે, સૂક્ષ્મ રૂપે રહેલાં અસ્પષ્ટ રહસ્યો વધુ વ્યાવહારિક બને, વિશેષ જીવનોપયોગી બને, તેવી રીતે એમને સ્પષ્ટતાપૂર્વક વિશદ કરીને સમજાવેલા છે. શાસ્ત્રોની અનેક વાતોને તેમણે મૌલિક અર્થઘટનો કરીને જે રીતે સમજાવેલી છે, તે સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિકોણથી વિચારતાં વિશેષ પ્રતીતિકર લાગે છે. અહીં એક સંદર્ભ વિચારીએ.

'ધર્મ'ની વ્યાખ્યા અનેક દાર્શનિકોએ, આચાર્યોએ અને ધર્મગુરુઓએ જુદી જુદી રીતે આપી છે. 'સદાચાર એ જ ધર્મ' આ ભાવાર્થની વ્યાખ્યા મહારાજને પણ માન્ય છે. તેમ છતાં તેમણે 'ધર્મ' શબ્દની એક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા ***વચ.***

મ. *૯*માં સમજાવી છે. તેઓ કહે છે, *''માટે બુદ્ધિમાનને તો ભગવત્સ્વરૂપનું બળ અતિશય રાખ્યું જોઈએ. એ બળ જો લેશમાત્ર પણ હોય તો મોટા ભયથી રક્ષા કરે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે જે*

'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।'

એ શ્લોકનો એ અર્થ છે જે *'ભગવત્સ્વરૂપના બળનો લેશમાત્ર હોય તે પણ મોટા ભય થકી રક્ષાને કરે છે.'* અહીં મહારાજ સ્વધર્મ શબ્દનો અર્થ ભગવાનના સ્વરૂપનું બળ એવો કરે છે. ગીતાના ઉપરોક્ત શ્લોકની વ્યાખ્યા કરનારા બધા જ આચાર્યોએ બહુધા 'કર્મયોગરૂપી સ્વધર્મ' એવો અર્થ કર્યો છે.

હવે સદાચારરૂપી કે કર્મયોગરૂપી સ્વધર્મ પોતે જ વિપરીત સંજોગોમાં ટકી શકતો નથી, તો પછી તે આપણી રક્ષા ક્યાંથી કરી શકે ? પણ ધર્મના ધારક, ધર્મના આધાર એવા ભગવાનનું બળ જ કોઈ પણ સંજોગોમાં રક્ષા કરી શકે છે. તેથી શ્રીજીમહારાજે 'સ્વધર્મ' શબ્દનો કરેલો અર્થ સવિશેષ સાર્થક અને યોગ્ય લાગે.

● મૌલિક વ્યાખ્યાઓ

મહારાજે પોતાના ઉપદેશમાં માયા, મોહ, પ્રીતિ, ત્યાગ, મોટપ, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, એકાંતિક ભક્ત, ખરો ભક્ત, પૂરો ભક્ત, પાકો ભક્ત, યથાર્થ ભક્ત, દૃઢ ભક્ત, સાધુ, સંત, સંપૂર્ણ સત્સંગ, નિશ્ચય, અડગ નિશ્ચય, પરિપક્વ નિશ્ચય, દૃઢ નિશ્ચય, માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત નિશ્ચય, આશ્રય, ઉપાસના, મનુષ્યભાવ, દિવ્યભાવ, ઈર્ષ્યા, દોષ, દ્રોહ વગેરે અનેકાનેક શબ્દોની ખૂબ જ ટૂંકમાં છતાં સચોટ અને મૌલિક વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

નમૂનારૂપે કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા વાંચીએ :

પ્રીતિ : જેને ભગવાનને વિશે પ્રીતિ હોય તે ભગવાનની આજ્ઞા કોઈ કાળે લોપે નહિ, જેમ ભગવાનનું ગમતું હોય તેમ જ રહે એ પ્રીતિનું લક્ષણ છે. *(વચ. કા. ૧૧)*

માયા : દેહને વિશે અહંબુદ્ધિ ને દેહ સંબંધી પદાર્થને વિશે મમત્વબુદ્ધિ એ જ માયા છે. *(વચ. અં. ૩૯)*

મોહ : પોતાનો અવગુણ ન સૂઝે એ જ મોહનું રૂપ છે. *(વચ. મ. ૫૩)*

ત્યાગી : ત્યાગી તો તે ખરો જે, જેણે સંસાર મૂક્યો ને પાછી સંસારની વાસના રહે જ નહિ. *(વચ. પ્ર. ૧૪)*

મોટપ : માનને તજીને જે ભગવાનને ભજે તેને તો સર્વે હરિભક્તમાં અતિશય મોટો જાણવો. *(વચ. મ. ૪૧)*

સમગ્ર શાસ્ત્રોનો વિશાળ દરિયો ખૂંદી વળીએ, છતાં પણ ન મળી શકે એવી આ મહારાજની મૌલિક વ્યાખ્યાઓ તો આધ્યાત્મિક મૌક્તિકો અને રત્નો છે. તેના દ્વારા સાધક પોતાના જીવનને આંતરવૈભવથી સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

કોઈ પણ સાધક આવી સર્વોપયોગી વ્યાખ્યાઓ અને સમજણને પોતાની નજર સમક્ષ રાખીને, તદનુસાર પોતાના જીવનમાં નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ દ્વારા પોતાની સાધનામાં આવશ્યક સુધારા કરીને, પોતે ઉચ્ચતમ ધ્યેયને હાંસલ કરી શકે છે.

● સૂત્રાત્મક ઉપદેશ

શ્રીજીમહારાજના સૂત્રાત્મક ઉપદેશની પણ આગવી અને અજોડ વિશેષતા છે. તેમણે કોઈ પણ વિષયવસ્તુને સરળતાથી સમજાવવા માટે જેમ અતિ કઠિન શબ્દોનો ઉપયોગ નથી કર્યો, તેમ જ ઝાઝા શબ્દોનો પણ ઉપયોગ નથી કર્યો. દરિયામાંથી મોતી મેળવવાં જેમ કઠણ છે, તેમ અતિ વિસ્તારથી ભરેલી વાતોમાંથી જીવનોપયોગી સત્ત્વો ને તત્ત્વો શોધવાં એટલાં જ કઠિન બની જાય છે. તેથી મહારાજે કોઈ પણ મુદ્દાને સમજાવવા માટે નિરૂપણની લંબાઈ વધારી નથી. તેમણે ઉપદેશનો વિસ્તાર વધારીને શ્રોતાને નથી ભૂલા પાડ્યા કે નથી ગૂંચવ્યા. તેમને જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં સમજાવ્યું છે. આવશ્યક અને સાર્થક શબ્દોનો જ ઉપયોગ કરીને તેઓ પોતાના ઉપદેશમાં લઘુતા અને સૂત્રાત્મકતા લાવી શક્યા છે. તેમ છતાં ઉપદેશની લઘુતા અને સૂત્રાત્મકતાને લીધે ઉપદેશ જ અગ્રાહ્ય બની જાય એવું પણ થવા દીધું નથી. તેમણે સૌ કોઈને સહજતાથી સમજાય તે રીતે જ લઘુતા અને સૂત્રાત્મકતાથી ઉપદેશ આપેલો છે. આવા સૂત્રાત્મક ઉપદેશના કેટલાક નમૂના જોઈએ :

પ્ર. ૧ *– "ભગવાનના સ્વરૂપમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવી તેથી કોઈ કઠણ સાધન પણ નથી અને તેથી કોઈ મોટી પ્રાપ્તિ પણ નથી."*

પ્ર. ૨૦ *– "જેને સત્સંગ થયો છે તેને તો પોતાના જીવાત્માનું દર્શન પોતાના હાથમાં જ છે."*

પ્ર. ૫૬ *– "ઈષ્ટદેવના બળ વિના કોઈ સાધન સિદ્ધ થતાં નથી."*

***પ્ર. ૬૦** – "વાસનારહિત વર્તવું એ એકાંતિકનો ધર્મ છે."*

***લો. ૭** – "જે બ્રહ્મરૂપ થયો તેને જ પુરુષોત્તમની ભક્તિનો અધિકાર છે."*

***મ. ૫૧** – "સત્પુરુષની આજ્ઞાને વિશે વર્તે છે તે જ આત્મસત્તા રૂપે વર્તે છે."*

***વર. ૧** – "જે કલ્યાણને ઈચ્છે તેને તો મન સાથે જરૂર વૈર બાંધવું."*

પ્રત્યેક સાધકને પોતાની સાધનામાં સતત ઉપયોગી આવી સૂત્રાત્મક રત્નકણિકાઓ વચનામૃતના પાને પાને અનેક જોવા મળે છે.

૨.૭.૫ નિઃસંશય, નિર્ણયાત્મક અને સ્પષ્ટ ઉપદેશ

વચનામૃતમાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ જેવાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો અને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, સંયમ, સેવા, સત્સંગ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, બંધન, મુક્તિ, કર્મસિદ્ધાંત, પુનર્જન્મ વગેરે આધ્યાત્મિક વિષયોનું નિરૂપણ ખૂબ જ ટૂંકમાં, છતાં સ્પષ્ટ, નિઃસંશય અને યથાર્થપણે કરવામાં આવ્યું છે. મહારાજે ખાસ કરીને તાત્ત્વિક સમજણમાં કોઈનેય કોઈ પ્રકારની ગેર-સમજણ કે કચાશ ન રહી જાય તેનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખ્યું છે. આ બધાં તત્ત્વો-વિષયો વિશે મહારાજે ક્યારેક કોઈકને પ્રશ્નો પૂછી, તેમની સમજણમાં રહેલી કચાશ જાણીને તે દૂર કરી છે અથવા તો ક્યારેક તે તત્ત્વોના સ્વરૂપ-નિરૂપણમાં જે પ્રકારની ક્ષતિઓ રહી જવાની સંભાવના હોય, તેનું સ્પષ્ટચિત્ર રજૂ કર્યું છે. કેટલીક વાર પરમહંસો-હરિભક્તોએ ધાર્મિક સમાજમાં આ તત્ત્વો વિશે પ્રવર્તતી ગેરસમજણો વિશે શંકા અને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને મહારાજ પાસેથી સાચું માર્ગદર્શન મેળવ્યું છે.

શ્રીજીમહારાજે આધ્યાત્મિક વિષયોને શાસ્ત્રીય ચર્ચાત્મક રીતે સમજાવવાને બદલે પોતાના સર્વજ્ઞત્વ અને અનુભવના આધારે પોતાનો અંતિમ નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય આપ્યો છે કે આ વાત સાચી છે ને તે વાત ખોટી છે. તેથી એવું કહી શકાય કે તેમણે પોતાની વાતોમાં કોઈનેય, ક્યાંય, ક્યારેય અને કોઈ પણ રીતે સંદેહ યા ચર્ચાનાં વમળમાં ફસાવ્યા નથી કે ડામાડોળ સ્થિતિમાં મૂક્યા નથી.

શ્રીજીમહારાજ પોતે જ પોતાની વાતની નિર્ણયાત્મક યથાર્થતા જણાવતાં કહે છે :

***પ્ર. ૭** – "શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મવાર્તા આવે છે તે કોઈને સમજાતી નથી અને ભ્રમી જવાય છે, માટે એ અધ્યાત્મવાર્તા જેમ છે તેમ યથાર્થપણે અમે કહીએ છીએ."*

પં. ૨ – "એવી રીતે સાંખ્યશાસ્ત્ર તથા યોગશાસ્ત્ર, તેનો જે સનાતન સિદ્ધાંત છે તે અમે યથાર્થ વિચારીને કહ્યો છે."

વળી, તેમણે અનેક વચનામૃતોમાં 'આ વાર્તા તે એમ જ છે પણ એમાં કોઈ સંશય નથી' એમ પોતે જ કહીને એ વાતની યથાર્થતા એમણે જ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. પોતે કેટલી પ્રતીતિ સાથે અને કેટલા દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક નિઃસંશયપણે વાત કરે છે તે તેમના જ શબ્દોથી સમજીએ :

પ્ર. ૧૮ – "અનંત મુક્ત થઈ ગયા ને અનંત થશે તેમાં ઉપાધિમાં રહીને નિર્લેપ રહે એવો કોઈ થયો નથી ને થશે પણ નહિ અને હમણાં પણ કોઈએ નથી અને કોટિ કલ્પ સુધી સાધને કરીને પણ એવો થવાને કોઈ સમર્થ નથી."

સા. ૧૧ – "માટે એક જન્મે અથવા અનંત જન્મે પણ જે દિવસ પ્રથમ કહ્યા એવે લક્ષણે યુક્ત થઈને અતિશય નિર્વાસનિક થશે ત્યારે જ ભગવાનની કૃપાનું પાત્ર થશે ને આત્યંતિક મોક્ષને પામશે પણ તે વિના તો નહિ જ પામે."

મ. ૨૧ – "તે આ વાર્તા એક વાર કહ્યે સમજો અથવા લાખ વાર કહ્યે સમજો, આજ સમજો અથવા લાખ વર્ષ કેડે સમજો પણ એ વાત સમજે જ છૂટકો છે."

મ. ૩૫ – "એ તો ગમે તેવો સમાધિનિષ્ઠ હોય અથવા વિચારવાન હોય ને તે પણ જો સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં રહેવા માંડે તો એનો ધર્મ કોઈ રીતે રહે જ નહિ અને ગમે તેવી ધર્મવાળી સ્ત્રી હોય ને તેને જો પુરુષનો સહવાસ થાય તો એનો પણ ધર્મ રહે જ નહિ. અને એવી રીતે સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર સહવાસ થાય ને એનો ધર્મ રહે એવી તો આશા રાખવી નહિ. તે આ વાર્તા તે એમ જ છે, પણ એમાં કાંઈ સંશય રાખવો નહિ."

શ્રીજીમહારાજે કરેલી અસંદિગ્ધ વાતોના કેટલાક નમૂના ઉપર જોયા. આવી નક્કર વાતો તો વચનામૃતનાં પાને પાને છે. અનુભવની અખિલાઈ અને સર્વજ્ઞતા વગર વાતોમાં આવી નક્કરતા હોઈ જ ન શકે. શ્રોતાને લેશમાત્ર દ્વિધા, શંકા કે સંદેહમાં મૂક્યા વગર આટલી દૃઢતા અને વિશ્વાસપૂર્વકની વાતો કરનાર અથવા તો લખનાર વિશ્વના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં શ્રીજીમહારાજ સિવાય બીજા મળવા બહુ દુર્લભ છે.

૨.૭.૬ સમન્વયાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધના

શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે એકાંગી નથી, પરંતુ સર્વે અંગો, સાધનો કે વાતોના સમન્વયરૂપ છે. પછી તે વાત જીવ, ઈશ્વર,

માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપસંબંધી હોય કે સાધનાસંબંધી હોય, પણ તેનું સર્વાંગે સંપૂર્ણ નિરૂપણ કર્યું છે.[૯] તેમાં લેશમાત્ર કચાશ રહેવા દીધી નથી. તેઓ જે કાંઈ વાત કરે છે તે સ્વાનુભવના આધારે અધ્યાત્મના આવશ્યક એવા બધા જ દૃષ્ટિકોણથી વિચારીને બધાં સત્શાસ્ત્રોના સમન્વયરૂપે કરે છે, પરંતુ કોઈ એક જ દૃષ્ટિકોણથી એકાંગી કે એકાંશી વાત કરતા નથી.

● સમન્વયાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન

સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત અને પંચરાત્ર એ ચાર શાસ્ત્રે કરીને જ ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજાય છે, પરંતુ કોઈ પણ એક, બે કે ત્રણ શાસ્ત્રના આધારે સમજે તો કેવા પ્રકારનો બાધ આવે છે તે વિગતે સમજાવ્યા પછી ચારેય શાસ્ત્રોના સમન્વયથી ભગવાનના સ્વરૂપને સમજવાની અગત્ય સમજાવતાં મહારાજ ***વચ. પ્ર. ૫૨***માં કહે છે, *“અને જો એ સર્વે શાસ્ત્રે કરીને સમજે તો જે એક એક શાસ્ત્રની સમજણે કરીને દોષ આવે છે તે બીજા શાસ્ત્રની સમજણે કરીને ટળી જાય છે, માટે એ ચારે શાસ્ત્રે કરીને જે સમજે તે પરિપૂર્ણ જ્ઞાની કહેવાય. અને જો એ ચારમાંથી એકને મૂકી દે તો પુંણો જ્ઞાની કહેવાય ને બેને મૂકી દે તો અર્ધો જ્ઞાની કહેવાય ને ત્રણેને મૂકી દે તો પા જ્ઞાની કહેવાય ને ચારને મૂકીને જે પોતાના મનની કલ્પનાએ કરીને ગમે તેવી રીતે શાસ્ત્રને સમજીને વર્તે છે, અને તે જો વેદાંતી છે અથવા ઉપાસનાવાળો છે તે બેય ભૂલા પડ્યા છે પણ કલ્યાણનો માર્ગ એ બેમાંથી કોઈને જડ્યો નથી, માટે એ વેદાંતી તે દંભી જ્ઞાની છે અને ઉપાસનાવાળો તે પણ દંભી ભક્ત છે.”*

આવી રીતે ચાર શાસ્ત્રોના સમન્વયથી ભગવાનને સમજવા તેનું નામ જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન કહેવાય તે સમજાવતાં તેઓ ***વચ. વ. ૨***માં કહે છે, *“અને એ ચાર શાસ્ત્રે કરીને જે ભગવાનના સ્વરૂપને સમજે તે જ પૂરો જ્ઞાની કહેવાય. જેમ દૂધ છે તેને નેત્રે જુએ ત્યારે ધોળું દેખાય અને નાકે સૂંઘે ત્યારે સુગંધવાન જણાય અને આંગળીએ કરીને અડે ત્યારે ટાઢું-ઊનું જણાય અને જિહ્વાએ કરીને ચાખે ત્યારે સ્વાદુ જણાય, પણ એક ઇન્દ્રિયે કરીને દૂધના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય અને સર્વ ઇન્દ્રિયે કરીને તપાસી જુએ ત્યારે સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તેમ*

૯. વચનામૃતમાં નિરૂપાયેલ તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધનામાર્ગની કેટલીક આગવી વિશેષતાઓ વિશે આપણે અન્ય બે ગ્રંથો અનુક્રમે ‘બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન : સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન’ અને ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : સ્વામિનારાયણીય સાધના’માં વિચારીશું.

વેદાદિક ચાર શાસ્ત્રે કરીને ભગવાનના સ્વરૂપને સમજે ત્યારે સંપૂર્ણ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને એમ જાણવું તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન કહીએ.''

વચનામૃતના ઉપરોક્ત બે સંદર્ભો પરથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે મહારાજે તત્ત્વજ્ઞાન-સંબંધી જે કંઈ વાત કરી છે તે સર્વશાસ્ત્રોના સમન્વયરૂપે, સર્વ દૃષ્ટિકોણથી વિચારીને સર્વાંગે સંપૂર્ણ અને યથાર્થ વાત કરી છે.

● સમન્વયાત્મક સાધનામાર્ગ

શ્રીજીમહારાજે સાધનામાર્ગ પણ સર્વશાસ્ત્રોના અને બધાં જ અંગોના સમન્વયરૂપે દર્શાવેલો છે. કેટલાક ગ્રંથો ફક્ત ધર્મપ્રધાન હોય તો કેટલાક ત્યાગ-તપ પ્રધાન હોય, કેટલાક ભક્તિપ્રધાન હોય તો કેટલાક ફક્ત જ્ઞાનપ્રધાન હોય છે. આમ, સાધનાના કોઈ એક જ અંગનું અતિશય પ્રધાનપણું બતાવીને એ જ માર્ગે મુમુક્ષુને દોરવાનો પ્રયત્ન થતો હોય એવું ઘણા ગ્રંથોમાં કે ઘણા વક્તાઓનાં પ્રવચનોમાં જોવા મળે છે, પરંતુ વચનામૃત એ બાબતે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ગ્રંથ છે, કારણ કે તેમાં સાધનાપંથનાં આવશ્યક એવાં બધાં જ અંગો-સાધનોનો યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં સુભગ સમન્વય છે. સર્વોપરી શ્રીહરિએ જીવને જીવદશામાંથી બ્રાહ્મીસ્થિતિ સુધી પહોંચાડવા અને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને પોતાના અક્ષરધામ સુધી પહોંચાડવા માટે બ્રહ્મવિદ્યાના વિદ્યાર્થીને કે.જી.થી માંડીને પીએચ.ડી. સુધીના આ સાધનાપંથમાં ક્યાં, ક્યારે, કોને, કયા સાધનની કેટલા પ્રમાણમાં અને શા માટે જરૂરિયાત છે તેનું સચોટ માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

જેમ બટાટાના શાકમાં બટાટા, તેલ, પાણી, મીઠું, મરચું, ટમેટાં, કોથમીર, મીઠો લીમડો, હળદર, ખાંડ, ખટાશ, ગરમ મસાલો - બધું જ યોગ્ય પ્રમાણમાં યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય રીતે નાંખવામાં આવે તો જ તે શાક સ્વાદિષ્ટ અને ખાદ્ય બને. ફક્ત બટાટા કે ફક્ત પાણી, ફક્ત તેલ, ખાંડ, મીઠું કે મરચું હોય તેને બટાટાનું શાક ન કહેવાય. વળી, મીઠાનું પ્રમાણ વધારે હોય, ખટાશ અતિશય વધારે હોય તોપણ તે શાક ખાવા યોગ્ય ન બને. તેમ અધ્યાત્મ સાધનામાં; ભગવાનનાં નિશ્ચય, ઉપાસના, શરણાગતિ, મહિમા, દિવ્યભાવની સાથે સાથે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, અહિંસા, જપ, તીર્થ, ધ્યાન, શાસ્ત્રપઠન જેવાં અનેક સાધનોની તથા તે સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ એવા સત્પુરુષની ક્યાં, ક્યારે, કોને, કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યકતા છે, તેની સ્પષ્ટતા શ્રીજીમહારાજે

વચનામૃતમાં કરી છે. તેમણે પોતે જે જે સાધનો કર્યાં છે, તેમાંથી કોઈ એક સાધન બતાવીને અટકી ગયા નથી; પરંતુ જ્યાં, જેની, જેટલી જરૂરિયાત હતી, તેટલી બતાવીને ત્યાં જ સાધક અટકી ન જાય, ત્યાં જ સાધનાની ઇતિશ્રી કે પૂર્ણવિરામ ન માની લે, તેનું તેમણે ખૂબ જ ધ્યાન રાખ્યું છે.

૨.૭.૭ વિઘ્નોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ

વિશ્વભરનાં બધાં જ ધાર્મિક ગ્રંથો અને વચનામૃતનો તુલનાત્મક તટસ્થ અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને વચનામૃતની આ વિશેષતા પણ જરૂર નજરે તરી આવશે. વચનામૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે સાથે 'આ કરવું અને આ ન કરવું', એમ વિધિ-નિષેધનું તો નિરૂપણ કર્યું છે, પણ સાધનામાર્ગનાં અનેક વિઘ્નોની પણ સ્પષ્ટ સમજણ આપી છે. જીવદશાથી માંડીને બ્રહ્મદશા સુધી પહોંચનાર વ્યક્તિને સમગ્ર સાધનાપંથમાં ક્યાં, ક્યારે અને કેવાં વિઘ્નો આવી શકે છે, તેનું શબ્દચિત્ર રજૂ કર્યું છે. એ વિઘ્નોનાં વિવિધ સ્વરૂપોને સમજાવીને તેમાંથી ઊગરવાના ઉપાયો પણ દર્શાવ્યા છે.

મહારાજે બાહ્ય કુસંગ, સત્સંગનો કુસંગ, આંતરિક કુસંગ ઓળખાવીને તેનાથી બચતા રહેવા, દૂર રહેવા આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને ભગવાન અને સત્પુરુષમાં મનુષ્યભાવ અને ભગવાનના ભક્તોનો અભાવ, અવગુણ કે દ્રોહ સાધનામાર્ગનાં મોટાંમાં મોટાં વિઘ્નો છે. આ મનુષ્યભાવ કે અભાવ કોને, કેવી રીતે અને શા માટે આવે છે, તે તથા તે ન આવે તે માટેના, અને આવ્યો હોય તો તેને ટાળવાના જુદા જુદા મુમુક્ષુઓની સ્થિતિ અનુસાર જુદા જુદા ઉપાયો મહારાજે બતાવ્યા છે.

એવી જ રીતે કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, અહંકાર, આશા, તૃષ્ણા, દેહભાવ, વાસના, આસક્તિ, બરોબરિયાપણું, ભક્તો સાથે રીસ-આંટી કે વૈરભાવ, રાગ-દ્વેષ વગેરે અનેક સ્વભાવો, દોષો, વિકારોનાં સ્વરૂપોનું તથા તેમનાથી ભક્તોને સાધનામાર્ગમાં થતા નુકસાનનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આલેખન કર્યું છે. આ સ્વભાવો ક્યાં, ક્યારે, કોને, કેવી રીતે નડી શકે છે અને સાધનામાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરી શકે છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરીને તેમાંથી મુક્ત થવા માટે મુમુક્ષુઓની વિભિન્ન પાત્રતા અનુસાર જુદા જુદા ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે. વળી, સંતો-ભક્તોએ પણ આ માર્ગે ચાલતાં ક્યાં, કેવાં વિઘ્નો આવે છે તે જણાવીને એમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો પૂછ્યા છે અને મહારાજે પણ જેમને,

જે વખતે, જેની જરૂર હોય તેવા ઉપાયો સૂચવ્યા છે.

આમ, મહારાજે વચનામૃતમાં કોઈ પણ મુમુક્ષુને માટે ઉપયોગી એવા નિર્વિઘ્ન સાધનામાર્ગનું અદ્‌ભુત માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

અહીં સુધી આપણે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી વચનામૃત બ્રહ્મવિદ્યાનો એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે, તે વિશે વિચાર કર્યો. હવે પછી આપણો બ્રહ્મવિદ્યાના અમૂલ્ય ગ્રંથ તરીકે ‘‘સ્વામીની વાતો’’ વિશે વિચાર કરીશું.

3.

બ્રહ્મવિદ્યાનો અમૂલ્ય ગ્રંથ : સ્વામીની વાતો

સ્વામીની વાતો
એટલે વચનામૃતનું ભાષ્ય,
જેમાં
બ્રહ્મવિદ્યાનાં રહસ્યોને
સરળ ભાષામાં સમજાવ્યાં છે,
એવી
*‘સ્વામીની વાતો’*ની વિશેષતાઓને
હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં
માણીએ...

વચનામૃતની જેમ 'સ્વામીની વાતો' પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. એવું કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ઉપદેશોના ગ્રંથોમાં પ્રથમ સ્થાન વચનામૃતનું છે, તો દ્વિતીય સ્થાન 'સ્વામીની વાતો'નું છે. વચનામૃત શ્રુતિગ્રંથ છે તો સ્વામીની વાતો સ્મૃતિગ્રંથ છે. સ્વામીની વાતો તો વચનામૃત પરનું સરળ અને મૌલિક ભાષ્ય છે એવું કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જેમ વચનામૃતમાં સર્વે સત્શાસ્ત્રોનાં રહસ્ય, સાર અને સિદ્ધાંતરૂપ ઉપદેશ છે, તેમ આ વાતોમાં સર્વે સત્શાસ્ત્રો ઉપરાંત વચનામૃતનાં પણ રહસ્યોનો ઉપદેશ છે. તેથી વચનામૃતનાં ગૂઢ રહસ્યોને સમજવા માટે સ્વામીની વાતોનું વાંચન અને ચિંતન જરૂરી છે. તેથી જ તો શાસ્ત્રીજી મહારાજ એક પત્રમાં લખે છે :

♦ *''શ્રીજીમહારાજના શ્રીમુખનાં વચનામૃત વાંચવાથી ને હંમેશાં એક રુચિવાળા ભેગા થઈને વિચારવાથી શ્રીજીનો સિદ્ધાંત શ્રીજીકૃપાથી સમજાય છે. વચનામૃતનો ખરો સિદ્ધાંત હાથ આવે, તેને સારુ મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો વાંચવાની અને અખંડ અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ, વાતોમાં શ્રીજીમહારાજની ઉપાસના ને મહિમા, સત્સંગમાં આત્મબુદ્ધિ ને વૈરાગ્ય ને ધર્મ ને આત્મજ્ઞાનની ઘણી વાતો વખતોવખત સ્વામીએ કરેલ છે.... માટે વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખશો તો કોઈ વાતની સમજણમાં ખામી નહિ રહે. ને આજ્ઞા, ઉપાસના, સદ્‌ભાવ, પક્ષ – એ ચાર મુદ્દા સિદ્ધ કરી છેલ્લો જન્મ કરી અક્ષરધામમાં શ્રીજીની સેવામાં જોડાશો.'' (લિ. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસ : ૧/૩૨૮, ૩૨૯)*

પ્રમુખસ્વામી મહારાજ પણ કહે છે, *''વચનામૃત અને સ્વામીની વાતો તો આપણું જીવન છે. તે દરરોજ વાંચો. એમાંથી જ બળ મળશે. એમાંથી જ પુષ્ટિ થવાની છે.''*

આમ, બ્રહ્મવિદ્યાના કોઈ પણ મુમુક્ષુ વિદ્યાર્થીને વચનામૃતની જેમ જ 'સ્વામીની વાતો'નું અધ્યયન કરવું અત્યંત જરૂરી છે. સ્વામીની વાતો વાંચવાથી

વચનામૃતનો અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંત વધુ સ્પષ્ટપણે સમજાશે. તેમજ સાચી સાધનાનો યથાર્થ માર્ગ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

આ 'વાતો' કેવળ વાણીવિલાસના શબ્દોનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ અમૂલ્ય અને વિરલ માર્ગદર્શનનો ખજાનો છે, કારણ કે આ વાતો તો એના ઉદ્‌ગાતા ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનાં વર્તન અને અનુભવનો પડઘો છે. પોતાના ઈષ્ટદેવ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રત્યે એમની ભક્તિની અભિવ્યક્તિ રૂપે આ વાતો એમના મુખમાંથી સરી પડી છે. એમના પોતાના સંતો-ભક્તો પ્રત્યે અનહદ પ્રીતિ, કરુણા અને વાત્સલ્યના પરિપાક રૂપે આ વાતો છે. પોતાના આશ્રિતોમાં કોઈ પ્રકારે કસર ન રહી જાય, સૌ એકાંતિક ધર્મ સિદ્ધ કરી, અક્ષરરૂપ થઈને અક્ષરધામમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણની સેવામાં કાયમ રહી શકે, અર્થાત્ સૌનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય, તેવા શુભ હેતુથી એમણે પીરસેલું અને હેતથી પાયેલું આ અમૃત છે.

આ વાતો તો કોઈ પણ મુમુક્ષુના જન્મમરણના રોગને ટાળી શકે એવી અલૌકિક ઔષધિ છે. મુમુક્ષઓને જન્મ-મૃત્યુના ભવચક્રમાંથી બચાવીને શાશ્વત અમરત્વ આપી શકે એવી આ સંજીવની વિદ્યા છે. સંશયમાત્રને છિન્નભિન્ન કરનારું તેમજ દોષોને ટાળનારું આ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. એનું જે કોઈ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી પાન કરે અને તદનુસાર વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે, તે અધ્યાત્મની સર્વોચ્ચ ઊંચાઈએ પહોંચ્યા વગર રહે જ નહિ. તેથી જ તો આ ગ્રંથ બ્રહ્મ-વિદ્યાનો એક અમૂલ્ય ગ્રંથ છે.

૩.૧ ગ્રંથનું સ્વરૂપ

વચનામૃતની જેમ જ આ 'સ્વામીની વાતો'નો ગ્રંથ પણ ઉપદેશોનો સંપાદિત ગ્રંથ છે.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ જૂનાગઢ વગેરે અનેક શહેરો, ગામડાંઓ કે મુસાફરી દરમ્યાન રસ્તામાં કરેલ વાતોનું લેખન એમના સંતો-ભક્તોએ કરેલું, તેમાંથી અમુક વાતોનું સંપાદન આ ગ્રંથમાં કરેલું છે.

જોકે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના સાધુજીવન(સં. ૧૮૬૬થી સં. ૧૯૨૩ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૮૧૦થી ઈ.સ. ૧૮૬૭)ના ૫૭ વર્ષમાં વાતોનો તો અનરાધાર વરસાદ વરસાવ્યો છે. તેમણે જ એક વખત કહેલું કે અમે જે બોલ્યા છીએ તે લખનાર હોય તો, આ પૃથ્વી ને આકાશ બધો ભરાઈ જાય, એટલા

શબ્દો બોલ્યા છીએ. એમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એમણે તો એટલી બધી વાતો કરી છે કે તેનું કોઈ માપ કાઢી શકે તેમ નથી.

શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞા પછી પોતે વાતો કરવાનો સોપો પડવા દીધો નથી, એવું એમણે પોતે જ કહ્યું છે, *''એક દિવસ મહારાજને ચાર પ્રશ્ન પુછાવ્યા, તેમાં, 'એક તો ધ્યાન કરવું; બીજું, આત્માપણે વર્તવું; ત્રીજું, માંદાની સેવા કરવી; ને ચોથું, ભગવાનની વાતું કરવી. એ ચારેમાં અધિક કોણ છે ? તે કહો.' પછી મહારાજે કહ્યું જે 'વાતું જ અધિક છે.' તે દિવસથી મેં વાતું કરવા માંડી છે, તે રાત-દહાડો સોપો જ પડતો નથી; જેથી જીવ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૩/૫૬)*

સ્વામીએ શ્રીજીમહારાજની આ આજ્ઞા અધ્ધર ઝીલી હતી. તેમણે પછી વાતો કરવામાં પાછું વાળીને જોયું નથી. વાતો કરવામાં એમણે નથી જોયું સ્થાન કે નથી જોયો સમય, નથી જોયા સંજોગો કે નથી ગણકારી દેહની અવસ્થા. એમણે વાતો કરવામાં કોઈની મહોબ્બત પણ રાખી નથી. સત્તાધીશોના દબાણને પણ વશ થયા નથી. પાત્ર-કુપાત્ર જોયા વગર બસ એમણે તો ઉપદેશામૃત વહાવ્યા જ કર્યું છે. અનેક જીવોની આત્યંતિક મુક્તિના દ્વાર ખોલવા માટે એમણે ભગવદ્વાર્તાનો અખાડો માંડીને અનેક જીવોના મોહપાશ કાપ્યા હતા. બારે મેઘ ખાંગા કરી અષાઢી ધારાઓ વરસે, એમ સ્વામીના મુખકમળમાંથી ભગવદ્-વાર્તાનો પ્રવાહ અવિરત વહેતો.

બ્રહ્માંડો ભરાય એટલી એમની બધી જ વાતો તો કોઈએ એ વખતે લખી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેટલી લખાઈ છે, તેમાંથી કેટલીક વાતોનાં સાત પ્રકરણો થયાં, જેમાં કુલ ૧૪૯૪ વાતો લખાઈ છે. આ ઉપરાંત પણ બીજાં આઠ પ્રકરણની કુલ ૨૧૪૨ વાતો લખાઈ છે. આ વાતોને જુદા જુદા વિષયો પ્રમાણે પ્રકરણો પાડીને વિભાજિત કરેલી છે. આ વાતોમાંથી કેટલીક વાતો એક લીટીની પણ છે તો કેટલીક બે, ત્રણ કે ચાર લીટીમાં આવી શકે એવી છે. કેટલીક વાતોનો એક નાનો ફકરો છે, તો કેટલીક વાતો મોટા ફકરા રૂપે છે, તો કેટલીક વાતો આખું પાનું ભરાય એવડી મોટી પણ છે. જોકે આ વાતોની પ્રથમ આવૃત્તિમાં દરેક વાતને નંબર અપાયા ન હતા, તેમજ ફકરા પણ પાડેલા ન હતા, પરંતુ પછીથી દરેક વાતનો અલગ ફકરો પાડીને દરેકને સ્વતંત્ર નંબર આપવામાં આવેલો છે.

૩.૨ ગ્રંથના સંપાદકો

સ્વામીએ કરેલી બધી વાતોનું લેખન-સંપાદન થઈ શક્યું નથી એ હકીકત

છે. વિશેષે કરીને તો શ્રીજીમહારાજના સ્વધામગમન બાદ કેટલાંય વર્ષો પછી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના કેટલાક ત્યાગી અને ગૃહસ્થ શિષ્યો એમના ઉપદેશોની નોંધ કરતા થયા. એમના ઉપદેશોની નોંધ કરનારા અને એનું સંપાદન કરનારા ત્યાગીઓમાં મુખ્યત્વે તો સદ્. બાલમુકુંદદાસ સ્વામી અને જાગા ભક્ત તથા ગૃહસ્થોમાં શ્રી હરિશંકરભાઈ આશારામભાઈ રાવળ, સદાશંકરભાઈ અમરજી તેમજ મંદિરના લહિયા ઠક્કર નારાયણ પ્રધાન હતા. સાત પ્રકરણની વાતોમાં પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણની વાતોનું સંપાદન જાગા ભક્તે, ચોથા અને પાંચમા પ્રકરણનું સંપાદન શ્રી હરિશંકરભાઈએ, છઠ્ઠા પ્રકરણનું સંપાદન સદાશંકરભાઈએ તથા સાતમા પ્રકરણનું સંપાદન સદ્. બાલમુકુંદદાસ સ્વામીએ કરેલું છે. અન્ય આઠથી પંદર પ્રકરણોમાં આઠમા પ્રકરણનું સંપાદન જાગા ભક્તે તથા અન્ય બધાં પ્રકરણોનું લેખન શ્રી ઠક્કર નારાયણ પ્રધાને કર્યું છે.

સ્વામીના ઉપદેશોની નોંધ કરનારા અને પછીથી એનું સંપાદન કરનારા આ બધા સંતો-ભક્તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના કૃપાપાત્ર અને પ્રામાણિક શિષ્યો હતા. તેમણે કોઈ માન-મોટપ માટે કે બીજા કોઈ લૌકિક સ્વાર્થની અપેક્ષા માટે આ વાતોનું લેખન કર્યું ન હતું, પરંતુ તેમણે તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના આ ઉપદેશનું લેખન પ્રાયઃ પોતાના માટે જ કરેલું. સાંભળેલ ઉપદેશ તો ભૂલી જવાય, પણ તે ઉપદેશ લખાણમાં હોય, તો તેનું પુનઃ પુનઃ વાંચન કરીને તેનું ચિંતન-મનન કરી શકાય; જેથી તદનુસાર જીવન જીવવાની એમાંથી પ્રેરણા અને શક્તિ મળ્યા કરે. આવા શુભ હેતુથી એમણે એ વાતોનું લેખન કરેલું. ત્યાર બાદ બ્રહ્મવિદ્યાનો આવો અદ્‌ભુત ઉપદેશ સૌ મુમુક્ષુ સંતો-ભક્તોને ઉપયોગી બને તેવા હેતુથી આ વાતોનું પુસ્તક રૂપે સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેમની પ્રામાણિકતામાં કોઈ પ્રકારના સંશયને સ્થાન નથી. વળી, પાંચ પ્રકરણની વાતોના પ્રથમ છપાયેલા ગ્રંથમાં સદ્. બાલમુકુંદ સ્વામી નોંધે છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતે જ બાલમુકુંદ સ્વામી, અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારી વગેરે સંતમંડળ સમક્ષ સમગ્ર ગ્રંથ સાંભળીને પ્રમાણ કરેલું છે. જ્યારે એનું વાંચન થતું ત્યારે તે સાંભળીને સ્વામી વારંવાર કહેતા, 'આ વાતુંમાં તો એકે શબ્દ આઘોપાછો નથી.'

એ હકીકત છે કે સ્વામીની વાતોનું લેખન કરનારા સંતો-ભક્તો સંસ્કૃતના પ્રકાંડ વિદ્વાનો ન હતા. તેથી સ્વામીએ ઉચ્ચારેલ શ્લોકોનું લેખન કરવામાં અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય એવી સંભાવના છે. આ અશુદ્ધિ પછીથી દૂર કરવામાં આવી છે એ હકીકત છે, પરંતુ તેને લીધે સંપાદકોની પ્રામાણિકતામાં શંકા

ઉપસ્થિત કરવાની રહેતી નથી.

૩.3 ગ્રંથની વિવિધ આવૃત્તિઓનું પ્રકાશન

સ્વામીની વાતોની નોંધ કરનારા જુદા જુદા સંતો-ભક્તોએ પોતપોતાની રીતે જુદા જુદા ખરડા તૈયાર કરેલા. શરૂઆતમાં આ સંપાદિત થયેલા ખરડાઓ સંતો, હરિભક્તો વાંચતા. કોઈક વળી બધા ખરડાની નકલો પણ કરાવતા. આવી રીતે વાતોનું વાંચન વધવા લાગ્યું. જાગા ભક્ત પાસે જે ખરડાઓ હતા તે ખરડાની પ્રત કૃષ્ણજી અદા (રાજકોટ) પાસે પણ આવી હતી. ત્યાર બાદ થોડાંક વર્ષો પછી કૃષ્ણજી અદાના પુત્ર વૈજનાથભાઈએ સૌપ્રથમ સંવત ૧૯૫૯(ઈ.સ. ૧૯૦૩)માં છ પ્રકરણો છપાવ્યાં. તેમાં જાગા ભક્તનાં ત્રણ પ્રકરણો, સદાશંકરભાઈનું એક તથા હરિશંકરભાઈનાં બે પ્રકરણો – આમ છ પ્રકરણો હતાં. કદાચ બાલમુકુંદ સ્વામીએ સંપાદિત કરેલું પ્રકરણ તેમને હાથ નહિ આવ્યું હોય, તેથી તે પ્રકાશિત કર્યું ન હતું.

ત્યાર બાદ સંવત ૧૯૬૬(ઈ.સ. ૧૯૧૦)માં સદ્. બાલમુકુંદ સ્વામીની આગેવાની હેઠળ રાજકોટથી જાગાભક્તે સંપાદિત કરેલાં ત્રણ પ્રકરણો, સદાશંકરભાઈએ સંપાદિત કરેલું એક પ્રકરણ તથા બાલમુકુંદ સ્વામીએ સંપાદિત કરેલું એક પ્રકરણ – આમ કુલ પાંચ પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં. તેમની પાસે હરિશંકરભાઈએ સંપાદિત કરેલાં બે પ્રકરણો ન આવ્યાં હોય તે બનવાજોગ છે.

આ જ પાંચ પ્રકરણો અમદાવાદના આચાર્ય વાસુદેવપ્રસાદજીની આજ્ઞા લઈને સદ્ગુરુ નંદકિશોરદાસની પ્રેરણાથી બુકસેલર ગુરુપ્રસાદ નારણજીએ સંવત(ઈ.સ. ૧૯૧૧)માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

બાલમુકુંદ સ્વામી દ્વારા પ્રથમ પ્રકાશિત પ્રતને જ મુખ્ય ગણીને સંવત ૧૯૭૫(ઈ.સ. ૧૯૧૯)માં શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞા લઈને, સત્સંગ-હિતવર્ધક મંડળ, રાજકોટે તે પ્રત પ્રકાશિત કરી.

બાલમુકુંદ સ્વામીએ સંપાદિત કરેલી સ્વામીની વાતુની પ્રતને આધારે, રાજારામ ભટ્ટે આચાર્ય આનંદપ્રસાદજીની આજ્ઞાથી સંવત ૧૯૮૯(ઈ.સ. ૧૯૩૩)માં પ્રત પ્રસિદ્ધ કરી.

ત્યાર પછી, સ્વામિનારાયણ ગુરુકુળ રાજકોટથી વિક્રમ સંવત ૨૦૨૨ (ઈ.સ. ૧૯૬૬)માં; શ્રીજીદીક્ષાધામ શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, પીપલાણાથી સંવત ૨૦૫૦(ઈ.સ. ૧૯૯૪)માં – આમ, અનેક સ્થળોથી પાંચ પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ

થવાં લાગ્યાં.

બાલમુકુંદ સ્વામી દ્વારા પાંચ પ્રકરણના પ્રકાશન બાદ, સંવત ૧૯૮૪ (ઈ.સ. ૧૯૨૮)માં વૈજનાથભાઈએ બાલમુકુંદ સ્વામીએ સંપાદિત કરેલી પ્રતમાં આવેલ પુરુષોત્તમના અપરિમિત ઐશ્વર્યના પ્રકરણને સમાવીને, પોતે સંવત ૧૯૫૯(ઈ.સ. ૧૯૦૩)માં છપાવેલાં છ પ્રકરણો સાથે સાત પ્રકરણ પ્રકાશિત કર્યાં, જે સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે.

બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થા દ્વારા આ સાત પ્રકરણવાળું પુસ્તક પ્રકાશિત થતું આવ્યું છે; જેની અત્યાર સુધીમાં એક લાખ ઉપરાંત પ્રત પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. આમ, પાંચ પ્રકરણો તથા સાત પ્રકરણો, આ બે જ પ્રતો સવિશેષ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

આ સિવાય જે કંઈ પ્રકરણો છપાયાં, તેમાં જાગા ભક્તે નોંધેલ અન્ય કેટલીક વાતો તથા જૂનાગઢ મંદિરના લહિયા શ્રી ઠક્કર નારાયણ પ્રધાને નોંધેલી વાતોના ખરડાઓ છે.

આમ, જેમ જેમ પ્રકરણો હાથમાં આવતાં ગયાં, તેમ તેમ રાજકોટના વૈજનાથભાઈ તથા અન્ય પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થવા લાગ્યાં. સંવત ૧૯૫૯(ઈ.સ. ૧૯૦૩)થી આરંભીને સંવત ૨૦૧૭(ઈ.સ.૧૯૬૧) સુધીમાં વૈજનાથભાઈના સંપાદકપણા હેઠળ અલગ અલગ સમયે ઉમેરેલાં પ્રકરણો છપાવ્યાં. બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થાએ એકથી પંદર પ્રકરણો બે વખત છપાવ્યાં હતાં.

આજ સુધી બી.એ.પી.એસ.માં સૌથી વધુ પ્રકાશન સાત પ્રકરણની વાતોનું થયું છે. તેથી સર્વે સંતો-ભક્તો સવિશેષ આ ગ્રંથનું જ નિયમિત વાંચન કરતા હોય છે. અહીં આપણે સાત પ્રકરણની વાતોમાંથી જ સંદર્ભો જોઈશું.

૩.૪ ‘વાતો’ની મહત્તા વિશે સ્વામીએ ઉચ્ચારેલાં વચનો

ખાખરાની ખિસકોલીને આંબાની કેરીના રસની શી ખબર પડે ? એમ ત્રણ ગુણોથી ખરડાયેલા જીવોને ગુણાતીતની ગુણાતીત વાતોની મહત્તા ક્યાંથી સમજાય ? આપણને તો બીજાએ કરેલી વાતો જેવી જ આ વાતો લાગે, પરંતુ માયિક જીવોની વાતોમાં અહં-મમત્વ, રાગ-દ્વેષ કે ઈર્ષ્યા-અસૂયાની ગંધ હોઈ શકે. માયાથી પર એવા બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મની વાતોમાં આવી કોઈ માયિક ગંધ હોતી નથી. એટલે એ વાતો જીવ સોંસરી નીકળી જાય, જીવનો માયિક કચરો સાફ

કરી નાખે, અનંત સંશયોને છેદી નાખે, જીવને વળગેલો જન્મ-મરણનો રોગ ટાળી નાખે, એને નિર્વાસનિક અને બ્રહ્મરૂપ કરી મૂકે. આવી અદ્ભુત વાતોનો મહિમા તો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતે કહે તો જ એમાં આપણી કંઈક દૃષ્ટિ પહોંચે. તેથી તેઓ નિખાલસભાવે પોતે કરેલી વાતોની મહત્તા અને વિશેષતા ક્યારેક ક્યારેક કહેતા. એમાંથી કેટલીક વાતો અહીં વિચારીએ.

❑ વાતોની મહત્તા

સ્વામી પોતાની વાતોનો અદ્ભુત મહિમા સમજાવતાં કહે છે :

♦ *"આ તો પુરુષોત્તમનાં વચન છે ને ગુણાતીત વાતું છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૩૧)*

♦ *"આ તે કાંઈ વાતું છે ! આ તો અમૃત છે."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૨૧)*

♦ *"આ તો અક્ષરધામની વાતું છે, ભગવાનની છે, નારાયણની છે."* *(સ્વા.વા. : ૪/૩૫)*

❑ વાતોનું સામર્થ્ય

અક્ષરધામની અમૃતરૂપ વાતોનું સામર્થ્ય જણાવીને એનાથી પ્રાપ્ત થતા લાભ અને ફળની વાત કરતાં સ્વામી કહે છે :

♦ *"આ વાતુંમાંથી તો બ્રહ્મરૂપ થવાશે; ને બાળ, જોબન ને વૃદ્ધ એ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીયું, ને કચરો ને કંચન એ સર્વે સરખું થઈ જાશે; ને કાંઈ દીઠું નહિ ગમે એવું થાશે. ત્યારે કહેશો જે, વાતું સાંભળીએ છીએ ને કેમ થાતું નથી ? તે તો આજ આંબો વાવે ને કાલે કેરી કેમ થાય ? પણ એ જ આંબો દસ વરસનો થાય ત્યારે એમાંથી કેરિયું થાય છે. એમ થાવાનું છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૩૩)*

♦ *"આ વાતું તો અનંત સંશયને છેદી નાખે એવી પુરુષોત્તમ ભગવાનની છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૩૧)*

♦ *"આ વાતું ફરીને જન્મ થાવા દે તેવી નથી."* *(સ્વા.વા. : ૪/૫૩)*

♦ *"આ વાતું તો જેના ભૂંડા આશય હશે તેને દબાવી દઈને પણ ઉપર નીકળે એવી છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૩૦૨)*

♦ *"આ વાતું તો જાદુ છે તે સાંભળે તો ગાંડો થાય. તે ગાંડો તે શું ? જે જગત ખોટું થઈ જાય, પછી તેને ડાહ્યો કોણ કહે ?"* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૩૬)*

❑ કરોડો સાધનો કરતાં આ વાતો અધિક

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, પોતાની આ વાતો તો બીજાં કરોડો સાધનો કરતાં પણ અધિક છે તેવું સમજાવતાં કહે છે :

♦ *"કોટિ સાધન કરે પણ આમ વાતું કરવી અને સાંભળવી તેની બરોબર થાય નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૨૬)*

♦ *"કરોડ જન્મ તપ કરીએ તોપણ આટલી વાતુંના જેટલો સમાસ ન થાય, જો વિચાર હોય તો."* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૯૮)*

♦ *"આ વાત તો કરોડ ધ્યાન કરતાં અધિક છે."* *(સ્વા.વા. : ૩/૬૭)*

♦ *"સુકાઈ જાઓ, અન્ન મૂકી દિયો, વનમાં જાઓ કે ઘર મૂકી દિયો, તે કરતાં પણ આ સાધુની વાતું સાંભળવી તે અધિક છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૩૧)*

❑ વાતોની દુર્લભતા

કરોડો સાધનો કરતાં પણ અધિક અને જાદુ જેવી આ ગુણાતીત વાતો દુર્લભ છે, એવું સ્વામી પોતે જ કહે છે :

♦ *"આ વાતું દુર્લભ છે."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૪૭)*

♦ *"કરોડ રૂપિયા દેતાં પણ આ વાતું મળે નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૯)*

♦ *"આવી વાતું બીજે ક્યાંય નથી."* *(સ્વા.વા. : ૪/૩૫)*

♦ *"આવી વાતું ક્યાંય થાતી નથી."* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૫૫)*

♦ *"આ વાતું તો કોઈને મળી નથી."* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૯૩)*

♦ *"આ વાતું સારુ તો પછી રોશો."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૩૦)*

❑ દુર્લભ વાતોના કરનારા પણ દુર્લભ

આવી દુર્લભ અને ગુણાતીત વાતો કરનારા પણ દુર્લભ છે એવું સ્વામી પોતે જ કહે છે :

♦ *"આ વાતુંના કરનારા દુર્લભ છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૪૬)*

♦ *"બ્રહ્માંડમાં આવા સાધુ ખોળી લાવો, ક્યાં મળશે ? ને આમ બેસારી બેસારીને વાતું કોણ કરશે ?"* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૧૮)*

♦ *"આવી વાત કોણ કરે ? કોઈ કરશે તો સુધી જન્મમરણની કરશે. ને આ તો મનના ને ઈન્દ્રિયુંના દોષ કહેવા તે એ કેને એની ખબર હોય ?"* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૮૯)*

♦ *“આ સમે એક વાત થાય છે તેવી વાત બીજા જન્માંતરમાં પણ કરી શકે નહિ, ને તે કરતાં પણ આવડે નહિ, ને જન્મારો અભ્યાસ કરે તોપણ એવી વાત શિખાય નહિ.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૧૯)*

♦ *“બીજાથી તો આટલી પ્રવૃતિમાં વાતું થાય નહિ.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૨૬)*

❑ આ વાતો સાંભળવાનું મૂલ્ય

આવી અલૌકિક અને દુર્લભ વાતો કેટલું મૂલ્ય ચૂકવીને પણ સાંભળવી જોઈએ, તે સમજાવતાં સ્વામી કહે છે :

♦ *“સોનાની મેડી હોય તો બાળીને આ વાત સાંભળીએ.”*

(સ્વા.વા. : ૬/૨૪૭)

♦ *“સોનાનાં ખોરડાં બાળીને આ વાતું સાંભળવી.”* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૪૮)*

♦ *“રોટલા ખાવા મળે છે, પણ કદાચ તે ન મળે તો રાંધેલું અન્ન માગી ખાઈને પણ આ સાધુનો સમાગમ કરીએ, નીકર કાચા દાણા ખાઈને પણ સમાગમ કરીએ, નીકર ઉપવાસ કરીને પણ સમાગમ કરીએ અથવા લીંબડો ખાઈને, નહિ તો વાયુ ભરખીને પણ આ સમાગમ કર્યા જેવો છે.”* *(સ્વા.વા. : ૨/૪૪)*

ઉપરોક્ત સર્વે વાતોમાં ગુણાતીતના મુખે ગુણાતીત વાતોનો ગવાયેલો મહિમા છે. આ વાતો વાંચતાં પ્રતીતિ થાય છે કે અક્ષરધામ સુધી પહોંચવાનાં પગથિયાં જેવી આ બધી વાતો ખરેખર અક્ષરધામની વાતો છે. અક્ષરધામનું જ દિવ્યામૃત છે. જેમણે જેમણે આ વાતો સાંભળી છે કે વાંચી છે, તેમનો પણ આ જ અનુભવ છે.

૩.૫ ‘વાતો’નો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનારાઓના ઉદ્‌ગારો

જોકે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી લૌકિક દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રોના પ્રકાંડ પંડિત કે વિદ્વાન ન હતા, તેમ છતાં શાસ્ત્રમાત્રના સાર-રહસ્યરૂપ વાતોથી ભલભલા વિદ્વાનોનાં અંતર ભેદાઈ જતાં. સૌને પ્રતીતિ થતી કે શાસ્ત્રોના કેવળ કંઠસ્થ કરેલા શબ્દો કરતાં તો અનુભવમૂલક વાતોની તાકાત વધારે હોય છે. ગુણાતીતની આ વાતો તો ફિરંગીની તોપું જેવી કે અંગ્રેજના લોઢા જેવી છે. તે વાતો જીવમાં રહેલા અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જીવને બ્રહ્મરૂપ કરી દે. આવી અનુભૂતિ જે કોઈ સ્વામીની વાતો સાંભળતા તે સૌને થતી.

શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી મોટા મોટા પરમહંસો અને ગૃહસ્થ હરિભક્તો

પણ જૂનાગઢ આવીને સ્વામીનો સમાગમ કરતા. આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ અને આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પણ સ્વામીનો સમાગમ કરતા. વળી, સ્વામી અવારનવાર ગઢડા, વરતાલ જતા, ત્યાં તથા અમદાવાદ જઈને પણ વાતો કરતા. એમની વાતોથી બંને આચાર્ય મહારાજ, સર્વે પરમહંસો તથા હરિભક્તો અભિભૂત થઈ જતા.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની કેટલીક વાતો તો બેધારી તલવાર જેવી તીક્ષ્ણ તેમજ તીખી અને કડવી પણ જણાતી, તેમ છતાં સૌને એ વાતો સાકરના કટકા જેવી લાગતી અને સૌ અમૃતની જેમ પાન કરતા. તેથી જ તો ગોપાળાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી જેવા મોટેરા અને વિદ્વાન પરમહંસો પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અને એમની વાતોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા. જેમ કે,

■ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ્યારે મહારાજના પુરુષોત્તમપણાની વાતો કરતા ત્યારે ગોપાળાનંદ સ્વામી કહેતા, ‘‘અહો ! સ્વામી તો સાક્ષાત્ અક્ષર-બ્રહ્મનો અવતાર, એટલે તેમને વેદની તંતી આડી આવે જ નહિ.’’

■ એક વખત ગોપાળાનંદ સ્વામી જૂનાગઢ પધાર્યા અને ચાર મહિના સુધી રહ્યા. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના મુખે મહારાજના સર્વોપરી મહિમાની વાતો સાંભળીને બોલી ઊઠ્યા,‘‘વરતાલમાં ચાર આની વાતો થાય છે, ગઢડામાં આઠ આની થાય છે, પણ પેટ ભરીને પૂરેપૂરી વાતો તો જૂનાગઢમાં થાય છે.’’

■ જ્યારે જ્યારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ધર્મ-નિયમની આકરી વાતો કરતા ત્યારે કેટલાક સાધુઓને ત્યાગની ખુમારી ચડી જતી. તેથી નિત્યાનંદ સ્વામી રાજી થઈને કહેતા, ‘‘નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ગ્રંથો રચીને પંચવિષયનાં મૂળ કાઢ્યાં છે અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી વાતો કરીને પંચ-વિષયનાં મૂળ કાપે છે.’’

■ એક વખત નિત્યાનંદ સ્વામી જૂનાગઢ પધાર્યા. સવારે તેઓ પૂજા કરતા હતા. એ દરમ્યાન ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સભામાં બળભરી વાતો કરતા હતા. તે સાંભળીને નિત્યાનંદ સ્વામી બોલી ઊઠ્યા,‘‘અહોહો ! સ્વામી તો શ્રીજીમહારાજે જેવા કહ્યા હતા તેવા આજે જ સમજાયા. ઠીક મંડ્યા છે. કેટલા બળથી વાતો કરે છે ! બીજાથી આવું ન બોલાય. પંડનું વર્તન સારું ન હોય તો શું બોલી શકે ? અને કદાચ બોલે તો કોઈને ભાર પણ પડે નહિ.’’ એટલું કહીને અંતર્વૃત્તિ કરી ગયા. થોડી વારે જાગ્રત થઈને વળી કહ્યું, ‘‘સ્વામીનું તો જેવું વર્તન તેવી જ વાણી. વાણીમાં કદાચ સંકોચ રાખે, પણ વર્તનમાં તો શ્રીજીની

આજ્ઞામાં રંચમાત્ર પણ ફેર પડવા દેતા નથી. આખો સોરઠ ધ્રુજાવી દીધો છે.''

■ એકવાર સદ્. શુકાનંદ સ્વામી પણ સુરતમાં બોલેલા, ''જેવી રીતે શ્રીજીમહારાજની વાતોથી અનંત જીવો ખેંચાતા, તે જ પ્રમાણે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતોથી પણ હજારો મુમુક્ષુઓ ખેંચાય છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતોથી મહારાજની વાતો જેટલો સમાસ થાય છે.''

■ તીર્થવાસી થઈને રઘુવીરજી મહારાજ જૂનાગઢ સ્વામીનો સમાગમ કરવા આવ્યા. એક દિવસ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ સભામાં મહારાજના પરભાવ અને ઉપાસનાની અદ્ભુત વાતો કરી. ત્યારે રઘુવીરજી મહારાજે કહ્યું, ''સ્વામી ! આજ તો ઘણી જ સમજવા જેવી વાતો કરી. આ વાતો તો કરોડો જન્મની કસર ટાળીને સાક્ષાત્ અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવી વાતો છે.''

આમ, જેણે જેણે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો સાંભળી છે, તે દરેકને સ્વામીની વાતોનો અલૌકિક મહિમા સમજાયો છે.

૩.૬ 'વાતો'ના ઉદ્બોધક ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

રિવૉલ્વરની ગોળી હાથથી ફેંકવામાં આવે અને રિવૉલ્વરથી છોડવામાં આવે, એ બેમાં ઘણો તફાવત છે. એક જ ગોળી હોવા છતાં એ કયા સ્થાનેથી નીકળે છે, તેના આધારે એના કાર્યમાં ભેદ છે. એમ અધ્યાત્મવિષયક શબ્દો કોના મુખમાંથી નીકળે છે એને આધારે એની મહત્તા સમજી શકાય છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાની વાતમાં આ હકીકત સમજાવતાં કહે છે, *''તરવાર તો ખરી પણ ક્ષત્રિયના હાથમાં હોય ને વાણિયાના હાથમાં હોય; એમ આવાં વચન પણ બ્રહ્મવેત્તાનાં લાગે પણ બીજાનાં લાગે નહિ.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૦૬)*

જગતમાં આધ્યાત્મિક ઉપદેશ કરનારા અને અધ્યાત્મ ઉપર લેખન કરનારાનો તો કોઈ પાર નથી. આજ સુધી અધ્યાત્મ વિશે ઘણું બધું કહેવાયું છે અને લખાયું છે; પરંતુ તેમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના ઉપદેશની વિશિષ્ટતાનું કારણ એમનું દિવ્ય અને પારલૌકિક વ્યક્તિત્વ છે.

અહીં હવે આપણે વાતોના ઉદ્બોધક ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓને આધારે એમણે કરેલ વાતોની મહત્તા સમજીશું.

૩.૬.૧ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી : સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના દિવ્ય અને પારલૌકિક વ્યક્તિત્વમાં મુખ્ય બાબત

એ છે કે તેઓ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર છે. તેઓ આધ્યાત્મિક સાધના કરી પોતાના સ્વભાવો, દોષો કે વિકારો ટાળીને સિદ્ધ થયેલ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ તેઓ તો અનાદિ કાળથી જ પરબ્રહ્મની જેમ જ માયાથી પર છે. તેમને માયાનો સ્પર્શ સુધ્ધાં નથી. તેમને માયા લોપી શકે તેમ નથી. તેઓ સદૈવ માયાથી પર રહેવા છતાં પરબ્રહ્મની ઇચ્છાથી અનંત જીવોના કલ્યાણાર્થે આ બ્રહ્માંડમાં પધારે તોપણ તેઓ તો સદૈવ માયાથી અસંગી અને નિર્લેપ જ રહે છે.

તેમનું આ લોકમાં પધારવું એ કર્મવશ નથી, પરંતુ પરબ્રહ્મની ઇચ્છાથી જીવોના કલ્યાણાર્થે જ છે. શ્રીજીમહારાજ પોતે જ ***વચ. પ્ર. ૭૧***માં કહે છે, *"ભગવાન જીવના કલ્યાણને અર્થે જ્યારે મૂર્તિ ધારણ કરે છે, ત્યારે પોતાનું જે અક્ષરધામ અને ચૈતન્યમૂર્તિ એવા જે પાર્ષદ અને પોતાનાં જે સર્વે ઐશ્વર્ય તે સહિત જ પધારે છે."*

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ પોતાની વાતોમાં આ જ હકીકત જણાવે છે :

♦ *મહારાજ તો પોતાનું અક્ષરધામ ને પાર્ષદ ને પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય તે લઈને આંહીં પધાર્યા છે.* *(સ્વા.વા. : ૧/૧)*

♦ *આજ તો પુરુષોત્તમ અક્ષર ને અક્ષરના મુક્તે સહિત પધાર્યા છે.* *(સ્વા.વા. : ૩/૪૧)*

આ ઉપરાંત પણ અનેક વાતોમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે શ્રીજીમહારાજ અક્ષરધામમાંથી અક્ષરબ્રહ્મને લઈને આ પૃથ્વી પર પધાર્યા છે.

શ્રીજીમહારાજ અક્ષરબ્રહ્મને પૃથ્વી પર લઈને આવ્યા છે, તે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ છે, એવી વાત સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજીમહારાજે અનેકાનેક પ્રસંગોએ, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે, એવી સ્પષ્ટપણે વાતો કરી છે. એમાંથી એક પ્રસંગ અહીં લઈએ.

■ આ.સં. ૧૮૬૮માં સારંગપુરમાં રાઠોડ ધાધલને ઘેર હોળીનો ઉત્સવ કર્યો, ત્યારે મહારાજે સંતો સાથે રાસ લીધો, એ વખતે કબીરનું પદ ('સદ્ગુરુ ખેલે વસંત....') ગાયું. પછી મહારાજે પૂછ્યું, "એવા સદ્ગુરુ કોણ ?" પ્રથમ લોજ અને માંગરોળમાં આવા પ્રસંગે મહારાજે કહ્યું હતું, "એવા સદ્ગુરુ અમે છીએ." તે પ્રમાણે સંતોએ કહ્યું, "એવા સદ્ગુરુ તો આપ છો." શ્રીજીમહારાજે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની છાતીમાં છડી અડાડી કહ્યું, "અમે તો સર્વોપરી પુરુષોત્તમ નારાયણ છીએ અને આ પદમાં જે મહિમા સદ્ગુરુનો કહ્યો, તે સદ્ગુરુ તો આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી છે. આ અનાદિ સદ્ગુરુ એવા

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તે ધામ રૂપે અમને અને અનંત કોટિ મુક્તોને ધારી રહ્યા છે, અને સાકાર રૂપે અક્ષરધામમાં અને અહીં અમારી સાથે અમારી સેવામાં સર્વોપરી ઉપાસના પ્રવર્તાવવા સારુ સદ્‌ગુરુ રૂપે પ્રગટ થયા છે.''

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતે પણ અનેક પ્રસંગોએ પોતાના હેતવાળા સંતો-ભક્તોને પોતાના અક્ષરપણાની ઓળખાણ કરાવી છે. તેમાંથી એક પ્રસંગ અહીં લઈએ.

■ જૂનાગઢથી છેલ્લી વિદાય લઈને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી વંથળી પધાર્યા, તે વખતે કલ્યાણભાઈના પુત્ર દેવજીભાઈએ સ્વામીશ્રીની પૂજા કરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'સ્વામી ! આપણે સૌ અક્ષરબ્રહ્મની વાત કરીએ છીએ તે અક્ષર કેવું હશે ?' ત્યારે સ્વામીએ તેમને કહ્યું, ''આ તારા ઘરમાં બેઠું છે, એ જ અક્ષર છે.''

વળી, સ્વામીએ કરેલ કેટલીક વાતોમાં પણ એમના અક્ષરપણાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. જેમ કે,

♦ *''આ સાધુને અક્ષર જાણવા.''* *(સ્વા.વા. : ૩/૩૮)*

♦ *''આ સાધુ અક્ષર છે તેનો દિવ્યભાવ ને મનુષ્યભાવ એક સમજવો અને આ તો અજન્મા છે, ગર્ભમાં આવ્યા જ નથી. ને એમની રીત તો નટની માયાની પેઠે સમજવી, ને આ તો મહારાજના સંકલ્પે કરીને આંહીં દેખાય છે.''*

(સ્વા.વા. : ૫/૧૮૪)

♦ *''આ છે એ બ્રહ્મ અને ગયા એ પરબ્રહ્મ.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૧૧)*

ઉપરોક્ત સર્વે સંદર્ભોથી એટલું જ સમજવાનું છે કે ગુણાતીતાનંદ સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મનો અવતાર છે.[૧]

જે સાધના અને ઉપાસનાનો સર્વોત્તમ આદર્શ છે, જેમના થકી જ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણનો સર્વોત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય સિદ્ધ થવાનો છે, એ અનાદિ મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ છે. તેથી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણ એવા શ્રીજીમહારાજના ઉપદેશની જેમ જ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો ઉપદેશ પણ સંપૂર્ણ પ્રમાણભૂત છે. એમની વાતોમાં કોઈ પ્રકારના સંશયને અવકાશ જ નથી. એટલે કોઈ પણ મુમુક્ષુ એમની વાતોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને બ્રહ્મવિદ્યાનાં ઉચ્ચતમ સોપાનો સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે.

---

૧. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એ વિષયક સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોના સંદર્ભો, સાંપ્રદાયિક પ્રસંગો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભોને આધારે વિસ્તૃત નિરૂપણ વચનામૃત રહસ્ય ભાગ-૩, પૃ. ૧૦૭ થી ૧૭૩માં કરવામાં આવ્યું છે.

૩.૬.૨ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી : બ્રહ્મવિદ્યાના ભોમિયા

જોકે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ બંને માયાથી પરનાં તત્ત્વો છે. તેથી મનુષ્ય રૂપે પ્રગટ થયેલાં એમનાં સ્વરૂપોનો યથાર્થ નિશ્ચય મુમુક્ષુની યોગ્ય પાત્રતા અને ક્ષમતા વગર સૌ કોઈને તાત્કાલિક થઈ જવો શક્ય નથી. જેમને પૂર્વના અતિ બલિષ્ઠ સંસ્કારો હોય, જેમના પર ભગવાન અને સંતની અતિ કૃપાદૃષ્ટિ હોય અને જેમને એમનાં વચનોમાં અતિશય શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હોય, તેમને એમના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે, પરંતુ જેમની આવી પાત્રતા ન હોય, એવા મુમુક્ષુઓને ભલે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કદાચ ન થયો હોય અથવા તાત્કાલિક થઈ શકે તેમ ન હોય; તોપણ તેઓ એટલું પણ જાણે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી બ્રહ્મવિદ્યાના યથાર્થ અનુભવી અને ભોમિયા છે, તોપણ તેમણે બ્રહ્મવિદ્યા વિષયક જે જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તેમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ આવે.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સ્વયં તો અનાદિ સિદ્ધ જ છે; તેમ છતાં અધ્યાત્મમાર્ગના મુસાફરોને સાધનાનો આદર્શ મળી રહે તે માટે, તેઓ સાધનાના પ્રત્યેક સોપાનને સર કરીને આધ્યાત્મિકતાની સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ સદૈવ વિરાજમાન રહ્યા છે.

કોઈ પણ સાધકને સાધનામાં શું શું કરવું જોઈએ અને તે પણ કેવી રીતે, કઈ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી કરવું જોઈએ, એ બધું ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના જીવન દ્વારા સૌને સમજાવ્યું છે. કોઈ પણ મુમુક્ષુને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે જે જે સદ્‌ગુણોની આવશ્યક્તા છે, તે સર્વે સદ્‌ગુણો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં સમ્યક્‌પણે આત્મસાત્ થયેલા જોવા મળે છે. તેમાંથી કેટલાક સદ્‌ગુણોનો અહીં વિચાર કરીશું.

● તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દેહનો અનાદર

આધ્યાત્મિક સાધના સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરે છે. જેને સાધનામાં પ્રગતિ કરવી હોય તેણે જીવનમાં તપ, ત્યાગ અને દેહનો અનાદર કેળવવો પડે છે. પંચવિષયમાં રચ્યાપચ્યા રહીને દેહના લાલન-પાલનમાં રત રહેનારા અધ્યાત્મમાર્ગમાં વિશેષ કંઈ પામતા હોતા નથી. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના જીવનવૃત્તાંત દ્વારા આવી શીખ સૌ મુમુક્ષુઓને આપી છે. એમના સમગ્ર જીવનમાં તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દેહનો અનાદર વિશેષ પ્રમાણમાં

જોવા મળે છે. એમનામાં આ ગુણો સહજ હતા. એ માટે એમને પરાણે પુરુષાર્થ કરવો પડતો ન હતો. એમને સંસાર પ્રત્યે મમતા તો પહેલેથી જ ન હતી. એમના જીવનપ્રસંગોને આધારે આ મુદ્દાને સમજીએ.

❑ બાળપણથી જ સહજ ત્યાગ

■ પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ એક વખત નાના ભાઈ સુંદરજીને પારણામાં ઝુલાવતાં ઝુલાવતાં કંઈક વાતો કરતા હતા. માતા સાકરબાએ એ વિશે પૂછ્યું, તો કહે, ''મા મા, હું તો સાધુ થવાનો છું અને આ સુંદરજીને પણ સાધુ બનાવીશ.''

■ તેમણે સંસારનો ત્યાગ પણ કેટલી સહજતાથી કર્યો હતો ! એક વખત તેઓ (મૂળજી ભક્ત) ખેતરમાં પાણી વાળતા હતા. એ વખતે મહારાજે દર્શન દઈને કહ્યું, 'આપણે શું કરવા આવ્યા છીએ અને શું થાય છે ? જગતમાં બ્રહ્મતેજ તો સાવ સુકાઈ ગયું છે. હવે ચાલી નીકળો. મુદત પૂરી થઈ છે.' તેમણે મહારાજની આ આજ્ઞા સાંભળીને તુરત જ પાવડો ફેંકી દીધો અને ત્યાંથી જ ઘેર ન જતાં સીધા ગઢપુરની વાટ પકડી. કેવો સહજ ત્યાગ !!

■ એમનો આ ત્યાગ ફક્ત ઉપલક દૃષ્ટિનો ન હતો, પરંતુ વૈરાગ્યની દૃઢતાપૂર્વકનો હતો. ઘરે ઉપાધિ થવાથી મહારાજે તેમને પાછા મોકલ્યા. ઘરે સૌનાં મન શાંત કરીને પાછા આવ્યા અને દીક્ષા માટે મહારાજને વિનંતી કરી. ત્યારે મહારાજ કહે, ''કુટુંબને બાળીને આવો પછી દીક્ષા આપીએ.'' તેઓ તો તુરત જ ઊપડ્યા. મુક્તાનંદ સ્વામીના કહેવાથી મહારાજે પાછા બોલાવડાવ્યા. ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી એમને કહે, ''મહારાજે તમને કુટુંબને બાળી નાંખવાનું કહ્યું હતું, તે તો અંતરમાંથી બાળવાનું કહ્યું હતું, પણ ઘેર જઈને સળગાવી દેવાનું નહોતું કહ્યું.'' તે સાંભળી હસતાં હસતાં મૂળજી ભક્ત કહે, ''અંતરમાં તો મહારાજ સિવાય બીજું છે જ ક્યાં કે બાળવું પડે ?''

ખરેખર, એમનો બૃહદ ત્યાગ રાગરહિત હતો, બૃહદ વૈરાગ્યના રંગથી રંગાયેલો હતો.

❑ ખાવાપીવામાં કે વસ્ત્રોમાં તાલમેલ નહિ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં બાળપણથી માંડીને અંતિમ શ્વાસ સુધી ખાવાપીવામાં, પદાર્થોમાં કે પહેરવાનાં વસ્ત્રોમાં પણ કોઈ પ્રકારનો તાલમેલ કે રજોગુણ જોવા મળતો નથી.

■ ભાદરામાં એક વખત ભોળાનાથના સમગ્ર કુટુંબને વસ્તા પટેલને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ હતું. મૂળજી ભક્તે પોતાના ભાણામાંથી લાડુ કાઢી નાખી ફક્ત રોટલો અને કઢી રહેવા દીધાં અને બોલ્યા, ''હું તો રોટલો અને કઢી જ જમીશ. અમે કાંઈ લાડુ જમવા આવ્યા નથી.''

મૂળજી ભક્તને તો સારું સારું જમવાને બદલે કોઠાં, બોર, આંબલી વગેરે પર સહેજે રુચિ રહેતી.

સાધુ થયા પછી પણ કોઈ દિવસ સારું સારું ખાવામાં કે સારાં વસ્ત્રો રાખવામાં એમની જરાય રુચિ ન હતી.

તેઓ પોતાની આવી સહજ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

♦ *''અમારે તો કાંઈ વસ્ત્ર જ ન જોઈએ, એક ધાબળી પણ નથી, ને આ ખાધાનું તો કો'કના સારાને અર્થે છે; બાકી દાળ-રોટલા જોઈએ, ને બીજામાં મહારાજને પ્રતાપે સહેજે અરુચિ રહે છે.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૫૨)*

♦ *''આ આમાં આટલું રહ્યા છીએ ખરા, પણ વનમાં રહીએ તોપણ સુખ રહે; ને એક ટાણું રોટલા જોઈએ, ને એક ગોદડી હોય તો બીજું વસ્ત્ર ન જોઈએ; ને વનમાં રહેતા ત્યારે આ ગોદડીભર રહેતા. તે ટાઢ્ય હરે, તડકો હરે ને વરસાદ પણ બે પછેડીવા હરે. પછી શું જોઈએ ?''* *(સ્વા.વા. : ૬/૫૯)*

તેઓ વિચરણમાં નીકળે ત્યારે હરિભક્તોના અતિ આગ્રહ છતાં ક્યારેય પાકી રસોઈ અર્થાત્ મિષ્ટાન્ન વગેરે ન જમે. મહારાજે એક વાર દૂધ માટે ટકોર કર્યા પછી સ્વામીએ જિંદગીભર દૂધ પીધું નથી. જૂનાગઢ મંદિરના મહંત હોવા છતાં બાજરાના રોટલાનો ભૂકો કરીને એમાં છાશ ને મીઠું નાખીને જમતા. સ્વામીએ ક્યારેય પણ કોઈનીય મહોબ્બતને કારણે પણ ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજન અંગીકાર કર્યાં નથી.

■ એક વખત આણંદમાં રઘુવીરજી મહારાજે એક પેંડો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને આપ્યો. સ્વામી તે પેંડો હાથમાં લઈ થોડી વાર વિચારી રહ્યા, ને પછી બોલ્યા, ''પાંચસો પરમહંસો ગળું ઝાલીને ઊભા છે ને કહે છે કે ખાઈશ નહિ. ઝેર છે, ઝેર છે, ઝેર છે.''

■ એક વખત જામનગરમાં એક હરિભક્તના આગ્રહથી સંતોએ દૂધપાકની રસોઈ કરી. સ્વામીના પત્તરમાં એક ડંકો દૂધપાક રેડ્યો. તે જોઈ સ્વામીશ્રી ઊંડા ઊતરી ગયા. રોટલીનો ટુકડો એમાં બોળીને પકડી રાખ્યો. સંતોએ જમવાનું કહ્યું તો કહે, ''પાંચસો પરમહંસો અને શ્રીજીમહારાજે મારું

ગળું ઝાલ્યું છે ને કહે છે કે ઝેર છે તે ખાઈશ નહિ, ખાઈશ નહિ.'' એમ કહીને તેમણે દૂધપાક તો ન જ પીધો. તેઓ ફક્ત રોટલી ને શાક જ જમ્યા.

આ બન્ને પ્રસંગો પરથી સ્વામીશ્રીની સહજ રુચિનો ખ્યાલ આવે છે. સ્વામી જમવામાં પણ ખૂબ ઓછું જમતા. હંમેશાં અર્ધા ભૂખ્યા રહેતા.

■ એક વખત વિચરણ દરમ્યાન સૌ સંતો જમ્યા પછી એક શેર મઠ વધ્યા. હવે બીજું કોઈ ખાઈ શકે તેમ ન હતું. રામદાસ સ્વામીની ઈચ્છા હતી કે કોઈ જમી જાય તો ઠીક. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જમી ગયા. તે જોઈને રામદાસ સ્વામી બોલી ઊઠ્યા, ''સાધુરામ ! રોજ આટલી ભૂખ વેઠો છો ?''

■ આવી જ રીતે એક વખત જમ્યા પછી વધેલા બે રોટલા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જમી ગયા ત્યારે કૃપાનંદ સ્વામીને પણ આ જ અનુભવ થયો કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અર્ધા ભૂખ્યા જ રહેતા હશે.

વળી, પોતે કેડ ઉપર એક દોરો બાંધી રાખતા અને શરીર માપી લેતા. કદાચ શરીર સહેજ પણ પુષ્ટ થયેલું જણાય તો ઉપવાસ કરી નાખતા.

❑ દેહનો અનાદર

તપ, ત્યાગ અને વૈરાગ્યની દૃઢતાની સાથે સાથે એમના જીવનમાં દેહનો અનાદર પણ અતિશય હતો. એમણે ક્યારેય દેહની ચિંતા કરી જ નથી. દેહને તો એમણે ખાસડા જેવું કરી રાખ્યું હતું. દેહને કષ્ટ પડે, ભીડો પડે તો અતિશય રાજી થતા. દૈહિક દુઃખ, કષ્ટ કે અગવડથી તેઓ ક્યારેય પાછા પડ્યા નથી. તેઓ પોતાના દેહના સહજ અનાદરની વાત કરતાં કહે છે :

♦ *''અમે બાવીસ વરસ વનમાં રહ્યા, તે ત્રણ દિવસે અન્ન મળે; ને ટાઢ્ય, તડકો, વરસાદ ને હિમમાં પડ્યા રહેતા; ને ઓઘામાં રહેતા; ને એક ગોદડીભર રહેતા, એવાં દુઃખ સહન કર્યાં છે.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૬૭)*

♦ *''સ્તુતિનિંદાના વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે 'જેને ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાણું હોય તેને સારા વિષય મળે તો તેમાં મૂંઝાઈ જાય.' ત્યારે એક સાધુએ પૂછ્યું જે 'સારામાં મૂળગો કેમ મૂંઝાઈ જાય ?' એટલે સ્વામી કહે, 'ઓલ્યા બીજા જેમ નરસામાં મૂંઝાય તેમ એ સાધુ સારામાં મૂંઝાય, કેમ જે, એણે આગળથી જ રાખ જેવું કરી મૂક્યું હોય પછી શું કઠણ પડે ! ને અમારે આટલું આસન નો'તું રાખવું પણ સાધુએ કહ્યું એટલે રાખ્યું, પણ ગમે નહિ. ને સૌ આસન જેટલું નાખે છે એટલું નાખ્યું, તે ઘડપણ સારુ, તે વગર પણ ચાલે, ધરતી જેવું તો સુખ જ નહિ. ને વાહને*

પણ ઝાઝું ન ચલાય તે સારુ. જેવું-તેવું હોય તે ઉપર બેસીએ, પણ તેમાં વળી તાલ શા ? ને આ મહોલાત, ધર્મશાળા પણ ન ગમે, ને આ તો આજ્ઞા એટલે શું કરવું ? નીકર આમાં શું માલ છે ? સેવા થાય એટલો માલ, નીકર તો વન બહુ ગમે.''

(સ્વા.વા. : ૬/૧૨૮)

♦ *''દેહને તો શું કરવું છે ? આમ ને આમ પરપોલા જેવું કરી રાખે છે, એવું ન રાખવું. ખાસડા જેવું કરી નાખવું. આ જોને અમારા પગ વજ્ર જેવા છે, તે કાંટો વાગે નહિ ને ધગે પણ નહિ; ને એક વાર મહારાજ પાસે જાતા હતા, તે રસ્તામાં શૂળ હતી તે કરડ કરડ બોલતી ગઈ ને અમે ચાલ્યા ગયા. કાંઈયે થયું નહિ; માટે દેહ જો પરપોલા જેવું રાખ્યું હોય તો જરાક વા ન આવે કે જીવમાંથી આકળો થઈ જાય. તે માટે એવું દેહ ન રાખવું.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૭૯)*

એમનાં ઉપરોક્ત વચનોમાં દેહ પ્રત્યે એમની અનાસક્તિનાં દર્શન થાય છે. જો દેહ પ્રત્યે જરાય કૂણી લાગણી ન હોય, એને સાચવવાનો આદર ન હોય, તો જ દૈહિક ભીડો વેઠીને ગામડાંઓમાં વિચરણ, હરિભક્તોને ઘેર પધરામણીઓ અને સેવા થઈ શકે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી આ પ્રકારે ભીડો વેઠતા રહ્યા છે.

વળી, તેઓ એક વાર વીજળીના ઝબકારે મહારાજનાં દર્શન કરવા માટે વરસતા વરસાદમાં નેવા નીચે કલાકો સુધી ઊભા રહ્યા હતા. એક વાર તો મહારાજનાં દર્શન માટે મહારાજની માણકી ઘોડી સાથે સાથે પાછા પગે દોડ્યા હતા. આવા તો કેટલાય પ્રસંગોમાં દેહ પ્રત્યેનો એમનો અનાદર જણાઈ આવે છે.

ટૂંકમાં એટલું જ કહેવું છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દેહના અનાદર જેવા સદ્‌ગુણો સોળે કળાએ ખીલ્યા હતા. આવા ઉત્કૃષ્ટ વર્તન સાથેની એમની વાતો હતી, એટલે જ તો એ વાતોથી મુમુક્ષુઓનાં કાળજાં વીંધાઈ જતાં. એમના જીવનમાં પણ ત્યાગ, વૈરાગ્યની ખુમારી ચડી જતી. વરતાલમાં કથાવાર્તાની છાવણી વખતે તો સ્વામીશ્રીની ધારદાર અને ચોટદાર વાતોથી એવી તો અસર થતી કે જેથી ભંડારમાં લાડવા વધી પડતા.

● સેવાભાવના

અધ્યાત્મના રાહ પર ચાલનાર મુમુક્ષુના જીવનમાં તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દેહના અનાદરની સાથે સાથે સેવાની તત્પરતા પણ હોવી જોઈએ, એવું ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના વર્તન દ્વારા સૌને શીખવ્યું છે. એમણે મહારાજ,

સંતો, ભક્તોની તથા મંદિરોની સેવા કરવાની એક પણ તક જતી નથી કરી. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સાધુ થયા પછી મુક્તાનંદ સ્વામી, આત્માનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી વગેરે મોટેરા સદ્‌ગુરુઓની સાથે ફરતા. એમની સેવાભાવનાથી સૌ એમની માગણી કરતા. એ વખતે પોતે ઝોળી માગી લાવતા, સૌ સંતોને જમાડતા. સૌની સેવા કરતા.

વિશેષે કરીને તો જ્યારે કોઈક સંતો બીમાર પડતા ત્યારે મહારાજને અને અન્ય સૌ કોઈને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી યાદ આવતા. તેમને બીમાર સંતોની સેવા સોંપતા. સ્વામી પણ મહિમા અને ઉત્સાહથી બીમાર સંતોની સેવા કરતા. કારિયાણીમાં બીમાર પડેલા ઓગણીશ સંતો અને વડતાલમાં બીમાર પડેલા ૧૮ સંતોની બધા જ પ્રકારની ખૂબ સેવા કરી. ક્યારેક તો બીમાર સંતોની સાથે સાથે બીજા સાજા સંતો પણ પોતાનાં કપડાં, ગોદડીઓ વગેરે ધોવા માટે સ્વામીને આપી દેતા. સ્વામી એ વખતે કોઈ પણ પ્રકારની રાવ-ફરિયાદ વગર એ સેવા કરતા. ક્યારેક ઉગ્ર સ્વભાવવાળા કોઈક સંત બીમાર પડે તો તેમની સેવામાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સિવાય બીજું કોઈ ટકી શકે નહિ. સ્વામી ખંતથી એમના સ્વભાવો સહન કરીને પણ સેવા કરતા.

એક વખત સ્વામી સંતો-હરિભક્તોના સંઘ સાથે ચોમાસામાં ભાલ પ્રદેશમાંથી પસાર થતા હતા. વરસાદને કારણે ગારો ખૂબ હતો. આ ગારો જોડે ચોંટી જવાથી સૌના જોડા ભારેખમ થઈ ગયા હતા. સ્વામીએ સૌના જોડા કઢાવી નંખાવ્યા અને ગાતરિયામાં મુકાવી એ પોટલું પોતે ઉપાડીને સૌને હળવા કર્યાના આનંદ સાથે ગારો ખૂંદતાં ખૂંદતાં આગળ વધ્યા.

સ્વામીએ જૂનાગઢ મંદિરના બાંધકામ વખતે પણ ખૂબ સેવા કરી. મંદિરના મહંત બન્યા પછી પણ તેઓ નાની-મોટી બધી જ સેવા કરતા. ખેતરમાં જઈને સૌ સાથે કાંકરા વીણતા, ઘાસના પૂળા બાંધતા. મંદિરમાં પણ સૌ સાથે પડિયાં વાળતા અને ચોક પણ સાફ કરતા. એટલે જ તો તેમણે તરણેતરના બાવાઓને કહ્યું હતું કે અમારે ત્યાં તો સેવા કરે તે મહંત.

તેઓ મંદિરમાં હરિભક્તો આવે તો એમની સેવા-સરભરા કરતા, કરાવતા. તેમણે જૂનાગઢ તાબાનાં કેટલાંય ગામડાંઓમાં વિચરણ અને પધરામણી કરીને સેવા તથા કથાવાર્તા દ્વારા હજારો હરિભક્તોના ભાવ પૂરા કર્યા હતા.

આમ, સ્વામીએ વિવિધ પ્રકારની સેવા કરીને ગહન સેવાયોગ સહજતાથી સિદ્ધ કર્યો હતો.

● આજ્ઞાપાલનની તત્પરતા

અધ્યાત્મનો ગહન માર્ગ પ્રત્યક્ષ ઈષ્ટદેવ કે પ્રત્યક્ષ ગુરુની આજ્ઞાથી સુગમ અને સરળ બને છે. તેથી આજ્ઞાપાલન કોઈ પણ બ્રહ્મવિદ્યાના વિદ્યાર્થીને માટે આવશ્યક ગુણ છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં આ ગુણ પણ સહજ રીતે વણાયેલ જોવા મળે છે. એમણે શ્રીજીમહારાજના એક પણ વચનનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું. મહારાજની ગમે તેવી આજ્ઞા પાળવા તેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતા. કેટલાક પ્રસંગો દ્વારા આ હકીકત સમજીએ.

■ સ્વામી દીક્ષા પછી મુક્તાનંદ સ્વામી સાથે ફરતાં ફરતાં જેતલપુર પધાર્યા. અહીં મહોલ ઉપર ધાબામાં મુક્તાનંદ સ્વામી પાથર્યા વગર સૂતા હતા. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સૂવા આવ્યા તો તેમણે પણ એવી જ રીતે સૂવાની તૈયારી કરી. મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે તમે કંઈક પાથરો, કારણ કે કાંકરાવાળી ભોં છે તો તમને ખૂંચશે. સ્વામીએ એમને પૂછ્યું કે તમે કેમ પાથર્યું નથી. મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું, 'મહારાજની આજ્ઞા નથી, પરંતુ તમે તો હજુ નવા છો, માટે પાથરો.' સ્વામી કહે, 'મહારાજની આજ્ઞા તો બધા માટે છે ને ? હું પણ કલ્યાણનો ખપ રાખીને જ આવ્યો છું. મને પણ આજ્ઞા પાળવા દો.'

■ એક વાર મહારાજ કારિયાણીથી વરતાલ હરિજયંતીના ઉત્સવ માટે જવાના હતા. અચાનક ૧૯ સંતો બીમાર થયા. મહારાજે એમની સેવામાં જે રહે તેને ૧૦૦ સમૈયાની સેવાનું ફળ આપવાની વાત કરી, પણ કોઈ રોકાવા તૈયાર થયું નહિ. મહારાજની અનુવૃત્તિ સમજીને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કહે, 'મહારાજ ! હું સેવામાં રહીશ.' મહારાજ રાજી થઈને કહે, 'રંગ છે સ્વામી ! તમે વચન હેઠું પડવા ન દીધું.'

■ એક વખત મહેમદાવાદના હરિભક્તોએ મહારાજને વિનંતી કરી, 'અમારા ગામમાં વેદાંતીઓનું બહુ જોર છે, અને તે કોઈને સત્સંગી થવા દેતા નથી. માટે કોઈ ભણેલા શાસ્ત્રી કે પુરાણીને મોકલો તો તેમને પાછા પાડે, એટલે અમને નડતા બંધ થાય. મહારાજે ભણેલા સાધુઓને મહેમદાવાદ જવા આજ્ઞા કરી, પણ કોઈ જવા તૈયાર થયું નહિ. છેવટે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને મોકલ્યા. તેઓએ લૌકિક દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો, તેમ છતાં મહારાજની આજ્ઞાથી ગયા અને પોતાના અલૌકિક સામર્થ્યથી વેદાંતીઓને પરાજિત કર્યા.

■ જૂનાગઢ મંદિર કરવાનું હતું, પરંતુ ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય, નાગરોનો વિરોધ, કઠણ ભૂમિ, આવવા-જવા માટેનો વિકરાળ રસ્તો – આ બધી મુશ્કેલીને લીધે કોઈ સંત ત્યાં જવા તૈયાર ન થયા. છેવટે મહારાજની દૃષ્ટિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ઉપર પડી. તેઓ તુરત બોલ્યા, 'મહારાજ ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું જાઉં.'

આ જ અનુસંધાનમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાની વાતોમાં કહે છે, 'અમે મહારાજની આજ્ઞા કોઈ દિવસ લોપી નથી ને લોપાવીયે નથી, ને આ જૂનેગઢ પાંચસેં સાધુમાંથી કોઈ આવતું નહોતું. પછી મુને કહ્યું, ત્યારે હું આવ્યો; તે મને શું થઈ ગયું ? કાંઈ કોઈ દુ:ખ આવ્યું નહિ.' (સ્વા.વા. : ૬/૨૨૪)

આવી જ રીતે આજ્ઞા પાળવાની તત્પરતાથી તેઓ બુરાનપુર અને ખાનદેશ જેવા દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પણ મહારાજની આજ્ઞા-અનુવૃત્તિ સમજીને ગયા છે.

ઉપરોક્ત પ્રસંગો ઉપરાંત એવા અન્ય કેટલાય પ્રસંગો ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં બનેલા છે, જેમાં એમની આજ્ઞાપાલનની તત્પરતાનો ખ્યાલ આવે છે.

● માન – અપમાનમાં એકતા

અપમાનમાં બળે નહિ અને સન્માનમાં ચળે નહિ એનું નામ સાધુ. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જીવનમાં આ ગુણ પણ ખૂબ જ સહજ હતો. એમનું સન્માન પણ ભવ્યાતિભવ્ય થયું છે, અને સાથે સાથે ભયંકરમાં ભયંકર અપમાન પણ થયું છે, પરંતુ સ્વામીએ એ બંનેમાં સમતા, સ્થિરતા અને એકતા કેળવી હતી. વસ્તુતઃ તો તેઓ ક્યારેય માન-સન્માનથી ફુલાયા નથી; કે અપમાન, ઉપેક્ષા અને તિરસ્કારથી કરમાયા નથી. એ બંને પરિસ્થિતિમાં તેમની સ્થિતપ્રજ્ઞતાનાં દર્શન થાય છે.

શ્રીજીમહારાજના વખતથી જ સંપ્રદાયમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનું માન-સન્માન થયું હતું. ખુદ મહારાજે એમની અનેક વાર અક્ષરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખાણ કરાવીને એમનો અદ્વિતીય મહિમા કહ્યો છે. જૂનાગઢ મંદિરના મહંત બનાવ્યા એ પણ એક બહુ જ મોટું સન્માન હતું. શ્રીજીમહારાજ ઉપરાંત ગોપાળાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી, કૃપાનંદ સ્વામી, ભાયાત્માનંદ સ્વામી જેવા સંપ્રદાયના સ્તંભ જેવા મોટેરા સંતો પણ સ્વામીની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા. શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી સંપ્રદાયના

આવા અડીખમ સંતો તથા મોટા મોટા હરિભક્તો પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવા જૂનાગઢ જતા અને એમની વાતો સાંભળતા.

જૂનાગઢના નવાબ, માણાવદરના કે ખંભાતના નવાબ પણ સ્વામીશ્રીનું સન્માન કરતા. જૂનાગઢથી વરતાલ જતાં-આવતાં વચ્ચેનાં સેંકડો ગામોમાં સ્વામીનું સન્માન થતું. વરતાલથી સંતો-ભક્તો મહેળાવ સુધી આવીને સ્વામીનું સન્માન કરતા અને દબદબાભર્યા સ્વાગત સાથે વરતાલમાં પધરાવતા.

સોરઠમાં ગામડે ગામડે સ્વામીનું સન્માન થતું જોઈને, સ્વામી પ્રત્યે સૌનો સમર્પણભાવ જોઈને ખુદ આચાર્ય મહારાજ તથા નિત્યાનંદ સ્વામી તથા શુકાનંદ સ્વામી આદિક આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા. બોચાસણ, વરતાલ તથા અમદાવાદમાં હાથીની અંબાડી પર બેસાડીને સ્વામીનું ભવ્ય સન્માન થયું હતું. ખુદ આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ, આચાર્ય ભગવત્પ્રસાદજી મહારાજ, આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પ્રત્યે સન્માન, આદર અને પૂજ્યભાવની દૃષ્ટિ રાખતા, એમની વાતો સાંભળતા. આમ, આખા સંપ્રદાયમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો પ્રભાવ અને સદ્ભાવ જબરદસ્ત હતો. આટઆટલા સન્માનમાં પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અહંશૂન્ય અને નમ્ર જ રહ્યા છે.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના આવા સન્માનની સાથે સાથે એમનું અપમાન પણ ખૂબ જ થયું છે. સંપ્રદાયેતર લોકો તથા સંપ્રદાયની અંદર રહેલા પણ અહં-મમત્વ, રાગ-દ્વેષ કે ઈર્ષ્યા-અસૂયાથી ખરડાયેલા ત્યાગીઓ કે ગૃહસ્થોએ સ્વામીનું અપમાન કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી.

■ જ્યારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી કૃપાનંદ સ્વામી સાથે જૂના સાવર ગામે આવ્યા, ત્યારે ત્યાંના ઊગા ખુમાણે માર મરાવીને, અપમાન કરીને, સૌ સંતોને ગામ બહાર કાઢી મૂક્યા. એ વખતે સ્વામીએ સ્થિરતા અને સમતાથી આ અપમાન સહન કરીને પણ ઊગા ખુમાણને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થાય એવી પ્રાર્થના કરી હતી.

■ વરતાલની ભરસભામાં બે બે વખત સ્વામીનું ભયંકર અપમાન થયું. આ અપમાનના અનુસંધાનમાં સ્વામીશ્રી બોલેલા કે જેમ છોંતેરાનો મેહ વરસે તેમ શબ્દના કરા પડ્યા. આવા અપમાનમાં પણ સ્વામી તો સ્થિર જ રહ્યા. એમના મનમાં કે ચિત્તમાં લેશમાત્ર ક્ષોભનો એક તરંગ પણ ન ઊઠ્યો કે એમના મુખારવિંદની એક રેખા પણ ન બદલાઈ. આ અપમાન પછી તુરત જ આ અપમાનમાં નિમિત્ત બનનારાઓમાંના એક સાધુ હરિસ્વરૂપદાસને હાર

પહેરાવ્યો. આગળ જતાં અદ્‌ભુતાનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી, પવિત્રાનંદ સ્વામી વગેરે સંતોએ સ્વામીનું પૂજન કર્યું, ધોતિયાં ઓઢાડ્યાં, સાકરનો પડિયો ભેટ મૂક્યો, પછી સર્વે સદ્‌ગુરુઓએ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, 'સ્વામી, અમારું બોલ્યું માફ કરજો.' સ્વામી કેવળ હસ્યા, જાણે કે કંઈ જ બન્યું નથી. ખરેખર સ્વામીના જીવનમાં સ્થિતપ્રજ્ઞતાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકાનાં દર્શન થાય છે.

● પંચવર્તમાનની દૃઢતા

સ્વામિનારાયણીય સાધુઓની વિશેષતા એમનાં પંચવર્તમાનને લીધે છે. નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિઃસ્વાદ, નિઃસ્નેહ અને નિર્માન – આ પાંચ વર્તમાન સ્વામિનારાયણીય સાધુમાં હોવાં જ જોઈએ. શ્રીજીમહારાજે આવા પંચવર્તમાને યુક્ત સાધુઓની ભેટ આ સમાજને આપી. એમાં પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તો અદ્વિતીય હતા. તેઓ પંચવર્તમાનમાં પૂરા અને શૂરા હતા. ઉપરોક્ત નિરૂપણમાં એમનાં પાંચ વર્તમાનનો નિર્દેશ આવી જ જાય છે. આ ઉપરાંત પણ પાંચેય વર્તમાનની દૃઢતાના અનેકાનેક પ્રસંગો એમના જીવનમાં જોવા મળે છે. એ બધા પ્રસંગોનું નિરૂપણ અહીં શક્ય નથી. ફક્ત નીચેનો એક પ્રસંગ લઈને એમની પંચવર્તમાનની પૂર્ણતા અને દૃઢતા સમજીએ.

■ સં. ૧૮૮૩ના પ્રબોધિની ઉત્સવ પછી મહારાજે બધા પરમહંસોને અક્ષર ઓરડીમાં બોલાવીને સભા કરી. તેમણે સૌ સંતોને કહ્યું, ''સૌએ વર્તમાન દૃઢ કરીને પાળવાં, છતાં તેમાં ફેર નહિ જ પડે, એવા તમો અમને અંદરોઅંદર એકબીજાના જામીન દો.'' પછી સંતોએ જેની સાથે જેને મેળ હતો, તેમણે અરસપરસ એકબીજાના જામીન દીધા. બરાબર તે જ વખતે સ્વામી જૂનાગઢથી પધાર્યા અને સીધા મહારાજનાં દર્શને અક્ષર ઓરડીમાં આવ્યા. તેમને જોઈને બ્રહ્માનંદ સ્વામી બોલ્યા, ''આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના જામીન કોણ થશે ? અહીં બેઠેલા સૌ એકબીજાના જામીન થયા છે, હવે કોઈ બાકી રહ્યું નથી.'' તે સાંભળી મહારાજે કહ્યું, ''સ્વામી, એમના તો અમે નિરંતરના જામીન છીએ.'' આ સાંભળી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

જેનાં પંચવર્તમાનની દૃઢતા માટે સ્વયં શ્રીજીમહારાજ નિરંતરના જામીન હોય, એવા સ્વામીનાં પંચવર્તમાન બાબતે શું કહેવાનું બાકી રહે ?

શ્રીજીમહારાજ ***વચ. અં. ૨૭***માં કહે છે કે જે સંતમાં નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિર્માન, નિઃસ્વાદ અને નિઃસ્નેહ આદિક લક્ષણો હોય, તે સંતને અને

ભગવાનને સાક્ષાત્ સંબંધ હોય છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીમાં આ પાંચેય વર્તમાન પૂર્ણ રૂપે હતાં. તેથી તેમને અને ભગવાન સ્વામિનારાયણને સાક્ષાત્ સંબંધ હતો તે ફલિત થાય છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ એટલે એમનો અપરોક્ષ અનુભવ, અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર.

● આત્મા – પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ

અધ્યાત્મ-સાધનાના રાહ પર ચાલનારા પ્રત્યેક સાધકની સર્વોચ્ચ અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, આત્મા-પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર. સાધના કરનારા હજારો-લાખો સાધકોના સઘન અને સતત પુરુષાર્થ પછી પણ આ ને આ જ દેહે કરીને આ સ્થિતિએ પહોંચનારા સાધકો તો બહુ જ ઓછા હોય છે. પ્રાયઃ તો સાત્ત્વિક સદ્‌ગુણોની અમુક ભૂમિકામાં પહોંચ્યા પછી ઘણા સાધકો તો સંતોષ પામીને ત્યાં જ અટકી જતા હોય છે. આત્મા-પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચનારા વિરલાઓની સંખ્યા તો જૂજ જ હોય છે.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની આવી સ્થિતિ બાળપણથી જ સહજ સિદ્ધ હતી. તેઓ તો ખૂબ નાની ઉંમરથી જ મહારાજ અને એમની દિવ્ય લીલાને પ્રત્યક્ષપણે દેખતા અને માતા સાકરબાને એની વાત પણ કરતા.

■ સં. ૧૮૪૫માં મૂળજી ભક્ત જ્યારે ચાર વર્ષના થયા ત્યારે એક વખત તેમણે તેમનાં માતુશ્રીને કહ્યું, 'મા, મને દૂધ આપો.' એટલે સાકરબાએ કહ્યું, 'બેટા, ઠાકોરજીને ધરાવીને આપું.' તે સાંભળી મૂળજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું, 'મા ! ઠાકોરજી તો મારા હૃદયમાં અખંડ બિરાજમાન છે. તમારા ઉદરમાં હતો ત્યારે અને તે પહેલાં પણ ઠાકોરજી તો મારી સાથે અખંડ છે જ. હું જમું તો મારી સાથે ઠાકોરજી જમે છે, હું સૂઉં તો ઠાકોરજી મારી સાથે સૂએ છે. માટે હું દૂધ પીશ તો ઠાકોરજી મારી ભેગા દૂધ પીશે. બહારના ઠાકોરજી અને મારા અંતરના ઠાકોરજી એક જ છે.' સાકરબા તો બાળ મૂળજીની આવી જ્ઞાનપૂર્ણ વાણી સાંભળી આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયાં. માતાએ દૂધ મૂળજીને આપ્યું. તેઓ હસતાં હસતાં દૂધ પી ગયા. માતાએ ઠાકોરજી તરફ દૃષ્ટિ કરી, ત્યારે ઠાકોરજીના હોઠ પર સફેદ દૂધની ઝીણી રેખા જોઈ, મૂળજીનાં વચનો સત્ય મનાયાં.

■ વળી, સં. ૧૮૪૫ના ફાગણ સુદ ૧૦ને દિવસે મૂળજી ભક્તે એકાએક તેમનાં માતુશ્રીને કહ્યું, 'મા, મા, આજે તો મારા પ્રભુ પુરુષોત્તમ નારાયણને અયોધ્યામાં જનોઈ દેવાય છે, માટે આજ તો જનોઈનાં ગીત ગાઓ.'

■ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન વનવિચરણ કરતા હતા. તે દર્શન મૂળજી ભક્તને રોજ થતાં હતાં. એક વખત તો એ દર્શનના આનંદમાં આવીને માતા પાસે ગાવા લાગ્યા :

'વનમાં વહાલો વિચરે, તે આવશે આપણે ગામ;
માતા મુજને જાણજો તે જ પ્રભુનું ધામ.'

આ પ્રસંગો પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને મહારાજનો સાક્ષાત્કાર જન્મજાત જ હતો.

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાની આ સહજ સ્થિતિની વાત કરતાં પોતાની વાતોમાં કહે છે :

♦ *''અમારે તો હજારો ક્રિયા કરાવવી પડે, પણ આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ એટલી પળ જો ભગવાન વીસરાય તો તાળવું ફાટી જાય.' ત્યારે પૂછ્યું જે, 'હજારો ક્રિયા કરાવો ને તેલધારાની પેઠે ભગવાનને અખંડ રાખો, એમ તે કેમ રહે ?' ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'તમે તમારો દેહ વિસારો છો ?' ત્યારે કહ્યું જે 'ના મહારાજ.' પછી સ્વામી બોલ્યા જે 'જો તમે તમારો દેહ વિસારો, તો હું મહારાજની મૂર્તિ વિસારું. કેમ જે, જેમ માછલું છે તે જળમાં હાલેચાલે ને ક્રીડા કરે છે, તેમ અમે બોલીએ-ચાલીએ ને ક્રિયા કરીએ, પણ ભગવાનને મૂકીને તો કોઈ ક્રિયા કરીએ જ નહિ.''* *(સ્વા.વા. : ૩/૬૫)*

♦ *''હું પ્રતિલોમ કરું કે આમ ભગવાન દેખાય છે.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૨૦)*

● શ્રીજીમહારાજને સમ્યક્પણે ધારી રાખવાની પાત્રતા

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને મહારાજનો ફક્ત સાક્ષાત્કાર જ હતો એમ નથી, પરંતુ એમણે મહારાજને અખંડ ધારી રાખ્યા હતા. તેઓ મહારાજને પૃથ્વી પર અખંડ અને સમ્યક્પણે પ્રગટ રહેવાનું પાત્ર હતા. પોતાનામાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રગટ જ રહ્યા છે, એવી એમણે ઘણી વાર પ્રસંગોપાત્ત વાત કરી છે. જેમ કે,

■ એક વાર જૂનાગઢમાં બાલમુકુંદ સ્વામી તથા કોઠારી ત્રિકમદાસને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં સ્વામીએ કહ્યું, ''તમને તો પ્રગટ ભગવાન સાક્ષાત્ મળ્યા છે. માટે હવે તમારે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી. જેમ તમારા દેહમાં જીવ રહ્યો છે, તેમ અમારામાં મહારાજ સાક્ષાત્ રહ્યા છે. તે તમારી તરફ દૃષ્ટિ માંડીને જુએ છે, તમારે માથે હાથ મૂકે છે, તમને મળે છે, એમ સાક્ષાત્ સુખ

આપે છે. માટે ત્રિકમદાસ ! એટલું સમજજો કે આ આકાર સાધુનો દેખાય છે એટલો જ ફેર છે. પણ છે તો સાક્ષાત્ મહારાજ. પણ તમે મહારાજના પ્રગટ સ્વરૂપને ઓળખી શકતા નથી.''

■ એક દિવસ જાગા ભક્ત ઉદાસીનતાના ભાવથી સ્વામીશ્રીને કહે, 'સ્વામી ! પાછોતરો દેહ આવ્યો તેથી શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન અને સંબંધ થયાં નહિ.'' તે સાંભળી સ્વામીશ્રી કહે, ''શ્રીજીમહારાજનો આકાર તમને દેખાતો નથી, પણ એક રોમનોય ફેર નથી. એ નક્કી જાણજો.'' આમ, શ્રીજીમહારાજ પોતાના દ્વારા અખંડ પ્રગટ છે, તેવી સ્વામીશ્રીની વાત સાંભળી જાગા ભક્તને અત્યંત આનંદ થયો.

■ સ્વામીશ્રીએ જૂનાગઢથી છેલ્લી વિદાય લીધી ત્યારે વંથળી જતાં બોલ્યા, 'જ્યારે જ્યારે આ રસ્તે જઈએ ત્યારે મહારાજ સાંભરી આવે છે. કેમ જે, મહારાજ અને મોટા મોટા સાધુ આ મારગે બહુ ચાલ્યા છે.' તે સાંભળી કાશીરામે કહ્યું, 'સ્વામી ! જેને મહારાજનાં દર્શન થયાં હોય તેને સાંભરે, પણ જેને દર્શન ન થયાં હોય તેને શું સાંભરે ?!' ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, 'તમારે ક્યાં પરોક્ષ છે ? જુઓ તો આ સંત દ્વારે પ્રત્યક્ષ જ છે. તે દર્શન દ્યે છે, વાતો કરે છે ને દૃષ્ટિ માંડીને જુએ છે, એમ બહુ સુખ આપે છે, પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જણાય નહિ.''

વળી, સ્વામીશ્રી પોતાની વાતોમાં કહે છે :

◆ *''આ સાધુમાં તો ભગવાન રહ્યા છે.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૬૬)*

◆ *''અક્ષરધામમાં મહારાજ આમ ને આમ ઉત્તરાદે મુખારવિંદે બેઠા છે.''* એમ વાત કરીને પગના અંગૂઠાથી તે શિખા પર્યંત હાથની આંગળીએ કરીને બતાવ્યું. *(સ્વા.વા. : ૪/૯૧)*

◆ *''આ દેખાય છે એવી ને એવી મૂર્તિ અક્ષરધામમાં છે, લગારે ફેર નથી. એમાં તેજ વધારે દેખાય છે એટલો જ ફેર છે.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૫૬)*

◆ *''આંહીં તો સંત ભેગા પ્રગટ સહજાનંદ સ્વામી પોતે બિરાજે છે.''*

(સ્વા.વા. : ૬/૨૨૪)

ઉપરોક્ત પ્રસંગો અને વાતો સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ કરે છે કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ સ્વયં સાક્ષાત્ પ્રગટ છે.

આમ, વાતોના કરનારા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સામાન્ય સાધક નથી, સાધના કરીને કંઈક ભૂમિકા સિદ્ધ કરેલ કોઈ સિદ્ધ નથી, પરંતુ તેઓ તો પરબ્રહ્મ

પુરુષોત્તમનારાયણને સમ્યક્‌પણે પ્રગટ રહેવાનું યથાર્થ પાત્ર છે. જોકે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ તો અનાદિ અક્ષરબ્રહ્મનો જ અવતાર છે. તેથી તેમણે કંઈ સાધના કરીને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી. તેઓ તો પરબ્રહ્મની જેમ જ અનાદિથી માયાપર છે. તેથી એ બંનેને નિત્ય નિકટનો સંબંધ છે. પરબ્રહ્મ એમનાથી અક્ષરધામમાં અને આ લોકમાં પણ ક્ષણમાત્ર અને અણુમાત્ર દૂર નથી. તેથી ***વચ. પ્ર. ૨૭*** પ્રમાણે એમની આંખો દ્વારા દૃષ્ટિ કરનારા, કાન દ્વારા સાંભળનારા, જીભ દ્વારા બોલનારા સાક્ષાત્‌ શ્રીજીમહારાજ જ છે.

■ જૂનાગઢમાં એક પ્રસંગે સ્વામીએ પરભાવમાં આવી અલૌકિક વાતો કરી, ત્યારે રઘુવીરજી મહારાજે કહ્યું, ‘‘સ્વામી, આજ તો ઘણી સમજવા જેવી વાતો કરી. આ વાતો તો કરોડો જન્મની કસર ટાળીને સાક્ષાત્‌ અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવી વાતો છે.’’ સ્વામીશ્રીએ તરત જ કહ્યું, ‘‘મહારાજ ! હું એકેય ધારતો નથી. એ તો માંહી રહીને શ્રીજીમહારાજ પંડે બોલે છે.’’ એટલે રઘુવીરજી મહારાજ બોલ્યા, ‘‘હા સ્વામી ! એ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે તમારે વિશે રહીને મહારાજ સદાય વાતું કરે છે.’’

જેમના દ્વારા સ્વયં શ્રીજીમહારાજ સાક્ષાત્‌ બોલતા હોય, એમની વાતોની પ્રમાણભૂતતામાં શંકા અને કુતર્કને સ્થાન જ ક્યાંથી હોય ?

૩.૬.૩ બ્રાહ્મી સ્થિતિના ઘડવૈયા

● જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણની શુભ ભાવના

શ્રીજીમહારાજ અનંત જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે જ પૃથ્વી પર પધાર્યા, અને અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને સાથે લાવ્યા. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પણ શ્રીજીમહારાજનો અભિપ્રાય સમજીને જીવોમાં રહેલા અનાદિ અજ્ઞાન અને સ્વભાવ-વાસના ટાળી, બ્રહ્મરૂપ કરી, શ્રીજીમહારાજનો સર્વોપરી નિશ્ચય કરાવીને જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય, એ માટે જ જીવનભર સખત અને સતત પુરુષાર્થ કર્યો છે. જીવોના કલ્યાણ માટેની શુભ ભાવના એમણે પોતાની વાતોમાં આ પ્રમાણે અભિવ્યક્ત કરી છે :

♦ *‘‘જીવનો મોક્ષ કરવા મનુષ્ય જેવા થયા છીએ.’’ (સ્વા.વા. : ૫/૬૫)*

♦ *‘‘કૂવામાં રાઈના દાણા ભરીએ, ને એક તીરવા સગ્ય ચઢાવીએ, એટલા જીવનું કલ્યાણ કરવું છે.’’ (સ્વા.વા. : ૫/૩૫૫)*

♦ *‘‘કેટલીક કસર ત્યાગ-વૈરાગ્યથી ટળશે ને કેટલીક કસર જ્ઞાને કરીને*

ટળશે ને કેટલીક કસર ભક્તિ કરાવીને ટળાવશું ને બાકી છેલ્લી વારે રોગ પ્રેરીને પણ શુદ્ધ કરવા છે, પણ કસર રહેવા દેવી નથી.'' (સ્વા.વા. : ૧/૬૩)

♦ *''મહારાજે છેલ્લી વાર આઠ મહિના રાખીને જ્ઞાન આપ્યું, એમ અમારે બાર મહિના રાખીને કથા કરાવવી છે, તે અચિંત્યાનંદ બ્રહ્મચારીવાળા ગ્રંથની કરાવીને ઓણ જ્ઞાન આપવું છે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૯૭)*

♦ *''અમારે તો છેલ્લી વારે હવે દિવાળી સુધી સાધુને રાખીને વાતું જ કહેવી છે; પછી દેહ રહો કે ન રહો પણ ભગવાનના સ્વરૂપસંબંધી જ્ઞાન આપીને સુખિયા કરવા છે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૦૧)*

આ પ્રમાણે સ્વામીશ્રીના પ્રાગટ્યનું અને એમની પ્રવૃત્તિમાત્રનું શુભ પ્રયોજન તો અસંખ્ય જીવોના કલ્યાણનું જ હતું. જીવોના કલ્યાણ માટે જ તેમણે જીવનભર શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં વિચરણ કર્યું છે અને કથાવાર્તા કરી છે.

એમનાં દર્શન કે સ્પર્શમાત્રથી સેંકડો જીવોના મલિન સંસ્કારો નાશ થતા અને શુભ સંસ્કારો ઉદય થતા. એમની દૃષ્ટિ પડતાં જ જીવોની મુમુક્ષુતા ખીલી ઊઠતી. જાણે-અજાણે એમની અલ્પ સેવાથી પણ જીવો સત્સંગ તરફ વળતા. એમણે વિશેષે કરીને તો કથાવાર્તા કરી કરીને જ જીવોને આત્યંતિક કલ્યાણના માર્ગે વાળ્યા છે. એમની કસરમાત્ર ટાળીને બ્રાહ્મી સ્થિતિનું ઘડતર કર્યું છે.

કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થની અપેક્ષા વગર જીવોનું કલ્યાણ થાય એવી એમની ભાવના કેટલી ઉત્કૃષ્ટ હતી તે એમની આ વાતો પરથી ખ્યાલ આવે છે :

♦ *''એક જણ એક મંદિરમાં પાંચસેં રૂપિયા મૂકીને ચાલ્યા ગયા, પણ એટલા રૂપિયા બેઠાં બેઠાં ખાઈને સાધુનો સમાગમ કર્યો હોત તો બહુ સમાસ થાત.'' (સ્વા.વા. : ૨/૨૫)*

♦ *''મંદિરના રોટલા ખાઈને પણ આનો જોગ કરી લેવો, ઘણોય બાજરો છે તે આવો તો હું આપીશ.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૨૬)*

♦ *''કોઈ ભગવાન સંભારે તેની સેવા મારે કરાવવી, તેનાં લૂગડાં મારે ધોવરાવવાં ને તેને મારે બેઠાં બેઠાં ખાવા દેવું છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૭૬)*

♦ *''કોઈ બેઠો ભગવાન ભજે તો તેને આંહીં અમારે રોટલા આપવા ને તેના ઘરના મનુષ્યને અન્ન, વસ્ત્ર પૂરાં કરવાં એ અમારે માથે છે.' એમ દયા કરીને કહ્યું.'' (સ્વા.વા. : ૫/૨૪૪)*

♦ *''અમે તો લખ્યું છે કે બાર મહિને એક મહિનો સાધુનો જોગ કરવો, તે વિના કસર નહિ મટે. ને ભાઈ ! રૂપિયા તો મળશે, પણ આ વાતું ક્યાં મળશે ? તે*

માટે વાતું સાંભળી લેવી. કો'ક કહેશે ખરચીએ, વારંવાર વાવરીએ, તોપણ શું ? એક રાળ ખરચે તો ચાર હજાર દઈએ, પણ આ જ્ઞાન સાંભળ્યા વિના કસર ન મટે, પણ કોઈ રહે નહિ. અરે ભાઈ ! કોઈ રે'તા હો ને તમારે રળ્યામાં ખોટ આવતી હોય તો એક મહિનો તો ધર્મવરામાંથી કાપી લેજો. અરે, જો રહો તો અમે આંહીંથી દસ રૂપિયાનો મહિનો દઈએ, હવે ઠીક; કેટલાક રહેશો ? સૂધા તો ચારસેં જણ રે'શો તોપણ રૂપિયા તો ખૂટનારા નથી, પણ જ્ઞાન કેટલું થાશે ! લાખ રૂપિયા ખરચે તેથી મુને તો આ મંદિરના રોટલા ખાઈને વાતું સાંભળે એ અધિક જણાય છે. આ વાતું ક્યાંથી મળે ?" *(સ્વા.વા. : ૬/૨૪૭)*

◆ *"અમે તો આ હવેલી ઊખેળી તેમાં બહુ અકળાતા કે ક્યારે પૂરી થાશે ને વાતું કરશું ? ને દેહ પડી જાશે તો વાતું કરવી રહી જાશે. ને મારે તો એમ થાય છે જે, કૂબામાં બેસીને દાણા ભેગા કરીને બધી પૃથ્વીના માણસને વાતું કરું."*

(સ્વા.વા. : ૫/૯૧)

આમ, સૌ સમાગમ કરે, વાતો સાંભળે તો એમને જ્ઞાન થાય, એમની કસર ટળે અને અંતે એમનું કલ્યાણ થાય. એ માટે જ સ્વામી આવો આગ્રહ રાખે છે.

● બ્રાહ્મી સ્થિતિનું ઘડતર

જેમ કુશળ શિલ્પી અણઘડ પથ્થરને ઘડીને સુંદર મૂર્તિ તૈયાર કરે છે, તેમ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પથ્થર જેવા જડ, પશુ જેવા પામર અને પાપના પર્વત જેવા જીવોનું પરિવર્તન કરીને, યોગ્ય ઘડતર કરીને એમને સાચા માણસ બનાવ્યા છે. એમના અંતરમાંથી દુર્ગુણો અને આસુરી વૃત્તિઓ દૂર કરીને, સદ્‌ગુણોની સુગંધ પ્રસરાવી છે. એમના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનનાં અંધારાં ઉલેચીને જ્ઞાનનાં અજવાળાં પાથર્યાં છે. જેમ કે,

■ લીલાખા ગામના મૂંજા સૂરુ શિકારના ખૂબ શોખીન અને વ્યસની, દારૂ-માંસનું ભક્ષણ એ એમનો દૈનિક ક્રમ. ભરવાડોનાં ઘેટાં-બકરાં રોજ ઉપાડી જઈને નાળિયેરની જેમ વધેરી નાખતો. સ્વામીએ એને વાતો કરીને વર્તમાન ધરાવીને માનવતાના પાઠ શીખવ્યા.

■ બાબરિયાવાડના માણસા ગામનો વાલેરો વરુ બહારવટે ચડેલો. આસપાસનાં ગામની વસ્તીને રંજાડે, મારે, લૂંટે, ત્રાસ આપે. હળ હાંકતા નિર્દોષ ખેડૂતને મારી નાખે અને પરણવા જતા વરરાજાની હત્યા કરીને જાનને લૂંટી લે. એ રસ્તે પસાર થતા સ્વામીશ્રી અને સંતોને લૂંટવાનો પ્રયત્ન કરનાર વાલેરો

વરુ સ્વામીશ્રીની દૃષ્ટિમાં ઝડપાઈ ગયો. સ્વામીશ્રીની પ્રેમપૂર્ણ અને તર્કબદ્ધ વાતોથી તે વીંધાઈ ગયો. સ્વામીએ એને દાનવમાંથી માનવ બનાવ્યો.

■ માળિયાનો રામો હાટી પણ એવો જ ભરાડી જીવ. એ બધા જ કુલક્ષણથી પૂરો અને શૂરો, પરંતુ સ્વામીશ્રીની વેધક અને મર્મસભર વાતોથી કુલક્ષણો મૂકવા માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈને એણે વર્તમાન ધરાવ્યાં.

■ કામરોળ ગામના દરબાર દાજીભાઈ પણ દારૂ, માંસ, અન્ય વ્યસનો અને વ્યભિચાર જેવાં કુલક્ષણોથી ભરપૂર હતા. રોજ કેટલાંય ચકલાંની જીભ કપાવીને ખાવાનો એમનો નિત્યક્રમ હતો. સ્વામીશ્રીએ વાતો કરી આવા પાપના પર્વતને ઓગાળીને સન્માર્ગે વાળ્યો.

આવા તો કંઈ કેટલાય આસુરી જીવોનો આસુરીભાવ ટાળીને એમનાં અનેક વ્યસનો, દૂષણો, કુટેવો અને કુલક્ષણો દૂર કરીને એમના અંતરમાં માનવતાના દીવા પ્રગટાવ્યા. ધીરે ધીરે આવા જીવોને વાતો કરી કરીને માનવતાથી પણ આગળ ગતિ કરાવી દેવત્વ અર્પ્યું. અરે ! ત્યાંથી પણ આગળ વધારી સંસારી રંગ ઉતારીને અધ્યાત્મના રંગે રંગ્યા. બ્રાહ્મી સ્થિતિના માર્ગે ચાલતા અને દોડતા કરી દીધા.

એટલે જ તો એક વખત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજને કહ્યું હતું, ''મહારાજ ! આ જૂનાગઢની ખેંગારવાવ સોરઠના સત્સંગીઓનાં માથાં વડે ભરવી હોય તો ભરી દઉં, એવો સત્સંગ સૌને સમજાવ્યો છે.''

આમ, સ્વામીશ્રીએ કથાવાર્તાના અખાડામાં આજ્ઞા-ઉપાસનાની દૃઢતાવાળા, સર્વ પ્રકારે સેવા-સમર્પણ કરનારા તથા પરસ્પર સંપ-સુહૃદભાવથી વર્તનારા સંતો-હરિભક્તોનો એક બહુ જ મોટો સમુદાય તૈયાર કર્યો હતો.

જે જીવો સારા હતા, સંસ્કારી હતા, મુમુક્ષુઓ હતા; તેમને પણ અવારનવાર વાતોના ટાંકણે ટકોર કરી, જાણપણું આપી, સાવધાન કરીને કસરમાત્ર ટાળી બ્રહ્મરૂપ કર્યા છે.

ઉપેન્દ્રાનંદ સ્વામી, ઘનશ્યામદાસ સ્વામી, ધોલેરાના મહંત વાસુદેવચરણ સ્વામી જેવા સેંકડો સંતોની કસરમાત્ર ટાળીને સુખિયા કરી દીધા. બોટાદના શિવલાલ શેઠ, વસોના વાઘજીભાઈ, ઉપલેટાના લાલાભાઈ, કમીગઢના રયો દેસાઈ, હામાપરના કરસન બાંભણિયો, ચાડિયાના રામ ભંડેરી, બગસરાના વેલો સથવારો, લોધિકા અને ગણોદના અભયસિંહ દરબાર જેવા હજારો ગૃહસ્થ હરિભક્તોનું આધ્યાત્મિક ઘડતર કર્યું હતું.

સ્વામીશ્રીની કથાવાર્તાના આ જ અખાડામાં આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજની સર્વે ગ્રંથિઓ ઓગળી ગઈ અને સ્વામીરૂપ થઈ ગયા, અમદાવાદના કેશવપ્રસાદજી મહારાજનો રજોગુણ જતો રહ્યો, જાગાભક્ત સ્વામીની આંતર-બાહ્ય સર્વે ઉપાધિઓ ટળી ગઈ, ભગતજી મહારાજનું એવું તો બખ્તર ઘડાઈ ગયું કે ટોચો જ ન વાગે.

વળી, સ્વામીશ્રીએ મહારાજના મળેલા ભાયાત્માનંદ સ્વામી, શુકાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી જેવા સમર્થ સદ્‌ગુરુ સંતોને પણ મહારાજના સર્વોપરીપણાની વિશેષ દઢતા કરાવી હતી. સોરઠના તો સેંકડો સંતો અને હજારો હરિભક્તોને વાતો કરી કરીને પોતાના અક્ષરબ્રહ્મપણાની અને મહારાજના સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા દઢ કરાવીને શુદ્ધ ઉપાસના દ્વારા એ સૌને માટે આત્યંતિક મુક્તિનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં.

આમ, ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના યોગમાં જે કોઈ આવ્યા તેમની શ્રદ્ધા અને મુમુક્ષુતા પ્રમાણે વાતો કરીને, સંસારી રંગ ઉતારીને, અધ્યાત્મનો રંગ ચડાવ્યો; એમની જીવદશા ટાળીને બ્રાહ્મી સ્થિતિ કરાવી.

● સ્વામીશ્રીનું નીડર સ્પષ્ટવક્તાપણું

શિલ્પી જ્યારે ટાંકણું લઈને પથ્થરને ઘડે છે ત્યારે એ અણઘડ પથ્થરમાંથી કમનીય અને દર્શનીય મૂર્તિ તૈયાર થાય છે. પથ્થરને કેવળ ફૂંકથી કે તેને પંપાળવાથી એનું યોગ્ય ઘડતર થતું નથી. એ તો ટાંકણાથી પથ્થરને કંડારવો જ પડે. એમાં પણ ટાંકણું મારતાં ક્યારેક તિખારા પણ ઝરે છે, પરંતુ એના પરિણામે મૂર્તિ તૈયાર થાય છે. એવી જ રીતે સ્વામીશ્રીએ અનાદિ કાળથી જીવ સાથે વળગેલા કારણ દેહનો નાશ કરવા, જીવમાંથી સ્વભાવ, દોષ અને વાસનાનો બગાડ દૂર કરવા, કસરમાત્ર ટાળવા તથા જીવદશા ટાળીને જીવોને બ્રહ્મરૂપ કરવા માટે કઠણ વચન કહ્યાં છે. પ્રાયઃ જીવોને સત્ય પણ કડવું લાગતું હોય છે. તેમ છતાં કોઈનીય મહોબ્બતમાં લેવાયા સિવાય, કોઈથીય ડર્યા સિવાય નીડરતા અને નિર્ભયતાથી સ્વામીશ્રીએ જેને, જ્યારે, જ્યાં, જે કાંઈ કહેવા જેવું હતું તે કહ્યું છે.

નવલાખના આસામી શિવલાલ શેઠ હોય કે રાજ્યના વહીવટમાં અટવાયેલા લોધિકાના દરબાર અભેસિંહ હોય; વરતાલ દેશના આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ હોય કે અમદાવાદ દેશના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ હોય; ટૂંકમાં, ગમે તે નાના-મોટા ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ, પણ તેમને

સાચી વાત કરવામાં સ્વામીનો અવાજ ક્યારેય રૂંધાયો નથી. જીવોના જન્મમરણનો રોગ ટાળવા માટે કડવી દવા પાતાં ક્યારેય સ્વામી ખચકાયા નથી.

❑ સ્વામીશ્રીના સ્પષ્ટવક્તાપણાનો નિર્દેશ કરતા પ્રસંગો

સ્વામીએ નીડરતાપૂર્વક કરેલી સ્પષ્ટ વાતોના કેટલાક પ્રસંગો જોઈએ.

■ એક વખત શિવલાલ શેઠ જૂનાગઢ સમાગમ કરવા આવ્યા. ત્યારે એક બપોરે સોનું લઈને વેચ્યું, એના દલાલીના જે પૈસા મળ્યા તેની રસોઈ આપી, પરંતુ સ્વામીએ રસોઈની સેવાથી રાજી થવાને બદલે સ્પષ્ટપણે કહી દીધું, ''કોઈ દી કરોડ મણ ઢૂંસાની કમાણી કરીએ એવો સંકલ્પ થાય છે ? તમે એટલી ઘડી આવા સાધુનાં દર્શન ને વાતું મૂકીને શી કમાણી કરી ?'' એમ કહીને બુદ્ધિનો ડોડ ટાળી નાખ્યો.

■ સ્વામીએ એક દિવસ શિવલાલને ગાડીમાં બેસાડીને કહ્યું જે, ''તારા મનમાં એમ જાણે છે જે, મેં ગઢડામાં મૂર્તિ પધરાવી ને ભાવનગરમાં રઘુવીરજી મહારાજને પધરાવ્યા એ કામ બહુ મોટું કર્યું, પણ તારા જીવ સામું જોઉં છું ત્યાં તો અરધો સત્સંગ રહ્યો છે.'' ત્યારે તેમણે હાથ જોડીને કહ્યું જે, ''હા મહારાજ.'' પછી સ્વામી બોલ્યા જે, ''આવા સાધુને મૂકીને જે જે સુખ ઇચ્છવું તે તો જેમ એક દિવસ ગાયનું વાછરું છૂટીને ગૌશાળે ગયું ને જાણે જે, દૂધનું સુખ લઉં. પછી તો ત્યાં પોઠિયા ઊતરેલ, તે જ્યાં મોઢું ઘાલવા જાય ત્યાં પાટું ખાય. તે પાટું ખાઈખાઈને મોઢું તો સૂજી ગયું, પણ દૂધનું સુખ આવ્યું નહિ; પછી પોતાની મા આવી તોય ધાવવા સમર્થ ન થયું. તેમ આવા સાધુને મૂકીને બીજે સુખ લેવા જાય, તે તો પાટુઓ ખાધા જેવું છે. કેમ જે, આજ્ઞા-ઉપાસનામાં ભંગ પાડશે, ત્યારે આવા સાધુ પાસે નહિ બેસાય, જેમ ગાયનું વાછરું ગાય પાસે ન ગયું તેમ.'' એમ કહીને બોલ્યા જે, ''આમ ને આમ બે મહિના સુધી વાતું કરીશ ત્યારે મોરે ભગવાનમાં જીવ જોડાણો હતો એવો જોડાશે, એવો સ્થૂળભાવ આવી ગયો છે. ને આ વાતું તો ભગવાનમાં જોડાવાની છે.''

■ એક વખત સ્વામી લોધિકા પધાર્યા. અહીંના દરબાર અભેસિંહ પોતે ધ્યાનમાં બેઠા ને નોકર જોડે મોતૈયાની રસોઈ મોકલાવી. સ્વામીએ સ્પષ્ટપણે કહી દીધું, ''અમારે મોતૈયાની જરૂર નથી. દરબારને કહેજો કે તમારા ધ્યાન કરતાં અમારું જ્ઞાન કરોડગણું વધારે છે.''

■ સં. ૧૯૦૫માં વરતાલમાં જ્યારે બધાએ મળીને ગોપાળાનંદ સ્વામીનું

અપમાન કરવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જૂનાગઢથી તાત્કાલિક વડતાલ આવ્યા. આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ અને નિત્યાનંદ સ્વામીને મળીને આ અપમાન કરવાના નિમિત્તરૂપ ભગવદાનંદ સ્વામીના આસને ગયા. એમણે બેસવા ગોદડી પાથરી, તો પગે ઠોકર મારીને ફગાવી દીધી અને કહ્યું, ''આ શું ઠાઠ લઈને બેઠા છો ? ઓલ્યા દેશના આચાર્યને તેડાવ્યા છે અને અહીંના સાધુઓને ભરમાવ્યા છે. ગોપાળાનંદ સ્વામી એકલા છે એમ જાણશો નહિ. માટે બોલવું રહેવા દ્યો. ભલે અહીં તમે મોટેરા રહ્યા, પણ અક્ષરધામમાં મોટેરો હું છું. તે જો કંઈ ઉન્મત્તાઈ કરશો તો ત્યાં તડકે ઊભા રાખીશ. ભગવાન અન્યથાકર્તું છે તે તમારે માટે નવો તડકો કરીશ.'' એમ કહીને ભગવદાનંદને સમજાવીને અપમાન કરવાનો કાર્યક્રમ બંધ રખાવ્યો.

■ ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં બીજે દિવસે સભામાં આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ, આચાર્ય રઘુવીરજી મહારાજ બેઠા હતા. સૌ સંતો પણ બેઠા હતા. એ વખતે સ્વામીએ સિંહગર્જના કરી : ''હજુ તો ધર્મામૃતના કર્તા બેઠા છે અને કહેનારા પણ છે, છતાં વધુ પદાર્થ રાખી ચોરીઓ કરે છે અને ધર્મામૃત લોપે છે. માટે તમે આદિ આચાર્ય છો અને અમે પણ શ્રીજીના મૂંડેલા સાધુઓ છીએ. છતાં સાધુઓએ આજ્ઞા લોપવા માંડી, એ કેવું કહેવાય ? માટે તમે ધર્મના આચાર્ય છો તે શુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તાવો. ત્યાગીને ધર્મામૃત પ્રમાણે ન વર્તાવો તો તમને ખોટ અને અમે ન વર્તીએ તો અમને ખોટ.''

■ નડિયાદમાં એક દિવસ એક હરિભક્તને ઘેર પધરામણીએ ગયા ત્યાં સદ્‌ગુરુઓને બેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી હતી. આત્માનંદ સ્વામીને આ ગમ્યું નહિ. તેથી બીજે દિવસે તેમણે પધરામણીમાં જવાની ના કહી. એટલે રઘુવીરજી મહારાજે સ્વામીશ્રીને પૂછ્યું, ''ભાઈ સ્વામી પધરામણીમાં આવવાની ના કેમ પાડે છે ?'' ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, ''તમારા બાપ આંખે પાટા બંધાવીને ઘૂમટા કઢાવતા. તમે ઢોલ વગડાવીને સ્ત્રીઓ ભેગી કરીને સાધુઓને વચ્ચે ઊભા રાખો છો. પછી તમે કહેશો કે ધર્મ પાળો, તે ધર્મ શી રીતે પાળે ? માટે પધરામણીમાં ખુરશીઓ કાઢી નખાવીને ડોસીઓ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરશો, ત્યારે જ અમે પધરામણીમાં આવશું.'' સ્વામીશ્રીની આ વાત સાંભળી આચાર્ય મહારાજે તે પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરાવ્યો. આ પ્રમાણે દરેક પ્રસંગે સ્વામીશ્રી ધર્મ પાળવાનો અને પળાવવાનો આગ્રહ રાખતા.

■ મહારાજની અંગત સેવામાં રહેલા પાર્ષદ નાજા જોગિયાએ

મહારાજના સ્વધામગમન બાદ દીક્ષા લીધી અને સાધુ ઘનશ્યામદાસ બન્યા. સ્વામીની વાતોથી આકર્ષાયા. અવારનવાર ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવા જૂનાગઢ જતા. એક વખત તેઓ સભામંડપમાં ધ્યાન કરવા બેઠા. સ્વામીશ્રી એમને કહે, ''ધ્યાન કરો છો કે ગોટા વાળો છો ?'' તેઓ ધ્યાનમાંથી જાગીને કહે, ''સ્વામી ! કાણું માથે તૂત નાખો છો ?'' તે સાંભળી સ્વામીશ્રી કહે, ''તમે ધ્યાન કરતા હતા કે ગઢડામાં ધોળા તલકાવાળી ભેંસના માથે હાથ ફેરવતા હતા ?'' ઘનશ્યામદાસ તો આ સાંભળી અવાક્ થઈ ગયા. તેમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ.

■ એક વાર જાગા ભક્ત ચોકમાં બેલાં ઘડતા હતા. ત્યાં સ્વામી જઈ ચડ્યા અને પૂછ્યું, ''પથ્થર ઘડો છો, પણ ભગવાનની અખંડ સ્મૃતિ રહે છે કે નહિ ?'' તેમણે ના પાડી. એટલે સ્વામી કહે, ''બે-ચાર બેલાં ઓછાં ઘડાય એનો વાંધો નહિ, પણ ભગવાનની સ્મૃતિ સહિત ક્રિયા કરવી.''

■ પોતાના વારસદાર એવા ભગતજી મહારાજને પણ સ્વામીએ ટકોર કરી છે. એક વાર કારિયાણીમાં ભગતજી મહારાજ વાસણ ઊટકતા હતા. ત્યારે કઢાયામાં ચોંટી ગયેલા કંસારને તાવેથાથી જોર કરી ઉખેડવા પ્રયત્ન કર્યો, એમાં થોડી વાર ભગવાનમાંથી વૃત્તિ ઊખડી ગઈ. સભામાં બેઠેલા સ્વામીએ તરત જ ફળિયામાં આવીને ભગતજી મહારાજને કહ્યું, ''અલ્યા, ગોબરો થઈને વાસણ ઊટકે છે ? ભગવાનને ભૂલીને વાસણ ઊટકે છે ?'' ભગતજી મહારાજે તરત જ ભગવાનમાં વૃત્તિ જોડી દીધી.

આ રીતે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ વ્યક્તિગત રીતે ગમે તે નાના-મોટા સંતો કે હરિભક્તો હોય તેમને સ્પષ્ટપણે આકરાં વેણ કહીને કે મીઠી ટકોર કરીને તેમની કસર ટાળીને આધ્યાત્મિક ઘડતર કર્યું છે.

❑ સ્વામીના સ્પષ્ટવક્તાપણાનો નિર્દેશ કરતી કેટલીક વાતો

સ્વામીએ ભરસભામાં નિધડકપણે ત્યાગીઓને કે ગૃહસ્થોને જે ટકોર કરી છે, તેની નોંધ કેટલીક વાતોમાં થયેલી છે. જેમ કે,

◆ *''મેડે મંડળી ભેગી થઈને મલકની નિંદા કરે છે. તે જો કરશે તો કાઢી મૂકશું. ને જે ધર્મામૃત આપણી ઉપર જ કર્યું છે તે લોપીને ચોરિયું કરે છે, ને લૂગડાં વધુ રાખે છે તે ઠીક નહિ પડે; ટિટોડી ઊંચા પગ કરે તેણે કરીને આકાશ નહિ ઝિલાય, તે સારુ કાંઈ અટક્યું નહિ રહે, કાઢી જ મૂકશું. માટે જે રાખતા*

હોય તે આ ઘડી ચાલવા માંડો, અમારે તો ધર્મ રાખતાં જે થાશે તે કરવું છે, એવો ઠરાવ છે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૫૧)

♦ *''કથામાં સભા ટાણે કેટલાક રહેતા નથી ને બબે આસન રાખે છે, તે શું જાણતા હશે !? આવા કહેનારા નહિ મળે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૮૯)*

♦ *''ભજન કરવું તે રાતમાં ઊઠી ઊઠીને મંડે ત્યારે સાચું; આ સાહેબ, તારો પણ મન રાખ્યો, એમ મન રાખ્યે કાંઈ થાય નહિ. એ તો ઠીક, વાહવાહ ! અરે, કેટલાક તો લઘુ કરવા જાય તે પૂરી આંખ્ય પણ ઉઘાડે નહિ, જાણે રખે ઊંઘ ઊડી જાશે ને માલ વહી જાશે. ને આખી રાત્ય ચસચસાવે, ને દી'એ તો ગપોડામાંથી નવરા જ શેના થાય ? તેણે શું કાંઈ ભગવાન રાજી થાય છે ? ને જાણે મોટા થઈ ગયા, પણ અંબરીષ જેવુંયે ક્યાં થવાણું છે ? ને ખાઈ ખાઈને ઊંઘી રહ્યા ત્યારે જાણે થઈ રહ્યું. આ તો ફરવા જઈને સૂઈ રહે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૧૬)*

♦ *''ઓહો ! જુઓ ને, પરદેશથી વાતું સાંભળવા આવે છે, ને આ આંહીંના મેડે ને બીજે બેઠા રહે છે, તે શું સમજ્યા ? ખરેખરો થઈને સાધુમાં વળગે તો કામાદિક શત્રુ બળી જાય ને ભગવાનમાં જોડાય, ને જેને ખાવા મળતું હોય ને ભગવાનને ન ભજે, એ જેવો કોઈ પાપી નહિ, અધર્મી નહિ, મૂર્ખ નહિ ને અણસમજુ નહિ. ઓહો ! આવા મહારાજ મળ્યા ને એવી ખોટ રહી જાય છે, એ જેવું શું છે ?'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૫૯)*

♦ *''અહો ! જીવમાં અજ્ઞાનનો પાર નથી, કારખાનામાં, રાજામાં ને પધરામણીમાં મંડ્યા છે, તે શું શું કહીએ ? ઓલ્યા જગતની પેઠે સાંજે કથાનાં બે વચનામૃત માંડ માંડ વંચાવે ને વળી પાછું તેનું તે, પણ તેણે કરીને ભગવાન રાજી ન થાય, માટે વિચારીને વર્તવું.'' (સ્વા.વા. : ૬/૪૪)*

♦ *''જુઓને ! કેટલાક છે તે એકે ક્રિયાનું નામ લેવું નહિ, ને પાણી પણ ભરવું નહિ, ત્યારે એ શું ? શાળગ્રામને કારસો આવે ! એ તે શું જાણતા હશે ? મુને તો એને જોઈને દાંત આવે છે જે, દૈવની માયા તો જુઓ ! શું ઘરે સૂઈ રહેતા હશે ? પણ તે અજ્ઞાન, ત્યારે શું ધ્યાન કરે છે ? ઊંઘ લે છે. આ અમને તો આમ જોઈએ, ત્યાં ભગવાન દેખાય છે. એ પણ મૂકીને આવા સાધુની સેવા કરાવીએ છીએ. તે બેય કરવું છે, પણ મૂરખને શું સમજાય !'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૦૮)*

♦ *''ઉપરથી ભગવું, પણ જીવ ક્યાં ભગવો છે ? એવું હોય તે પણ જોવું.'' (સ્વા.વા. : ૫/૩૮૫)*

♦ *''ત્યાગી થઈને ટોપી ઘાલે તેમાં શું ઊઘડ્યું ? ભગવાન ને મોટા સાધુનું રહસ્ય તો સમજાતું નથી. તે રહસ્ય તો એ છે જે, બ્રહ્મરૂપ થઈને હેત કરવું.*

ને આ તો વેગે ચડી જવાણું છે, ત્યાગને વેગે ચડી જવાય, રાગને વેગે ચડી જવાય ને ગપ્પાં મારવાને વેગે ચડી જવાય, પણ રહસ્ય સમજાય નહિ ત્યાં સુધી શું ઊઘડ્યું ?'' (સ્વા.વા. : ૫/૨૩૫)

આમ, જેને વર્તન કે આજ્ઞાપાલનમાં કોઈક કચાશ હોય, તો તે દૂર કરવા સ્વામી સ્પષ્ટપણે વ્યક્તિગત કે સભામાં કહી દેતા.

❑ ઉપાસના માટે સ્વામીનું સ્પષ્ટવક્તાપણું

કોઈને ઉપાસનાની સમજણ બાબતમાં પણ ખામી હોય તો તે દૂર કરવા નિધડકપણે ટકોર કરી દેતા. એમાં પણ તેઓ કોઈની મહોબ્બત ન રાખતા કે કોઈથી ન ગભરાતા. જેમ કે,

■ વરતાલમાં એક વખત અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે સ્વામીને કહ્યું, ''તમે ઉપાસનાની બહુ આકરી વાત કરો છો, તેથી અવતારમાત્રને ઘસારો આવે છે.'' આ સાંભળી અમદાવાદ દેશના સાધુઓ પણ બોલી ઊઠ્યા, ''નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ, રાધાકૃષ્ણ અને શ્રીજીમહારાજ - એ સહુ એકના એક જ છે. છતાં તમે તેને નોખા પાડો છો, તે તમને કોણે કહ્યું ?' ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, 'સ્વામિનારાયણે કહ્યું, બીજો કોણ કહેશે ? અમે તો પ્રથમથી જ જાણીએ છીએ અને કહીએ છીએ કે શું બાદશાહ અને ચાકર એ કાંઈ એક ગણાય ?'' એટલું કહી આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજને કહ્યું, ''આ તમારો જ દાખલો જુઓ ને, આ સાધુઓ સૌ તમને ધર્માદો લાવી આપે છે અને વળી અમારી સાથે પણ તમારે હેત છે. તોપણ ખજાનાની કૂંચી તો તમે કેશવપ્રસાદજીને સોંપી છે. તેમ સહજાનંદ સ્વામીએ પુરુષોત્તમપણાની કૂંચી તો અમને સોંપી છે. તેથી સર્વોપરી અને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ અને પૂર્વે થયા જે રામકૃષ્ણાદિક અવતાર, તેમ જ સર્વે ઈશ્વરો, પ્રધાનપુરુષ અને મૂળ પ્રકૃતિપુરુષ વગેરે સર્વના કારણ, સર્વના નિયંતા અને સર્વ થકી પર જે અક્ષરધામ તેના પતિ, અનાદિ સ્વયં પુરુષોત્તમ ભગવાન છે, તે જ ભક્તિ-ધર્મના પુત્ર રૂપે પ્રગટેલા આ શ્રીસહજાનંદ સ્વામી છે. આ વાત અનંત જીવોને સમજાવી પ્રગટ પુરુષોત્તમના સર્વોપરી સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવવો, એ પુરુષોત્તમપણાની કૂંચી છે. બાકી તમને તો પૂજાવાની અને મનાવાની કૂંચી સોંપી છે, તેથી પૂજાઓ છો.''

■ એક વખત સ્વામીએ ઉપાસનાની વિગત સમજાવતાં સભામાં વાત કરી, ''સર્વે અવતારના કારણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી છે, તેની ઉપાસના

કરીને તો ઠેઠ અક્ષરધામમાં જાય; ને બીજા અવતારની ઉપાસના કરીને તો તેના ધામમાં જાય. જો રામચંદ્રજી જેવા મહારાજને જાણશે, તો તે વૈકુંઠમાં જાશે; ને શ્રીકૃષ્ણ જેવા જાણશે તે ગોલોકમાં જાશે. માટે ક્યાંઈ અક્ષરધામના જેવું સુખ નથી. તે માટે મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણવા.'' સ્વામીએ જ્યાં આ વાત કરી, ત્યારે ત્યાં સભામાં બેઠેલા કો'કે સહેજ અકળાઈને કહ્યું, ''જ્યાં ભગવાન રાખે ત્યાં રહેવું, ને ભગવાનનાં ધામ તો બધાંય સરખાં. અમથા શું કૂટો છો ?'' તે વખતે ઉપાસનાની તેઓની ગેરસમજણને તોડતાં સ્વામી સ્પષ્ટપણે કહે છે, ''તારા ને ચંદ્રમા તે કાંઈ એક કહેવાય નહિ. ને મહારાજે પણ કહ્યું છે જે, અવતાર-અવતારીમાં ભેદ સમજવો જે, રાજા ને રાજાનો ઉમરાવ, ને તીર ને તીરનો નાંખનારો, એમ ભેદ છે. ઓલ્યો ઉમરાવ ઘણો ભારે હોય ને હુકમ ચલાવે એવો મોટો હોય, તોપણ રાજા પાસે જાય ત્યારે કેટલીક સલામ ભરે ત્યારે બેસાય. ને રાજાનો એની ઉપર હુકમ ચાલે છે, એમ છે.'' તે ઉપર વચનામૃત વંચાવીને કહ્યું જે, ''બીજાં ધામને ને અક્ષરધામને તથા બીજા અવતારને ને મહારાજને એકસરખા કહે, એનો સંગ ન કરવો.'' એ વંચાવીને પાછો પાડ્યો.

■ જૂનાગઢમાં એક વખત રઘુવીરજી મહારાજની હાજરીમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ મહારાજના સર્વોપરીપણાની અદ્‌ભુત વાતો કરી. સભામાં બેઠેલા ભોળાનાથ ભટ્ટને આ વાતો પથ્ય ન પડી. એટલે એમણે રઘુવીરજી મહારાજને કહ્યું, ''વાતોની કાંઈ અવધિ હોય તો ઠીક, આ તો હવેલીનાં ગીત કહેવાય.'' એ સાંભળીને સ્વામી કહે, ''મૂળ અક્ષરનો જ અવધિ નથી, તો તેમની વાતોનો તો અવધિ ક્યાંથી હોય ? મારે તો આ પાંચ હજાર મનુષ્યો ભેગા થયા છે, તે બધાયને આ ચોખ્ખી ઉપાસના સમજાવવી છે, તે ઘેર ઘેર ફરું તો ક્યારે પાર આવે ? માટે સભામાં જ આ વાતો પ્રસિદ્ધ કરવી છે.'' તે સાંભળી ભટ્ટજીએ કહ્યું, ''સામું પાત્ર તો જોવું જોઈએ ને ?'' ત્યારે સ્વામીશ્રીએ કહ્યું, ''આ વાતો સાંભળે અને સદે તે પાત્ર, અને ન સદે તે કુપાત્ર.'' એમ કહીને પછી શુદ્ધ ઉપાસનાની અનહદ વાતો કરી.

આ રીતે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ મહારાજના સર્વોપરીપણાની અને શુદ્ધ ઉપાસનાની વાતો પણ વ્યક્તિગત કે સમૂહમાં ટકોર કરીને નિધડકપણે કરી છે.

આમ, આજ્ઞા અને ઉપાસના આ બંને પક્ષે સ્વામી સ્પષ્ટ બન્યા છે. જીવમાં જ્યાં જ્યાં શિથિલતા દેખાઈ છે, ત્યાં ત્યાં તેમનો સૂર પલટાયો છે, પરંતુ તે સૂરમાં જેટલી કડકાઈ છે તેટલી જ નિર્દોષતા પણ રણકે છે. તેઓનું સ્પષ્ટ-

વક્તાપણું ઐહિક અપેક્ષાઓથી લબદાયું નથી. માન-મોટપ વધારવાની લાલચથી ખરડાયું નથી.

કોઈને ટકોર કરવામાં કે આકરાં વેણ કહેવામાં સ્વામીને કોઈ અંગત સ્વાર્થ ન હતો. એમણે જેને, જ્યારે, જે કંઈ કહ્યું છે, તે અંગત રાગ-દ્વેષ, અહં-મમત્વ કે ઈર્ષ્યા-અસૂયાને લીધે નથી કહ્યું; પરંતુ કેવળ મુમુક્ષુ જીવો પર અતિશય કરુણા અને વાત્સલ્યને લીધે એમની જીવદશા ટાળીને એમને બ્રહ્મરૂપ કરવા માટે, એટલે કે એમની બ્રાહ્મી સ્થિતિનું ઘડતર કરવા માટે જ કહ્યું છે. એમના આ શબ્દોથી જ હજારોની બ્રાહ્મી સ્થિતિ થઈ છે, એ પણ એક સત્ય અને નિર્વિવાદ ઇતિહાસ છે.

૩.૭ 'સ્વામીની વાતો'ની આગવી વિશેષતાઓ

૩.૭.૧ અન્ય વાતો કરતાં "સ્વામીની વાતો"ની વિલક્ષણતા

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો ઉપરાંત સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. શુકાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. અદ્ભુતાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. પ્રભવાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. તદ્રૂપાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. પ્રસાદાનંદ સ્વામીની વાતો, સદ્. નિર્ગુણદાસ સ્વામીની વાતો, સદ્. અક્ષરાનંદ સ્વામીની વાતો વગેરે ગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલા છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વામીની વાતો અને અન્ય પરમહંસોની વાતોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરે, તો તેને સ્પષ્ટપણે પ્રતીતિ થાય તેમ છે કે સ્વામીની વાતો અન્ય બધી જ વાતો કરતાં અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ, વિલક્ષણ અને અદ્વિતીય છે.

- **વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણતા**

સ્વામીની વાતોમાં નિરૂપિત વિષયવસ્તુની દૃષ્ટિએ, અન્ય વાતો કરતાં એની આગવી વિલક્ષણતા નજરે ચડે છે. અન્ય પરમહંસોની વાતોમાં વિશેષ કરીને તો શ્રીજીમહારાજનાં લીલા-ચરિત્રોના પ્રસંગો તથા મહારાજે કરેલા પ્રસંગોપાત્ત ઉપદેશ નોંધાયેલો છે. સંપ્રદાયના કોઈ પણ આશ્રિત સંત-હરિભક્તની વ્યક્તિગત પુષ્ટિ માટે આ ગ્રંથો જરૂર ઉપયોગી છે, મુમુક્ષુને માટે પોતાના ઈષ્ટદેવનાં ચરિત્રોનું વાંચન, મનન અને સ્મરણ આવશ્યક છે. એટલે સંપ્રદાયમાં આ ગ્રંથોની મહત્તા તો છે જ, તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે

શ્રીજીમહારાજનો હૃદ્‌ગત અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંત, શુદ્ધ ઉપાસના અને સ્વરૂપનિષ્ઠા તેમજ સાધનાનું સ્પષ્ટચિત્ર જેવું સ્વામીની વાતોમાં જોવા મળે છે, એવું અન્ય કોઈની વાતોમાં જોવા મળતું નથી. જોકે ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતોમાં સિદ્ધાંત અને ઉપાસનાની વાતો જરૂર છે, તેમ છતાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતોની તોલે તો ન જ આવે.

વળી, સ્વભાવ, દોષો, પંચવિષય પ્રત્યેની આસક્તિ-વાસનાનાં મૂળિયાં ઉખેડવાં, કસરમાત્ર ટાળવા, બ્રહ્મરૂપ થવા માટે જેવી જોરદાર અને ચોટદાર વાતો સ્વામીની વાતોમાં છે; એવી વાતો અન્ય કોઈની વાતોના ગ્રંથોમાં જોવા મળતી નથી. તદુપરાંત ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિએ યુક્ત એકાંતિક ધર્મ સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ, તે માટેના ઉપાયો તેમજ સંગ-કુસંગ ઓળખીને કુસંગથી દૂર રહેવાનો આગ્રહ અને કુસંગથી બચવાના ઉપાયોનું માર્ગદર્શન પણ જેવું સ્વામીની વાતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, એવું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન પણ અન્ય કોઈની વાતોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. સાધનામાં કથા-વાર્તાની આવશ્યકતા તથા સત્પુરુષની અનિવાર્યતા વિશે સ્વામીએ જેટલી આગ્રહપૂર્વક વાતો કરી છે, એવો આગ્રહ કોઈની વાતોમાં જોવા મળતો નથી.

વળી, વચનામૃતના સિદ્ધાંતો, રહસ્યો સમજવા માટે સ્વામીની વાતો જેટલી ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, એટલી અન્ય કોઈ વાતો ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી.

આ પ્રકારે અન્ય પરમહંસોની વાતો અને સ્વામીની વાતોનો અભ્યાસ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી તટસ્થતાપૂર્વક કરવામાં આવે તો બીજા પરમહંસોની વાતો કરતાં સ્વામીની વાતોમાં નિરૂપાયેલ વિષયવસ્તુ અનેક રીતે તદ્દન જુદી જ તરી આવે છે.

● સ્વામીની વાતોમાં દૃષ્ટાંતશૈલીની વિલક્ષણતા

સ્વામીની વાતોમાં દૃષ્ટાંતશૈલીની પણ એક આગવી વિલક્ષણતા છે. સૌ કોઈ અધ્યાત્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને સહજતા અને સરળતાથી સમજી શકે એ માટે, ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાના ઉપદેશમાં દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ ખૂબ કર્યો છે. દૃષ્ટાંતો કહેવાની એમની શૈલી પણ અનોખી છે. તેમણે જુદા જુદા પ્રકારનાં આખ્યાનો, પ્રસંગો કે દૃષ્ટાંતોને વિવિધ રીતે કહ્યાં છે.

ક્યારેક તેમણે પુરાણોનાં સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનો દ્વારા આધ્યાત્મિક સાધનાનો

સીધો રસ્તો બતાવ્યો છે. જેમ કે,

♦ *"મોટાની આજ્ઞાએ કરીને કરવું, તે તો જેમ ગણપતિએ ગાયની પ્રદક્ષિણા કરી એવું છે. ને મનનું ગમતું કરવું તે તો કાર્તિક સ્વામીની પેઠે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા જેવું છે. માટે આજ્ઞાએ થોડું કરે તોપણ ઘણું થાય છે ને મનગમતું ઝાઝું કરે તોપણ થોડું થાય છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૨૬)*

♦ *"પ્રહ્લાદજીએ નારાયણ સાથે ઘણા દિવસ યુદ્ધ કર્યું, પણ ભગવાન જિતાણા નહિ, પછી ભગવાને પ્રહ્લાદને કહ્યું જે, "એ યુદ્ધે કરીને તો હું જિતાઉં એવો નથી ને મને જીતવાનો ઉપાય તો એ છે જે, જીભે કરીને મારું ભજન કરવું, મનમાં મારું ચિંતવન કરવું, નેત્રમાં મારી મૂર્તિ રાખવી. એ પ્રકારે નિરંતર મારી સ્મૃતિ કરવી." એમ કહ્યું છે; પછી એવી રીતે પ્રહ્લાદે અભ્યાસ કર્યો ત્યારે ભગવાન છ માસમાં વશ થઈ ગયા. માટે ભગવાનને રાજી કરવાને અર્થે આ ઉપાય સર્વોપરી છે તે શીખવો."* *(સ્વા.વા. : ૧/૩)*

ક્યારેક સ્વામીએ એ વખતના સંતો–ભક્તોનો ઉલ્લેખ કરીને એમના જીવંત પ્રસંગો દ્વારા પણ ઉપદેશ આપ્યો છે. જેમ કે,

♦ *"ચૈતન્યાનંદ સ્વામી કેવા મોટા ? તેને પણ બાળમુકુંદાનંદ સ્વામી મળ્યા ત્યારે જ સર્વે ખોટ્ય દેખાણી ને પછી મૂકી. તે એવાને પણ રહી જાય તો બીજાને રહે એમાં શું ? માટે મોટા પુરુષનો મન, કર્મ, વચને સમાગમ થયા વિના ખોટ્ય દેખાય નહિ ને ટળે પણ નહિ, એ સિદ્ધાંત વાર્તા છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૧૪૨)*

♦ *"મયારામ ભટ્ટને હાટ માંડવું હતું, તેનું લેખું કરવા બેઠા ત્યાં તો સવાર થઈ ગયું. પછી તો જળ મૂક્યું જે હજી હાટ માંડ્યું નથી ત્યાં જ નિદ્રા ગઈ તો માંડશું ત્યારે શું થાશે ? માટે એ તો દીર્ઘદર્શી એટલે વિચારીને એ મારગે ન જ ચાલ્યા."* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૦૧)*

♦ *"પ્રેમાનંદ સ્વામીને મહારાજ રાજી થઈને કહે જે, 'માગો.' ત્યારે તેમણે માગ્યું જે, 'તમારી મૂર્તિ અખંડ રહે.' ત્યારે મહારાજ કહે, 'એ રાજીપો તો જુદો છે, તે તો તેનાં સાધન કરો તો થાય, તે વિના થાય નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૨/૭૦)*

કેટલીક વાર સ્વામીએ પશુ-પક્ષીઓની પણ કેટલીક લાક્ષણિકતાઓનો નિર્દેશ કરીને અધ્યાત્મની વાતો કરી છે. જેમ કે,

♦ *"ઘરમાં સાપ હોય તે ઉંદર ખાવા મળતા હોય ત્યાં સુધી ખીજે નહિ; ને ઉંદરને કાઢી મૂકીએ તો ઘરનાં બીજાં સર્વેને કરડી ખાય. તેમ મન તથા ઈન્દ્રિયુંના કહ્યા પ્રમાણે ચાલે તો કજિયો ન થાય ને તેને મરડીને ચાલે તો કજિયો*

થાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૫/૮૭)

♦ *''બકરાંથી તે હાથી સુધી મોટા હોય તે પણ વાડામાં રહે, પણ સિંહ વાડામાં રહે નહિ, તેમ મુમુક્ષુ હોય તે માયાના બંધનમાં રહે નહિ.''*

(સ્વા.વા. : ૫/૧૯૭)

♦ *''એક વાર અમે ધોરાજીને પાદર બેઠેલ. ત્યાં ખાતરના ઢગલા પડેલ. પછી એક ખૂંટિયો હતો તે ધોડી ધોડીને માંહીં માથું ખોસીને બે-એક સૂંડલા જેટલી ધૂડ્ય પોતાને માથે નાખે, એમ જીવ-પ્રાણીમાત્ર ધૂડ્ય ચૂંથ્યા વિના રહી શકતાં નથી.'' (સ્વા.વા. : ૬/૨૫૨)*

સ્વામીએ ઘણી વાર અંગ્રેજો અને ફિરંગીઓની કેટલીક વિશિષ્ટ કાર્ય-પદ્ધતિઓનો નિર્દેશ કરીને પણ કોઈક આધ્યાત્મિક સંદેશ આપ્યો છે. જેમ કે,

♦ *''ફિરંગી નિત્ય કવાયત કરાવે છે તેથી તેના માણસ બહુ ખબડદાર થાય છે, તેમ જે કથાવાર્તા, પ્રશ્ન-ઉત્તર કરવા-સાંભળવાનો અભ્યાસ રાખે તેનો જીવ વૃદ્ધિને પામે ને તેમાં બળ આવે, પણ તે વિના બળ ન આવે ને જે આળસુ થઈને બેસી રહે તેને શું સમાસ થાય ?'' (સ્વા.વા. : ૨/૪૮)*

♦ *''ટોપીવાળો(અંગ્રેજ અફસર) મૂંઝાય ત્યારે બંગલામાં જાતો રહે ને ત્યાં જઈને વિચાર કરે, એમ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ પામીને પ્રતિલોમ દૃષ્ટિ કરીને વિચાર કરવો.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૮૨)*

કોઈક વખત સ્વામીએ પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના પદાર્થો અને કુદરતની કેટલીક વાસ્તવિકતા દ્વારા કોઈક સત્ય સમજાવ્યું છે. જેમ કે,

♦ *''મોટાને સેવ્યા હોય ને તેના ગુણ આવ્યા હોય તેને દેશકાળ ન લાગે, તે કેની પેઠે તો જેમ સૂર્યની આગળ અંધારું ભેળું થઈને જાય, પણ ત્યાં રહેવા પામે નહિ.'' (સ્વા.વા. : ૧/૬)*

♦ *''આ લોકનો આ જીવને ફેર ચડી ગયો છે. તે વાત સાંભળે ત્યારે જેમ પાણી ઉપર શેવાળમાં લાકડી મારે તે નોખું થઈને પાછું ભેળું થઈ જાય, તેમ આ લોકમાં પાછું ભળી જવાય છે, એવો આ જીવનો ઢાળ છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૯૮)*

♦ *''જેમ રેતીએ કરીને આ બાવળિયો સોરાઈ ગયો છે, પણ તે લાખ યોજનનો સમુદ્ર ભર્યો છે, તેના જળે કરીને લીલો પલ્લવ થાતો નથી, કેમ જે રેતીએ કરીને સોરાઈ ગયો છે; તેમજ વિષયે કરીને તો જીવ સોરાઈ જાય છે, પણ મીઠા જળના મહાસમુદ્ર જેવો આ સત્સંગ તેમાં રહીને લીલો પલ્લવ થાતો નથી. ને લોક, ભોગ ને આ દેહ તેણે કરીને તો જીવ સોરાઈ ગયા છે, એમ પ્રત્યક્ષ*

દેખાય છે.'' *(સ્વા.વા. : ૩/૫૯)*

◆ *''પડછાયાને પુગાય નહીં તેમ વિષયનો પાર આવે તેમ નથી. માટે જ્ઞાન થાય ત્યારે સુખ થાય છે.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૯૧)*

ક્યારેક સ્વામીએ લૌકિક દૃષ્ટાંત દ્વારા આધ્યાત્મિક રહસ્ય છતું કર્યું છે. જેમ કે,

◆ *''જેમ જેમ જ્ઞાન થાતું જાય, તેમ તેમ ભગવાનનો મહિમા જણાતો જાય. તે ઉપર દૃષ્ટાંત દીધું જે, 'એક રબારી ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં હીરો હાથ આવ્યો, તે બકરીની કોટે બાંધ્યો. પછી તે બકરીને વાણિયે લઈને તે હીરો બસેં રૂપિયામાં દીધો, તે બસેંવાળે હજારમાં દીધો, હજારવાળે દસ હજારમાં દીધો, એમ ને એમ ચડતાં લાખ રૂપિયામાં દીધો. પછી તે લાખવાળે કોઈક શાહુકાર હતો તેની પાસે જઈને કહ્યું જે, 'આ હીરો તમારે રાખવો છે ?' ત્યારે શાહુકાર હીરો જોઈને બોલ્યો જે, 'સો મોટલિયા કરો ને દી ઊગ્યાથી તે આથમ્યા સુધી દ્રવ્ય લઈ જાઓ એટલું તમારું.' ત્યારે ગામમાં હાહાકાર બોલ્યો જે, શાહુકારે ખજાનો લૂંટાવી દીધો ! પછી તે શાહુકારના બાપે આવીને પૂછ્યું જે, 'શું જણસ લીધી ?' ત્યારે કહ્યું જે, 'આ હીરો લીધો છે.' ત્યારે તેણે જોઈને કહ્યું જે, 'મફત પડાવી લીધો, એક દિવસની કમાણી પણ દીધી નહિ !' ત્યારે જુઓ, સર્વે કરતાં એ શાહુકારને એ હીરાનું જ્ઞાન બહુ કહેવાય; તેમજ ભગવાનના મહિમાનું જાણવું. તે જેમ જેમ ભગવાનના મહિમાનું જ્ઞાન થાતું જાય તેમ તેમ મહિમા વધુ વધુ જણાતો જાય છે.' તે ઉપર સારંગપુરનું સત્તરમું વચનામૃત વંચાવ્યું.''* *(સ્વા.વા. : ૩/૬૧)*

◆ *''ગરીબ થવાની રીત બતાવી જે, એક ગામમાં બે વાણિયા બે ભાઈ હતા. તે બન્નેની પાસે ચિંતામણિયું બે હતી. તે રાજાને ખબર પડવાથી રાજાએ લશ્કર મોકલી વાણિયાને જીતીને ચિંતામણિ એક ભાઈ પાસેથી લઈ લીધી, પછી બીજો ભાઈ હતો તે ગરીબ થઈ ફાટેલાં ચીંથરાં પહેરી ભેટમાં ચિંતામણિ રાખી માગી ખાતો, ગરીબ થઈને નીકળી ગયો તો ચિંતામણિ રહી. તેમ આપણે ગરીબ થઈને ચિંતામણિ સાચવી રાખવી.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૮૫)*

ક્યારેક સ્વામીએ ધંધાદારી લોકોના વ્યવસાય કે ધંધાની વિશેષતાને આધારે પણ કંઈક સત્ય સમજાવ્યું છે. જેમ કે,

◆ *''કુંભાર હાંડલાં ઘડે છે તેનું દૃષ્ટાંત : હાંડલાં ઘડતાં માંહીલી તરફ લાગને વાસ્તે ગોલીટો રાખી બાર્યથી ટપલો મારે છે તેમ આપણે ગોલીટાની જગાએ મહિમા સમજવો ને ટપલાની જગાએ સાધન સમજવું.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૮૬)*

♦ *"જો ગરાસિયો મોટેરો હોય તો પૃથ્વી જ ભેળી કરે, ને વાણિયો મોટેરો હોય તો દ્રવ્ય ભેળું કરે, ને બ્રાહ્મણ મોટેરો હોય તો પુસ્તક ભેળાં કરે, ને રબારી મોટેરો હોય તો ઢોરાં ભેળાં કરે; પણ કોઈએ એકાંતિક સાધુ ન થાય. માટે એમાં કાંઈ માલ નથી." (સ્વા.વા. : ૫/૧૮૬)*

♦ *"તરગાળો વેશ કાઢે છે તેને મૂર્ખ છે તે સ્ત્રી દેખે છે ને જે ડાહ્યો છે તે પુરુષ દેખે છે, એમ જગત ખોટું છે." (સ્વા.વા. : ૪/૧૩૩)*

ક્યારેક સ્વામીએ એ વખતમાં સમાજમાં જે પ્રસંગો બન્યા હોય તેનો ઉલ્લેખ કરીને પણ એ દ્વારા કંઈક સંદેશ આપ્યો છે. જેમ કે,

♦ *"અમદાવાદની લંઘીએ બધા શહેરનો ઈજારો રાખ્યો. તે કૂટી કૂટીને ખાવા પણ નવરી ન થઈ ને ભૂખી ને ભૂખી મરી ગઈ. તેમ આપણે બધાનો ઈજારો રાખવો નહીં." (સ્વા.વા. : ૫/૩૩૭)*

♦ *"ગોંડળમાં વાણિયે હવેલી કરી તે નળિયાં ચડાવ્યાં, ત્યાં ચાળીસ હજાર કોરી થઈ ને ઘરમાં પણ એટલી હતી. પછી એમ ને એમ નવી ઘરેણે મૂકી તે હજી છૂટી નથી ને ખાવા મળ્યું નથી. તેમ આપણે પણ ગોંડળના વાણિયાના જેવું છે, તે આ દેહ ઘરેણે મૂકી છે તે પ્રભુ ભજાતા નથી." (સ્વા.વા. : ૬/૨૮૯)*

આ રીતે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી વિચારીએ તો સ્વામીની વાતોમાં જોવા મળતી દૃષ્ટાંત શૈલીની અનેક વિલક્ષણતાઓ નજરે ચડે છે.

૩.૭.૨ 'સ્વામીની વાતો' એટલે 'વચનામૃત'નું ઉત્તમ ભાષ્ય

શ્રીજીમહારાજ પરબ્રહ્મ અને ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ. બંને અનાદિકાળથી જ માયાપરનાં તત્ત્વો. તેથી તેઓ બંને પરસ્પરના અભિપ્રાયને સમજી શકે એવું બીજું કોઈ જ સમજી ન શકે. તેથી જ તો શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં જે જે વાતો કરી છે, તેનું યથાર્થ તાત્પર્ય સ્વામીએ યથાર્થ રીતે સમજાવ્યું છે.

એટલા માટે એવું કહી શકાય કે સ્વામીની વાતો તો વચનામૃતનું સરળ ભાષ્ય છે. સામાન્ય રીતે ભાષ્ય ગ્રંથમાં; મૂળ ગ્રંથના અઘરા શબ્દોની સરળ સમજૂતી, ગર્ભિત રીતે કહેવાયેલી વાતની સ્પષ્ટતા, બીજ રૂપે કહેવાયેલી વાતનું વિસ્તૃત નિરૂપણ, વિસ્તૃત રૂપે કહેવાયેલી વાતોનો સંક્ષિપ્ત સાર, ગૂઢ અને રહસ્યમય વાતોનું તાત્પર્ય – વગેરે બાબતોની સરળ, સુગમ અને સર્વસુલભ રજૂઆત હોય છે. ભાષ્યનાં આવાં લક્ષણો સ્વામીની વાતોમાં જોવા મળે છે.

તેથી સ્વામીની વાતોને વચનામૃતનું ભાષ્ય કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. એટલે જ તો શાસ્ત્રીજી મહારાજ એક પત્રમાં લખે છે :

“વચનામૃતમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને મહિમા તે પાંચ વાતો પ્રધાન છે, તેમજ ‘સ્વામીની વાતો’માં પણ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને મહિમા પાંચ પ્રધાનપણે છે. માત્ર વચનામૃતમાં બહુ ગંભીરપણે મહારાજે પ્રતિપાદન કરેલો છે તે મહિમા સ્વામીની વાતોમાં સ્વામીએ વધુ વિવેચન સાથે સાધારણ હરિભક્ત સમજી શકે તેમ સ્થૂળપણે સાદી ભાષામાં બહુ દયાદૃષ્ટિ કરીને કહેલો છે.” *(લિ. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસ : ૨/૪૪૪)*

● વચનામૃતના સંદર્ભો સાથે સમજૂતી

સ્વામી જ્યારે ઉપદેશ આપતા ત્યારે ક્યારેક તો વચનામૃત વંચાવીને એના ઉપર જ નિરૂપણ કરતા. સ્વામીની વાતોનાં સાત પ્રકરણમાંની લગભગ એંસીથી વધુ વાતોમાં એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ જ છે કે સ્વામીએ અમુક વચનામૃત વંચાવીને પછી વાત કરી હોય. આ વાતોમાં જે તે વચનામૃતનો અભિપ્રાય કે સિદ્ધાંત સાર રૂપે સરળ ભાષામાં સ્વામીએ સમજાવ્યો છે. એ વચનામૃતમાંથી મુખ્ય શું સમજવાનું છે તે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. કેટલીક વાતો અહીં જોઈએ :

♦ *“છેલ્લા પ્રકરણનું તેરમું વચનામૃત વંચાવીને તેમાં દેશકાળનું બહુ પ્રકારે વિષમપણું થઈ જાય ને તેમાં એકાંતિકપણું કેમ રહે ? એ પ્રશ્ન ઉપર વાત કરી જે, ‘નિશ્ચય રહે એ જ એકાંતિકપણું છે અને એ જ રહેવાનું. તે જેમ ચિંતામણિ રહી ને બીજું ધન સર્વે ગયું પણ કાંઈ ગયું નથી ને ચિંતામણિ ગઈ ને બીજું ધન સર્વે રહ્યું તોપણ કાંઈ રહ્યું નહિ; તેમજ એક નિશ્ચય રહ્યો તો સર્વે રહ્યું ને અંતે એ જ રહેવાનું છે.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૦૩)*

♦ *“મધ્ય પ્રકરણનું નવમું વચનામૃત વાંચવાની આજ્ઞા કરીને બોલ્યા જે, ‘આ વચનામૃતમાં કહ્યું છે તેમ મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણશે ને આ સત્સંગમાંથી નીકળી જાશે તોપણ અક્ષરધામમાં જાશે, ને સત્સંગમાં રહેતો હશે ને ધર્મ પાળતો હશે ને ઊર્ધ્વરેતા હશે; પણ મહારાજને પુરુષોત્તમ નહિ જાણે તો બીજા લોકમાં જાશે.”* *(સ્વા.વા. : ૫/૩૦૬)*

♦ *“કારિયાણીનું સાતમું વચનામૃત વંચાવીને વાત કરી જે, ‘નિશ્ચય છે એ જ આત્યંતિક કલ્યાણ છે, ને નિશ્ચય છે એ જ સિદ્ધ દશા છે અને દેખવાનું કહ્યું છે તે પણ જ્ઞાને સહિત જાણવું તેને જ કહ્યું છે, ને તે વિના તો દેખાય છે તોપણ ન્યૂન*

છે. ને વિષય ખોટા કરવા એ તો સાંખ્ય સમજવું ને 'એક ભગવાન ભાસે' એમ કહ્યું છે તે પણ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયરૂપે ભાસે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૩૦૯)

♦ *''વજ્રની ખીલીનું વચનામૃત વંચાવતી વખતે વાત કરી જે, 'ખીલી બે પ્રકારની સમજવી. એક તો 'ત્રિભુવનવિભવહેતવેપ્યકુંઠ', એટલે અખંડ ભગવાનની સ્મૃતિ કરે ને બીજો પ્રકાર તો નિષ્ઠા છે. તે સ્મૃતિ તો થાય કે ન થાય, પણ નિષ્ઠા ફરે નહિ; ને નિષ્ઠા થકી 'ત્રિભુવનવિભવહેતવેપ્યકુંઠ'ની સ્થિતિ થઈ છે, માટે એ ઠીક છે; ને આપણામાં બહુધા તો નિષ્ઠાની સ્થિતિની ખીલી છે.'' (સ્વા.વા. : ૪/૧)*

♦ *''મધ્યના તેરના વચનામૃતમાં કહ્યું છે, તેમ સમજે ત્યારે છૂટકો છે ને બીજું તો હાથ-પગ કહેવાય ને આ તો માથું કહેવાય. માટે આ કહ્યું તેમ સમજવું. તે સારુ એવી રુચિવાળા ગુરુ કરવા ને એવાં જ શાસ્ત્ર વાંચવાં, એમ કરીને સિદ્ધ કરવું.'' (સ્વા.વા. : ૬/૨૩૬)*

♦ *''મધ્યનું અગિયારમું વચનામૃત વંચાવીને વાત કરી જે, 'ગૃહસ્થમાત્ર આ વચનામૃત સમજે તો અંતરે શાંતિ રહે. ને આ વાત અટપટી છે.' ત્યાં દૃષ્ટાંત દીધું જે, 'ભોગાવાની રેતીમાં ચૈત્ર મહિનાના તાપમાં ઢૂંઢિયો બેઠો હોય તેને દેખીને એમ જાણે જે, આનું કલ્યાણ થાશે, પણ એનું કલ્યાણ નહિ થાય; ને ગૃહસ્થ હોય તેને બાયડી હોય, આઠ છોકરાં હોય, સોળ હળ હોય, સોળ ભેંશું હોય, એ આદિક હોય, તેને દેખીને એમ જાણે જે આનું કલ્યાણ નહિ થાય, પણ તેને ભગવાન મળ્યા છે તો એ બધાંયનો મોક્ષ થાશે. એ વાત તો જેમ કોઈકને ઘી ખાધાથી રોગ થયો હોય ને પાછો ઘી ખવરાવીને મટાડે તેવી છે. તે બીજાને સમજાય નહિ, મહારાજને જ સમજાય, ને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ મહારાજથી જ થાય, બીજાથી થાય નહિ. એના એ રજોગુણ, તમોગુણ ને સત્ત્વગુણ તેથી નર્કમાં જવાય, ને એના એ ગુણથી મોક્ષ થાય.' તે ઉપર શ્લોક બોલ્યા જે, 'આમયો યેન ભૂતાનાં....'' (સ્વા.વા. : ૪/૬૧)*

♦ *''સારંગપુરનું અગિયારમું વચનામૃત વંચાવતી વખતે કોઈક હરિભક્તે પૂછ્યું જે, 'મૃત્યુ આડી ઘડી હોય ત્યારે ભગવાનમાં શી રીતે જોડાવાય ?' ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'એને ભગવાનમાં જોડાવાની રુચિ હોય ને દેહનો અંત આવી જાય તો ભગવાન ને સાધુ તેની મદદ કરે, રક્ષા કરે, તેથી ભગવાન વિશે જોડાઈ જવાય. માટે રુચિ સારી રાખવી.'' (સ્વા.વા. : ૪/૪૫)*

♦ *''પંચાળાનું સાતમું વચનામૃત વંચાવીને સ્વામીએ વાત કરી જે, 'આ પ્રગટ ભગવાનને નિર્દોષ સમજ્યેથી કાંઈ કરવું બાકી રહેતું નથી. ને ચમત્કાર જણાય તો શેખજીની પેઠે જીરવાય નહિ, ગાંડું થઈ જવાય. માટે કસર જેવું રાખ્યું*

છે. ભગવાનને નિર્દોષ સમજ્યાથી નિર્દોષ થઈ રહ્યો છે, ને દોષ જણાય છે તે તત્ત્વના દોષ છે, ને નિર્દોષ તો એક ભગવાન જ છે. ને દેશકાળ તો ભગવાનને ન લાગે, જીવને તો લાગે; કારણ કે પ્રારબ્ધ કર્મે દેહ છે, તે ખોટા પ્રારબ્ધનો થર આવે ત્યારે દેશકાળ લાગે, પણ ઉપાસ્ય મૂર્તિને નિર્દોષ સમજ્યાથી એ દોષે રહિત થઈ રહ્યો છે.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૨૫)

♦ *''પ્રથમનું ચોપનમું વચનામૃત વંચાવીને બોલ્યા જે, 'ઓહો ! આ વચનામૃત તો દિવસ બધો જાણે સાંભળ્યા કરીએ તોપણ તૃપ્ત ન થાઈએ. જુઓ ને ! માંહી મોક્ષનું દ્વાર જ બતાવી દીધું ને જ્ઞાન પણ બતાવી દીધું છે.' એમ કહીને ત્રણ વાર વંચાવ્યું ને કહ્યું જે, 'જેનાં કર્મ ફૂટ્યાં હોય તેને આ વાત ન સમજાય, તેને તો મૂળ મોટા પુરુષ એ જ શત્રુ જેવા જણાય છે. એ વિપરીત જ્ઞાન કે'વાય. માટે હવે તો સાધુને જ વળગી જાવું.'' (સ્વા.વા. : ૬/૨૧૨)*

ઉપરોક્ત કેટલીક વાતોમાં સ્વામીએ વચનામૃતનાં રહસ્યો તારવીને પોતાની વાતોમાં સરળ ભાષામાં સમજાવ્યાં છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી વાતોમાં તેમણે વચનામૃતના સંદર્ભનો ઉલ્લેખ કરીને એની વિશેષ સમજૂતી આપી છે.

● અનેક વચનામૃતોના સારરૂપે કરેલી વાતો

ઘણી વાતોમાં વચનામૃતના સંદર્ભનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, તેમ છતાં તેમાં એક અથવા ઘણાં વચનામૃતનાં સાર, રહસ્ય કે સિદ્ધાંતરૂપ ઉપદેશનો નિર્દેશ જરૂર જોવા મળે છે. જેમ કે,

♦ *''મહિમા સમજવાનું કારણ તો એવા ભગવદીનો પ્રસંગ છે.''*

(સ્વા.વા. : ૧/૧)

– (વચ. પ્ર. ૧, ૨૧, ૫૧)

♦ *''ભગવાનના કર્યા વિનાનું પાનડું પણ કોઈનું હલાવ્યું હલતું નથી.''*

(સ્વા.વા. : ૧/૪)

– (વચ. પ્ર. ૩૭, ૭૪, ૭૮)

♦ *''મોક્ષના દાતા તો ભગવાન ને સાધુ એ બે જ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૦)*

– (વચ. મ. ૨૧, ૫૯; વ. ૧૦)

♦ *''વિષયનું જે સુખ છે તે કરતાં આત્માનું સુખ બહુ અધિક છે ને તે કરતાં ભગવાનનું સુખ એ તો ચિંતામણિ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૬)*

– (વચ. સા. ૧; લો. ૧૮; પં. ૧; મ. ૧; વ. ૯, ૧૬; અં. ૨૭)

♦ *"આપણે તો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ એ ચારે વાત રાખવી."*

(સ્વા.વા. : ૧/૩૧)

– (વચ. પ્ર. ૧૯, ૨૧; મ. ૩૨, ૬૫)

♦ *"નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય તોપણ વિષય ન ટળે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૩૭)*

– (વચ. વ. ૧૭, ૨૦; અં. ૧)

♦ *"સર્વ કરતાં ઉપાસના સમજવી એ મોટું સાધન છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૨)*

– (વચ. પ્ર. ૫૬, ૬૧; મ. ૩૫; અં. ૩૬)

♦ *"હમણાં જણાતું નથી પણ આપણને ભગવાન મળ્યા છે માટે કૃતાર્થ થયા છીએ."* *(સ્વા.વા. : ૪/૯)*

– (વચ. લો. ૭; મ. ૧૩)

અહીં મૂકેલ દરેક વાતમાં જે કહ્યું છે તે તેની સામે મૂકેલાં વચનામૃતોનાં સાર-રહસ્ય અને સિદ્ધાંત રૂપે છે. અહીં તો ફક્ત નમૂના રૂપે જ થોડીક વાતો મૂકી છે, પરંતુ આ હકીકત પ્રાયઃ દરેક વાત માટે સત્ય છે. વાતો વાંચતી વખતે એવું જ જણાયા કરે કે મહારાજના ઉપદેશોને જ સાર રૂપે સરળ ભાષામાં સમજી રહ્યા છીએ.

● વચનામૃતનાં ગૂઢ રહસ્યોની સ્પષ્ટતા

કેટલીક વાતોમાં વચનામૃતનાં કેટલાંક ગૂઢ રહસ્યો પણ સમજાવ્યાં છે. જેમ કે, મહારાજે વચનામૃતમાં અનેક વાર પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સંબંધ કે નિશ્ચયની વાતો કરી છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પ્રત્યક્ષ ભગવાનના સંબંધનું તાત્પર્ય સમજાવતાં કહે છે :

♦ *"પંચાળાના વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે,'જેમ જેમ ભગવાનનો સંબંધ રહે તેમ તેમ સુખ થાય છે; તે ભગવાન પરોક્ષ હોય ત્યારે કેમ સંબંધ રહે ?' પછી ઉત્તર કર્યો જે, 'કથા, કીર્તન, વાર્તા, ભજન ને ધ્યાન તેણે કરીને સંબંધ કહેવાય. ને તે કરતાં પણ મોટા સાધુનો સંગ એ તો સાક્ષાત્ ભગવાનનો સંબંધ કહેવાય, ને ભગવાનનું સુખ આવે. કેમ જે, તેમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા છે. ને પ્રત્યક્ષ હતા ત્યારે પણ જેવા છે તેવા ન જાણ્યા હોય તો સંબંધ ન કહેવાય, ને એમ જાણ્યા વિના તો પ્રત્યક્ષ હોય તોપણ શું ! ને તેમ જ જે સંતમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા છે તેમ જાણે તો આજે પ્રત્યક્ષ છે, ને એમ જાણ્યા વિના તો આજે પરોક્ષ છે.' ત્યારે એક સાધુએ કહ્યું જે, 'મૂર્તિયું પ્રત્યક્ષ નહિ ?' ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'પ્રત્યક્ષ*

ભગવાન તથા સંતના ચરિત્રમાં મનુષ્યભાવ આવે તો અમાવાસ્યાના ચંદ્રમાની પેઠે ઘટી જાય છે, ને દિવ્યભાવ જાણે તો બીજના ચંદ્રમાની પેઠે વધે છે. તેમ મૂર્તિયું શું ચરિત્ર કરે જે, તેનો અવગુણ આવે ને ઘટી જાય ? માટે બોલતા-ચાલતા જે ભગવાન તે જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય, ને મોટા સંત હોય તે જ મૂર્તિયુંમાં દૈવત મૂકે છે, પણ મૂર્તિયું, શાસ્ત્ર ને તીર્થ ત્રણ મળીને એક સાધુ ન કરે. ને એવા મોટા સંત હોય તો મૂર્તિયું, શાસ્ત્ર ને તીર્થ ત્રણેને કરે. માટે જેમાં ભગવાન સર્વ પ્રકારે રહ્યા હોય એવા જે સંત તે જ પ્રત્યક્ષ ભગવાન છે.'' (સ્વા.વા. : ૫/૩૯૫)

શ્રીજીમહારાજે ઘણાં વચનામૃતો***(વચ. પ્ર. ૨૯, ૭૩; કા. ૬; લો. ૧૪; મ. ૫૫; અં. ૧૩ વગેરે)***માં પોતાના વર્તનની વાત કરી છે.

આ વચનો કોઈક વાંચે તો એને એવી એક ગેરસમજણ થવાની સંભાવના રહે કે મહારાજ આપણા જેવા જીવ જ છે અને તેઓ અનેક પ્રકારની સાધના કરીને જીવન્મુક્તપણાની સ્થિતિને પામ્યા છે. આવી ગેરસમજણ ન થાય એ માટે મહારાજનાં એ વચનોનું તાત્પર્ય સમજાવતાં સ્વામી કહે છે :

♦ *''મહારાજે વચનામૃતમાં પોતાનું વર્તન કહ્યું તે તો પોતાના મુક્તનું જ કહ્યું છે એમ સમજવું ને પુરુષોત્તમ તથા ધામરૂપ અક્ષર એ બેને તો તેથી પર સમજવા ને તેમને વિશે તો કાંઈ સમજવું નહિ.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૪૬)*

વચ. વ. ૧૮માં, પરથારામાં તેમજ સંપ્રદાયના કેટલાક ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ગોલોક મધ્યે અક્ષરધામ છે. એનું તાત્પર્ય સ્વામીએ આ રીતે સમજાવ્યું છે :

♦ *''જેની જેવી સમજણ હોય ત્યાં તેણે અક્ષરધામ માન્યું હોય. તેમાં કેટલાકે તો બદરિકાશ્રમને અક્ષરધામ માન્યું હોય ને કેટલાકે તો વૈકુંઠલોકને અક્ષરધામ માન્યું હોય ને કેટલાકે તો ગોલોકને અક્ષરધામ માન્યું હોય, પણ જેને મહારાજનો મહિમા જણાય છે તેને જેમ છે તેમ અક્ષરધામ સમજાય છે.' તે ઉપર પ્રથમનું ૬૩ ત્રેસઠમું વચનામૃત વંચાવીને કહ્યું જે, 'જુઓને મહારાજ લખી ગયા છે કે જેમ ઝીણા મચ્છર હોય તેને મધ્યે કીડી હોય તે મોટી દેખાય ને કીડીને મધ્યે વીંછી હોય તે મોટો દેખાય ને વીંછીને મધ્યે સાપ હોય તે મોટો દેખાય ને સાપને મધ્યે સમળા હોય તે મોટી દેખાય ને સમળાને મધ્યે પાડો હોય તે મોટો દેખાય ને પાડાને મધ્યે હાથી હોય તે મોટો દેખાય ને હાથીને મધ્યે ગિરનાર જેવો પર્વત હોય તે મોટો દેખાય ને તે પર્વતને મધ્યે મેરુ પર્વત મોટો દેખાય ને તે મેરુ જેવા પર્વતને મધ્યે લોકાલોક પર્વત તે અતિશે મોટો જણાય; તેમ ગોલોકને મધ્યે અક્ષરધામ છે એમ સમજવું, પણ કાંઈ*

એક હાથીમાં ગિરનાર પર્વત આવી ગયો, એમ નથી; અને બીજા અનંત પર્વતને મૂકીને ગિરનાર પર્વતને ગણ્યો છે ને બીજા અનંત પર્વતોને મૂકીને લોકાલોક પર્વતને ગણ્યો છે; તેમ અનંત ધામને મૂકીને અક્ષરધામને કહ્યું છે. પણ કાંઈ ગોલોકમાં અક્ષરધામ આવી ગયું, એમ નથી. ને બીજાં ધામની તો અવધિ કહી છે, પણ અક્ષરધામની તો અવધિ કહી નથી, એ સિદ્ધાંત વાત છે.'' (સ્વા.વા. : ૩/૨૩)

આ રીતે મહારાજે પોતાના ઉપદેશોમાં કરેલી કેટલીક વાતોનું ગૂઢ રહસ્ય સ્વામીએ સમજાવેલું છે.

● વચનામૃતના ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશોનું તાત્પર્ય

મહારાજે વચનામૃતમાં ક્યારેક શ્રોતા પ્રમાણે જુદી જુદી વાતો કરી છે. મોક્ષ માટે પ્રસંગોપાત્ત જુદાં જુદાં સાધનો કે ગુણો પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. તેથી ક્યારેક મુમુક્ષુને ખ્યાલ જ ન આવે કે મહારાજનો સાચો અભિપ્રાય શો છે અને વસ્તુતઃ મોક્ષ માટે શું કરવાનું છે, પરંતુ સ્વામીએ એ અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યો છે. જેમ કે,

♦ *''એક જણે સ્વામીને પૂછ્યું જે,'વચનામૃતમાં ક્યાંક આશરાનું બળ કહ્યું છે, ક્યાંક ધર્મનું, ક્યાંક વૈરાગ્યનું, ક્યાંક આત્મનિષ્ઠાનું, ને ક્યાંક પાછી તે આત્મ-નિષ્ઠા ઉડાડી નાંખી છે. એવાં કંઈક ઠેકાણે અનંત સાધન કહ્યાં છે; તેમાં એકને વિશે સર્વે આવી જાય ને ઉત્તમ મોક્ષ થાય એવું એક કહો.' એટલે સ્વામી કહે જે, 'ઉપાસના હોય ને ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય હોય તો બધાં આવે.''*

(સ્વા.વા. : ૬/૨૯૪)

♦ *''મહારાજે અનંત પ્રકારની વાતું જીવના મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તાવી છે; પણ તેમાં ચાર વાતું છે તે તો જીવનું જીવન છે. તે શું ? તો, એક તો મહારાજની ઉપાસના; ને બીજી, મહારાજની આજ્ઞા; ને ત્રીજી, મોટા એકાંતિક સાધુ સાથે પ્રીતિ; ને ચોથું, ભગવદી સાથે સુહૃદપણું, એ ચાર વાતું તો જીવનું જીવન છે.''*

(સ્વા.વા. : ૩/૧૭)

આવી તો અનેક વાતોમાં સ્વામીએ મહારાજના વિભિન્ન ઉપદેશોનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે.

● વચનામૃતના શબ્દોની મૌલિક વ્યાખ્યાઓ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ વચનામૃતના અનેક શબ્દોની મૌલિક વ્યાખ્યાઓ

આપી છે. જેમ કે,

સત્સંગ – *“સત્સંગ તે શું જે, મોટા એકાંતિકને હાથ જોડવા ને તે કહે તેમ કરવું એ જ છે.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૭)*

સાંખ્ય – *“પ્રકૃતિનું કાર્ય સર્વે નાશ કરી નાખવું, તેનું નામ સાંખ્ય કહેવાય.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૦૮)*

જ્ઞાનપ્રલય – *“જ્ઞાનપ્રલય તે શું જે, પ્રકૃતિનું કાર્યમાત્ર હૈયામાંથી કાઢી નાખી બ્રહ્મરૂપ થવું, ગુણાતીત થવું.”* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૯૫)*

સેવા – *“મોટા એકાંતિકની અનુવૃત્તિ મન, કર્મ, વચને રાખવી, એવી બીજી કોઈ સેવા નથી.”* *(સ્વા.વા. : ૨/૧૦૦)*

માયા – *“ભગવાનનું સ્વરૂપ ન ઓળખાય એ જ માયા છે.”* *(સ્વા.વા. : ૫/૯૪)*

દિવ્યભાવ – *“એની કોઈ ક્રિયામાં દોષ ન આવે એ જ દિવ્યભાવ છે.”* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૦૨)*

અલૌકિક દૃષ્ટિ – *“ભગવાનના અક્ષરધામ સામી જે દૃષ્ટિ તે અલૌકિક દૃષ્ટિ છે. તેમાં ભગવાનનો નિશ્ચય એ ખરેખરી અલૌકિક દૃષ્ટિ છે.”* *(સ્વા.વા. : ૫/૩૫૨)*

આવી તો અનેક વાતોમાં સ્વામીએ વચનામૃતના અનેક શબ્દોની અદ્ભુત વ્યાખ્યાઓ કરી છે.

વળી, વચનામૃતના કયા શબ્દોનું અનુસંધાન રાખીને વર્તવું ? એની સમજણ આપતાં સ્વામી કહે છે, *“મહારાજે વચનામૃતમાં પોતાનો રહસ્ય, અભિપ્રાય, રુચિ, સિદ્ધાંત આદિક ઘણા શબ્દ કહ્યા છે, તે ઉપર સૂરત રાખીને ચાલવું, એ જ કરવાનું છે.”* *(સ્વા.વા. : ૨/૭૬)*

આ રીતે સ્વામીની વાતો અને વચનામૃતનો સાથે સાથે અભ્યાસ કરવાથી પ્રતીતિ થાય છે કે સ્વામીની વાતો તો વચનામૃત પરનું સરળ છતાં ઉત્તમ ભાષ્ય છે. જો કોઈ પણ મુમુક્ષુને વચનામૃત સાચા અર્થમાં સમજવું હોય, તો તેણે સ્વામીની વાતો વાંચવી જ જોઈએ. વાતો વાંચવાથી જ મહારાજનો અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંત સમજાય છે તથા એને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવાનો સરળ ઉપાય પણ હાથમાં આવે છે.

૩.૭.૩ ‘સ્વામીની વાતો’માં શ્રીજીમહારાજના હૃદ્ગત સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા

શ્રીજીમહારાજે પોતાના ઉપદેશોમાં પોતાનો હૃદ્ગત અભિપ્રાય અને

સિદ્ધાંત સમજાવ્યો છે, પરંતુ તેમણે ભિન્ન ભિન્ન જીવોની સામાન્ય કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને સર્વસામાન્ય વાતો વિશેષ પ્રમાણમાં કરી છે. એમાંથી સિદ્ધાંતને શોધી કાઢવો તે સો મણ રેતીના ઢગલામાંથી સો ગ્રામ ખાંડ છૂટી પાડવા જેવું કઠણ છે, પરંતુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ મહારાજનો સિદ્ધાંત તારવીને પોતાની વાતોમાં સમજાવ્યો છે. જેમ કે,

♦ *''બ્રહ્મરૂપ માનીને ભક્તિ કરવી' એ જ સિદ્ધાંત છે, તે જેમ ઘણા માણસ વટલે ને એક જણ નાતમાં રહે, પણ તેને એમ સમજવું જે, 'હું વટલ્યો નથી,' તેમ બ્રહ્મરૂપ માનવાની સમજણ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૫૯)*

♦ *''મહારાજે ધૂધૂબાજ મારગ ચલાવ્યો છે, તે શું જે, મંદિર,મેડિયું, ઘોડાં, ગાડાં આદિક અનેક વાતું પ્રવર્તાવી છે, પણ પોતાનો સિદ્ધાંત જે કરવાનું છે તે મૂકી દીધું નથી. તે સિદ્ધાંત એ જે, નિર્વાસનિક થાવું ને ભગવાનમાં જોડાવું; પછી ગમે તે કામ કરો, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહો કે ત્યાગી થાઓ, પણ અંતે કરવાનું એ છે.''(સ્વા.વા. : ૨/૮૪)*

♦ *''આ જીવને મૂઆ સુધી પણ આ લોકના મનસૂબા છે, પણ તે મૂકવા ને પરલોકના કરવા ને આત્મા ને પરમાત્મા એ બે વાત મુખ્ય રાખવી, એમ મહારાજનો મત છે, પણ એ વાતની પુષ્ટિના શબ્દ બહુ થોડા આવે, ને ત્યાગના, ભક્તિના અને ધર્મના એ આદિકના હજાર શબ્દ આવે, તેથી પણ એ માર્ગે ચલાતું નથી, પણ સિદ્ધાંત તો એ જ કરવાનું મહારાજ કહે છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૦૫)*

♦ *''એક હરિજને ચાર-પાંચ વચનામૃત વાંચ્યાં, તે વચનામૃતનાં નામ, પ્રથમનું ત્રેવીસ ને મધ્યનું ત્રીસ ને પિસ્તાલીસ ને અમદાવાદનું બીજું ને ત્રીજું. ત્યારે સ્વામી બેઠા થઈને બોલ્યા જે, 'આ વચનામૃત તો જાણે સાંભળ્યાં જ નહોતાં.' એમ કહીને બોલ્યા જે, 'ફરીથી વાંચો.' ત્યારે ફરીથી વાંચ્યાં. ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'આ વચનામૃત સાંભળતાં એમ જણાણું જે, કોટિ કલ્પ સુધી એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. તે આપણે તો કર્યા વિના છૂટકો નથી, પણ આચાર્ય હોય, કે ભગવાનનો પુત્ર હોય, કે ઈશ્વર હોય, કે નાના-મોટા ભગવાન હોય, પણ એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી, કેમ જે, એ પણ મહારાજનો મત છે. ....આપણે બ્રહ્મરૂપ થયા વિના પુરુષોત્તમ પધરાવવા ક્યાં ? પુરુષોત્તમ પધરાવવા હોય તો બ્રહ્મરૂપ થાવું.'' (સ્વા.વા. : ૩/૧૩)*

♦ *''આપણે બ્રહ્મરૂપ માનવું, તે આજ એમ નહિ થાય તો દેહ પડશે ત્યારે થાશે, પણ 'દેહ હું' માનશે ત્યાં સુધી માન આદિક દોષ કેમ ટળશે ? માટે દેહ માનવું નહિ, એમ મહારાજનો સિદ્ધાંત છે. ને બહુ પ્રકારના માણસ છે તેમાં જેમ*

જેને ફાવે એને એમ કહેવું, પણ આવી રીતે દિવસમાં એક વાર તો વિચાર કરવો. ને આ તો બહુધા માણસમાં એક જણ નાત્યમાં રહે તો સૌ મળીને એકને વટલ્યો ઠેરાવે એવી વાત છે, પણ એ વાત મૂકવાની નથી. ને શાસ્ત્રમાં તો આવી વાતું ઝાઝી ન મળે ને આવી વાતું પણ ઝાઝી થાય નહિ, પણ આ વાત સમજવાની છે.''

(સ્વા.વા. : ૫/૩૬૩)

♦ *''પછી વળી લીલાની વાત કરી. તેમાં કહ્યું જે, 'મહારાજ આની ઉપર બહુ રાજી થયા, એમ પણ રાજી કહેવાય, એ જુદી રીતનું; ને જે સિદ્ધાંતનો રાજીપો તે તો પહેલા પ્રકરણના ઓગણીસના વચનામૃત પ્રમાણે, તે આજ્ઞા, ઉપાસના ને મૂર્તિમાં જોડાવું. તે આજ કરો કે લાખ જન્મે કરો, જ્યારે કરશો ત્યારે મહારાજ પાસે રહેવાશે, ને મહારાજ પણ બીજી જે જે વાત કહે તે પણ ત્યાં જાતી ઊભી રાખે, એ સિદ્ધાંત છે.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૫૪)*

કોઈ પણ મુમુક્ષુ સ્વામીની આ વાતો વાંચે તો એને શ્રીજીમહારાજના મત કે સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા થયા વગર રહે જ નહિ.

૩.૭.૪ 'સ્વામીની વાતો'માં શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાની નિષ્ઠા

શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરીપણાનું પ્રવર્તન, એ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની આ સંપ્રદાયમાં સૌથી મહાન સેવા છે. મહારાજના પરમહંસોમાંથી કેટલાકને તો મહારાજનું સર્વોપરીપણું સમજવું જ કઠણ પડ્યું. એમને બહુધા તો શાસ્ત્રની તંતી નડી. કેટલાક મહારાજને સર્વોપરી જાણતા હતા, પરંતુ તેમને એ વાતનું પ્રવર્તન કરવામાં લોકલાજ આડી આવી.બીજાને અવળું પડશે એ બીકે તેમણે વાતો જ ન કરી. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને આમાંનું કશું જ નડ્યું નહિ. અગાઉ આપણે 'સ્વામીનું સ્પષ્ટવક્તાપણું' એ મુદ્દામાં જોયું છે કે મહારાજના સર્વોપરીપણાની વાતો કરવામાં સ્વામી કોઈનાથી ડર્યા નથી. ગમે તેવા મોટા સદ્‌ગુરુ સંતોને કે ખુદ બંને આચાર્ય મહારાજને પણ નિધડક થઈને, મહારાજ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી છે, એવી સ્પષ્ટ વાતો કરી છે. સ્વામી જૂનાગઢ ઉપરાંત ગઢડા, વરતાલ કે અમદાવાદ દેશોમાં જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં એકાદ સંત-હરિભક્તને કે પછી સભામાં હજારો સંતો-હરિભક્તોને વાતો કરતા, ત્યારે અવશ્યપણે મહારાજના સર્વોપરીપણાની વાતો કરતા. એમણે ક્યારેય, ક્યાંય અને કોઈનામાં ઉપાસના બાબતે કોઈ પ્રકારનો લોચો રહેવા દીધો નથી. સૌના હૃદયમાં સર્વોપરી શુદ્ધ નિષ્ઠા દૃઢાવી છે.

એમની વાતોમાં શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સમજવાની અનિવાર્યતા, શ્રીજીમહારાજના સર્વોપરી સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા તથા અવતાર-અવતારીના ભેદની અનેક વાતો છે. તેમાંથી કેટલીક વાતો અહીં જોઈએ.

● શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સમજવા અનિવાર્ય

જીવના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે, અક્ષરધામમાં જવા માટે શ્રીજીમહારાજને સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી સમજવા અનિવાર્ય છે, એવું સ્વામી નીચેની વાતોમાં સમજાવતાં કહે છે :

◆ *"મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણ્યા વિના અક્ષરધામમાં જવાય નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૩/૧૨)*

◆ *"સર્વ કરતાં ઉપાસના સમજવી એ મોટું સાધન છે ને સર્વમાં ઉપાસના મુખ્ય બળવાન છે. તે સર્વોપરી ને સર્વ અવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ મહારાજને સમજવા, એક તો એ સમજવાનું છે... ને ઉપાસનાની વિક્તિ જે, જેવા મહારાજને સમજે તેવો પોતે થાય. મહારાજને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સમજે તો ગોલોકને પામે, ને રામચંદ્રજી જેવા સમજે તો વૈકુંઠને પામે, ને વાસુદેવ જેવા જાણે તો શ્વેતદ્વીપને પામે, ને નરનારાયણ જેવા જાણે તો બદરિકાશ્રમને પામે; તે જેવા જાણે તેવો થાય ને તેટલું ઐશ્વર્ય ને તેટલા સામર્થ્યને પામે ને મહારાજને સર્વ અવતારના અવતારી ને અક્ષરધામના પતિ સમજે તો અક્ષરધામ પામે. તે મહારાજે વચનામૃતમાં કહ્યું છે જે, 'જેવા ભગવાનને સમજે તેવો પોતે થાય છે, ને ભગવાન તો અપારના અપાર રહે છે.' માટે ઉપાસના ચોખ્ખી સમજવી, એ મુખ્ય સાધન છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૨)*

◆ *"શુદ્ધ સ્વરૂપનિષ્ઠા રાખવી, નીકર વાંધો ભાંગશે નહિ, એમ મહારાજે પણ કહ્યું છે. તે માટે આ પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રીજીમહારાજ સહજાનંદ સ્વામી તે શ્રીકૃષ્ણાદિક જે અવતાર તેમના અવતારી ને સર્વેના કારણ ને સર્વેના નિયંતા છે, એમાં લેશમાત્ર ફેર નથી, એમ જાણીને પતિવ્રતાની રીત રાખવી, તો ઠેઠ અક્ષરધામમાં પુગાશે."* *(સ્વા.વા. : ૬/૭)*

◆ *"સર્વ અવતારના કારણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી છે, તેની ઉપાસનાએ કરીને તો ઠેઠ અક્ષરધામમાં જાય, ને બીજા અવતારની ઉપાસનાએ કરીને તો તેના ધામમાં જાય."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૧)*

◆ *"મધ્યનું નવમું વચનામૃત વંચાવીને બોલ્યા જે, 'મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણતો હોય ને દેશકાળે સત્સંગમાંથી નીકળી જાય, તોપણ અક્ષરધામને પામે ને*

એમ ન જાણતો હોય ને સત્સંગમાં હોય તોપણ બીજા ધામને પામે.''

(સ્વા.વા. : ૧/૨૬૧)

● શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ શ્રીજીમહારાજ સર્વોપરી સર્વાવતારના અવતારી સર્વકારણના કારણ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે, એવી અનેક વાતોમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમ કે,

♦ *''બ્રહ્માંડ બ્રહ્માંડ પ્રત્યે દસ-દસ મૂર્તિયું છે. તેમાં છ સગુણ ને ચાર નિર્ગુણ; તે એવાં એવાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ છે. ને તે સર્વ બ્રહ્માંડમાં અનંત કોટાનકોટિ ભગવાનની મૂર્તિયું છે. એ સર્વના કારણ સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે, એમ સમજવું.''* *(સ્વા.વા. : ૨/૧૨૪)*

♦ *''ઉપાસના સમજવી જે, કોટાનકોટિ ભગવાનના અવતાર જે શ્રીકૃષ્ણ, રામચંદ્ર, વાસુદેવ, નરનારાયણ ઈત્યાદિક સર્વેના કારણ મહારાજ છે.''*

(સ્વા.વા. : ૨/૧૭૧)

♦ *''જીવની કોટિયું, ઈશ્વરની કોટિયું, બ્રહ્માની પણ કોટિયું ને કોટિયું છે. એ સૌના કારણ તો મહારાજ પોતે, એમ સમજે ત્યારે મજકૂર મળ્યું કહેવાય. ને અનંત કોટિ રામ, અનંત કોટિ કૃષ્ણ, ને અનંત કોટિ અક્ષરમુક્ત એ સર્વના કર્તા, સર્વના આધાર, સર્વના નિયંતા ને સર્વના કારણ મહારાજને સમજે ત્યારે જ્ઞાન થઈ રહ્યું.''*

(સ્વા.વા. : ૬/૨૫૭)

● અવતાર – અવતારી વચ્ચે ભેદ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક વારંવાર કહ્યું છે કે રામકૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારો અને સર્વાવતારી શ્રીજીમહારાજ વચ્ચે તાત્ત્વિક એકતા છે જ નહિ. બંને તત્ત્વતઃ જ ભિન્ન છે. લૌકિક દૃષ્ટાંતો દ્વારા અવતાર-અવતારીના ભેદની વાત કરતાં સ્વામી કહે છે :

♦ *''એક વાર કહે જે, 'અવતાર અવતારીનો ભેદ કેમ સમજવો ?' ત્યારે એક જણે કહ્યું જે, 'ભવાયો ને વેષ.' ત્યારે પોતે કહ્યું કે, 'અવતાર અવતારીનો ભેદ એમ નહિ. રાજા ને રાજાનો ઉમરાવ, તીર ને તીરનો નાખનારો ને તારા ને ચંદ્રમા, એમ ભેદ જાણવો.''* *(સ્વા.વા. : ૬/૩૪)*

♦ *''બીજા અવતાર મોટા મોટા તે પારસમણિ જેવા છે ને પુરુષોત્તમ તો*

ચિંતામણિ છે.'' *(સ્વા.વા. : ૨/૧૭૧)*

♦ *''અવતારમાત્ર તો ચમકપાણ જેવા છે, તેમાં કેટલાક તો મણ જેવા છે ને કેટલાક તો દસ મણ જેવા છે ને કેટલાક તો સો મણ જેવા છે ને કેટલાક તો લાખ મણ જેવા છે. તેમાં જે મણ ચમક હોય તે આ મંદિરનું લોઢું હોય તેને તાણે, ને દસ મણ ચમક હોય તો આખા શહેરના લોઢાને તાણે, ને સો મણ ચમક હોય તો આ દેશના લોઢાને તાણે, ને લાખ મણ ચમક હોય તો આખા પરગણાના લોઢાને તાણે ને આજ તો બધો ચમકનો પર્વત આવ્યો છે, નહિ તો બધું બ્રહ્માંડ તણાય કેમ ? એમ વાત કરીને બોલ્યા જે, પૂર્વના અવતારમાં જેમાં જેટલું ઐશ્વર્ય છે તેમાં તેટલા જીવ તણાય છે ને આજ તો સર્વ અવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ એવા જે પુરુષોત્તમ તે જ પધાર્યા છે. ને તેને જોઈને તો અનંત ધામના પતિ, તે ધામના મુક્ત, તે મહારાજની મૂર્તિને વિશે તણાઈ ગયા, જેમ ચમકના પર્વતને દેખીને વહાણના ખીલા તણાઈ જાય છે તેમ.''* *(સ્વા.વા. : ૩/૪)*

♦ *''વાદી, ફુલવાદી ને ગારડી; તેમાં વાદી હોય તે તો ગરીબ સાપ હોય તેને ઝાલે, ને ફુલવાદી હોય તે તો હાથ આવે તો ઝાલે, નહિ તો લૂગડાના છેડાને વળ દઈને મારી નાખે. ને ગારડી હોય તેની આગળ તો ગમે તેવો મણિધર હોય તે પણ ડોલે. એ તો દૃષ્ટાંત છે ને એનું સિદ્ધાંત તો એ છે જે, દત્તાત્રેય, કપિલ તે તો વાદીને ઠેકાણે છે, તે તો મુમુક્ષુ હોય તેનું કલ્યાણ કરે; ને રામચંદ્ર ને શ્રીકૃષ્ણ તે તો ફુલવાદીને ઠેકાણે છે, તે તો પોતાનું વચન માને તેનું કલ્યાણ કરે ને ન માને તો તરવારે સમાધાન કરીને કલ્યાણ કરે; ને મહારાજ તો ગારડીને ઠેકાણે છે ને તેમની આગળ તો જીવ, ઈશ્વર, પુરુષ ને અક્ષરાદિક તે સર્વે હાથ જોડીને ઊભા છે.''* *(સ્વા.વા. : ૩/૫)*

આ રીતે સ્વામીએ મહારાજનું સર્વોપરી સ્વરૂપ ઓળખાવવામાં કંઈ જ ખામી રાખી નથી. કોઈકને આ વાત પચે કે ન પચે પણ એમણે તો આ વાતો કર્યે જ રાખી.

૩.૭.૫ વાતોમાં સાધનાનું સ્પષ્ટ શબ્દચિત્ર

અધ્યાત્મની સાધના કરનાર પ્રત્યેક મુમુક્ષુના મનમાં સાધનાનું સ્પષ્ટ ચિત્ર હોવું જરૂરી છે. યાત્રામાં જનારની પાસે નકશો હોય તો યાત્રા કેટલી સરળ બને ! મકાન બનાવતી વખતે એ મકાનનું મૉડેલ તૈયાર હોય તો મકાન બાંધવું કેટલું સુગમ બને ! એમ સાધના કરતી વખતે સમગ્ર સાધનાનું ચિત્ર કે મૉડેલ નજર સમક્ષ હોય તો યોગ્ય સાધના યોગ્ય રીતે થાય. ઘણા સાધકો વર્ષો સુધી

અનેક પ્રકારની સાધના કરતા હોય છે, પરંતુ સાધનાનું યોગ્ય પરિણામ મળતું નથી. સાધના દરમ્યાન જ ક્યારેક 'ડાયવર્ઝન' આવી ગયું હોય, ન કરવાનું થઈ ગયું હોય ને કરવાનું રહી ગયું હોય. જે કાંઈ કરવાનું છે તે પણ જેવી રીતે, જેટલા પ્રમાણમાં અને જેટલા સમય માટે કરવાનું હોય તે પ્રમાણે ન થયું હોય. આવા કોઈ પણ કારણસર સાધનાનું યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ સર્વે કારણોના મૂળમાં મુખ્ય કારણ જ એ છે કે સાધકના મનમાં સમગ્ર સાધનાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર સ્પષ્ટ નથી.

મેદાનમાં પડેલું સૂકું પાંદડું પવનની જેમ દિશા બદલાય તેમ જુદી જુદી દિશામાં ઊડ્યા કરે, કારણ કે પાંદડાને પોતાને નક્કી જ નથી કે કઈ દિશામાં ક્યાં સુધી જવું છે. એમ સાધક જે જે જુદા જુદા ગ્રંથો વાંચે, જે જે વક્તાની જુદી જુદી વાતો સાંભળે, તે પ્રમાણે તે દર વખતે નવી નવી સાધના કર્યા કરે, કારણ કે એને પોતાને ખરેખર ક્યાં જવાનું છે, કેવી રીતે જવાનું છે તે નિશ્ચિત જ નથી. સાધનાનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે ? સાધના દ્વારા શું થવાનું છે અને શું પામવાનું છે ? અને તે લક્ષ્ય કેવી રીતે સિદ્ધ કરવાનું છે ? આવી બાબતોની દૃઢતાપૂર્વક કોઈ પ્રકારની સ્પષ્ટતા સાધકના મનમાં નથી. તેથી જ તો તે સાધનાની સાચી ફલશ્રુતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે કોઈ પણ સાધકના મનમાં પોતાની સાચી સાધનાનું સાચું અને સંપૂર્ણ ચિત્ર સ્પષ્ટ થવું જરૂરી છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે સર્વે શાસ્ત્રોના ગહન અભ્યાસ અને પોતાના અનુભવના આધારે વચનામૃતમાં સાધના વિષયક અદ્ભુત માર્ગદર્શન આપ્યું છે.[10] વચનામૃતનો અભ્યાસ કરતાં સાધના વિશેનું ચિત્ર જરૂર ખડું થાય છે. તેમ છતાં મહારાજની પરાવાણીનું તાત્પર્ય અને રહસ્ય જેવું ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સમજી શકે તેવું તો બીજું કોઈ જ ન સમજી શકે. સ્વામીએ શ્રીજીમહારાજનો અભિપ્રાય સમજીને પોતાના અનુભવના આધારે શ્રીજીમહારાજે દર્શાવેલી સાધના વધુ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. તેથી જ તો કોઈ પણ મુમુક્ષુ સાધકને માટે અત્યંત આવશ્યક એવી સાધનાનું સ્પષ્ટ શબ્દચિત્ર સ્વામીની વાતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આપણે સાધના વિષયક કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દાઓને આધારે સ્વામીની વાતોમાં થયેલી સાધનાની સ્પષ્ટતા વિશે સમજીશું.

---

૧૦. આ વિશે થોડીક વાત આપણે આ જ પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં જોઈ છે, તદ્ઉપરાંત વિશેષે કરીને તો બ્રહ્મવિદ્યાનો રાજમાર્ગ : 'સ્વામિનારાયણીય સાધના' એ પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી છે.

● ધ્યેયની સ્પષ્ટતા

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને દૃઢતા વગર સાધક સાચા અર્થમાં કશું જ પામી શકતો નથી. તેથી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ જીવનના અંતિમ ધ્યેયની સ્પષ્ટતા કરી આપી છે. જેમ કે,

♦ *"આપણો જન્મ બે વાત સાધવા સારુ થયો છે, તેમાં એક, અક્ષરરૂપ થવું ને બીજું, ભગવાનમાં જોડાવું."* *(સ્વા.વા. : ૪/૧૦૧)*

♦ *"આપણે તો અક્ષરધામમાં જવું છે એવો એક સંકલ્પ રાખવો."* *(સ્વા.વા. : ૧/૩૦૧)*

♦ *"કરોડ કામ બગાડીને પણ એક મોક્ષ સુધારવો ને કદાપિ કરોડ કામ સુધાર્યાં ને એક મોક્ષ બગાડ્યો તો તેમાં શું કર્યું ?"* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૪)*

♦ *"આ દેહે ભગવાનને ભજી લેવા ને દેહ તો હમણાં પડશે, માટે આ તો વીજળીના ઝબકારામાં મોતી પરોવી લેવું, તેમ થોડામાં કામ કાઢી લેવું."* *(સ્વા.વા. : ૬/૭૯)*

ઉપરોક્ત વાતોનો સાર એટલો જ છે કે આ મનુષ્યદેહે કરીને જીવનો આત્યંતિક મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી અંતે અક્ષરધામમાં પહોંચવાનું છે. મોક્ષ માટે સ્વામીએ જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે તે હવે વિચારીએ.

● સાધનોનું ન્યૂનાધિક મહત્ત્વ

સાધક સાધના દરમ્યાન જે જુદાં જુદાં સાધનો કરે છે તેમાં પણ તારતમ્ય હોય છે. સાધનોની ન્યૂનાધિક મહત્તા સમજીને પછી જેની વિશેષ મહત્તા હોય તેને સાધનામાં પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ. સાધનામાં અગ્રિમતાક્રમ જાળવીને સાધના કરવી જોઈએ. આ વિશેની સ્પષ્ટતા ઘણી વાતોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે,

♦ *"કેટલાક ધર્મમાં આકરા હોય પણ સમજણ થોડી હોય ને કેટલાક ધર્મમાં સામાન્ય હોય તોપણ સમજણ સારી હોય, માટે સમજણ હોય તે વૃદ્ધિને પામે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૯૪)*

♦ *"નિરંતર માળા ફેરવે તે કરતાં પણ સમજણ અધિક છે, માટે મુખ્ય એ વાત રાખવી."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૯૬)*

♦ *"કદાપિ ભગવાનની મૂર્તિમાં જોડાઈ જાય તોપણ કેટલુંક ચોખ્ખું કેમ*

સમજાય ? માટે સર્વ કરતાં સમજણ અધિક છે; પછી નાડિયું તણાઓ કે ન તણાઓ ને સાંખ્ય ને યોગ કરતાં પણ ભગવાનનું સર્વોપરીપણું સમજવું તે શ્રેષ્ઠ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૩૯)

♦ *''સર્વ કરતાં ભજન કરવું તે અધિક છે, ને તે કરતાં સ્મૃતિ રાખવી તે અધિક છે, ને તે કરતાં ધ્યાન કરવું તે અધિક છે, ને તે કરતાં પોતાના આત્માને વિશે ભગવાનને ધારવા તે અધિક છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૦૦)*

♦ *''જ્ઞાને કરીને સ્થિતિ કરવી તે દેખવા કરતાં પણ અધિક છે, ને પર્વતભાઈ, કૃપાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી એમને સમાધિ નહોતી, પણ મૂર્તિને દેખતા ખરા; ને પર્વતભાઈ હમણાં આપણે સમજીએ છીએ તેમ સમજતા. માટે બ્રહ્મરૂપ માનીને ભગવાન માંહી રહ્યા છે, એમ માનવું એ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે, તે અધિક છે, ને તેમાં વિઘ્ન નથી. ને તે વિના તો સચ્ચિદાનંદ સ્વામી સમાધિવાળાને પણ દુઃખ આવતાં. માટે પ્રેમી ન થાવું ને જ્ઞાની થાવું.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૨૮)*

♦ *''ભગવાન તથા મોટાને જીવ આપી દીધો હોય, એવો થયો હોય તેને પણ જ્ઞાન શીખવું, ને તે શીખ્યા વિના તો ન આવડે. ને મહારાજનો એ જ મત જે, જ્ઞાની થાવું, બાકી બીજું તો થાય છે ને થાશે, પણ એ કરવાનું અવશ્ય છે. ને કોઈ રીતે કોઈ પદાર્થે આ જીવનું પૂરું થાય નહિ, ને જ્ઞાન થાય તો કાંઈ અધૂરું જ ન રહે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૮૨)*

♦ *''કદાપિ માળા ફેરવતાં આવડી તેણે કરીને શું થયું ? પણ જ્ઞાન જેવો તો કોઈ માલ જ નથી, ને જ્ઞાન વિના તો સર્વે કાચું છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૪૫)*

♦ *''ભગવાનનાં કથા-કીર્તન થાતાં હોય ત્યારે ધ્યાન મૂકી દેવું, કેમ જે એમાંથી જ્ઞાન થાય ત્યારે ધ્યાન ટકે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૧૬૯)*

♦ *''ધર્મ આદિ કરતાં ધ્યાન અધિક ને તેથી જ્ઞાન અધિક ને તેથી મોટાની અનુવૃત્તિમાં રહીને તેમને રાજી કરે તે અધિક. તે એકના પેટામાં ત્રણે આવી જાય, ને ભગવાનનો મહિમા જણાય એટલે એની મેળે જ આફૂરડું હેત થાય, ને હેત થાય ત્યારે અનુવૃત્તિ પળે. માટે આ ચિંતામણિ હાથમાં આવી છે તેને મૂકવી જ નહિ. આટલો દેહ તો ભગવાન પરાયણ કરી દેવો.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૮૧)*

♦ *''એક તો યજ્ઞ કરે તે આખી પૃથ્વીમાં ઘોડો, ફેરવે તેમાં બહુ દાખડો; કેમ જે, કોઈક બાંધે તો યજ્ઞ અધૂરો રહે. ને એક તો ફળિયામાં ઘોડો ફેરવીને યજ્ઞ કરી લે. તેમાં શું કહ્યું જે, ઈન્દ્રિયું-અંતઃકરણ તેને વશ કરવાં એ તો પૃથ્વીમાં ઘોડો ફેરવવા જેવું છે, ને પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનવું એ તો ફળિયામાં ઘોડો ફેરવવા જેવું*

છે. અને વળી, ચોસઠ લક્ષણ સાધુનાં કહ્યાં છે તે શીખવાં એ તો પૃથ્વીમાં ઘોડો ફેરવવા જેવું કઠણ છે, ને ચોસઠ લક્ષણવાળા સાધુમાં જોડાવું એ તો ફળિયામાં ઘોડો ફેરવવા જેવું સુગમ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૭૧)

◆ *''ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિયમ ને ધર્મની કેટલીક વાત કરીને બોલ્યા જે, 'ત્યાગ, વૈરાગ્યને શું કરવા છે ? ગમે એવો જીવ હશે પણ ભગવાનના ભક્તમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સત્સંગી છે, ને તે વિના તો ગમે તેટલી ભક્તિ કરે તોપણ શું ? ને કૃપાએ કરી અખંડ મૂર્તિ દેખે તોપણ શું ? માટે ભગવાનના ભક્તમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સત્સંગ છે. તે સત્સંગ તો રાત્રિપ્રલય સુધી કરશું ત્યારે થાશે, પછી તેને દેશકાળ નહિ લાગે, એવો સત્સંગ કરવો છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૩૨)*

◆ *''શુદ્ધ થાવાને તપ ને અનુવૃત્તિ બે સાધન છે. તેમાં અનુવૃત્તિ છે તે અધિક છે; તે કરતાં આત્મા ને પરમાત્મા બે જ રાખવા છે.'' (સ્વા.વા. : ૫/૩૦૯)*

◆ *''નવધા ભક્તિ આદિક સાધને કરીને જીવ શુદ્ધ તો થાય છે, પણ વાતે કરીને જેવો શુદ્ધ થાય એવો થતો નથી. માટે શબ્દ જેવું તો કોઈ બળવાન નથી.''*
(સ્વા.વા. : ૧/૧૫)

આ રીતે સ્વામીએ અનેક વાતોમાં સાધનોની ન્યૂનાધિક મહત્તા સમજાવી છે.

● સાધનામાં એકડો

શાસ્ત્રોમાં મોક્ષ માટે અનેકવિધ સાધનો બતાવ્યાં છે. મહારાજે પણ પ્રસંગોપાત્ત જુદાં જુદાં સાધનોની ઉપયોગિતા કે આવશ્યકતા સમજાવી છે. એ સર્વે સાધનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન કે ઉપાયનો મહારાજે જે નિર્દેશ વચનામૃતમાં કર્યો છે, તેની વધુ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજણ સ્વામીએ એમની વાતોમાં આપી છે. મહારાજે પ્રસંગોપાત્ત કરેલી જુદી જુદી વાતોમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વ શાનું છે, તેની સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમ કે,

◆ *''ભગવાન છે તે એકડો છે ને સાધન છે તે મીંડાં છે. એકડા વિના સરવાળો ન થાય.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૯૨)*

◆ *''સ્વરૂપનિષ્ઠા છે ને મહિમા છે એ તો વરને ઠેકાણે છે, ને બીજાં સાધન તો જાનને ઠેકાણે છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૯૮)*

◆ *''એવી રીતે ભગવાનને જાણે તો તેને કાંઈ જાણવું રહેતું નથી, માટે પુરુષોત્તમને જાણ્યા તેને કાંઈ જાણવું રહ્યું નથી, બધાય ગુણ એમાં આવશે.''*
(સ્વા.વા. : ૪/૧૦)

◆ *"મંદિર છે તે સોનાનાં થાય કે દેહે સુકાઈ જાય, એ આદિક ગમે તેટલાં સાધન કરો, પણ હું જેવો છું તેવો જાણે ત્યારે રાજી થાઉં છું, એમ મહારાજે કહ્યું છે."* *(સ્વા.વા. : ૪/૯૯)*

◆ *"ભગવાનના સ્વરૂપની નિષ્ઠા થઈ તેને સાધન સર્વે થઈ રહ્યાં, બાકી કાંઈ કરવું રહ્યું નથી."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૨૩)*

◆ *"ઉપાસનાથી મોક્ષ છે. ધર્મ, વૈરાગ્ય ને આત્મનિષ્ઠા કાંઈ મોક્ષ કરે તેમ નથી."* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૩૬)*

◆ *"સ્વરૂપનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા, આત્મનિષ્ઠા ને ધર્મનિષ્ઠા એ ચાર નિષ્ઠામાં સ્વરૂપનિષ્ઠા એક હોય તો બાકી ત્રણે તેના પેટામાં આવી જાય."* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૭૩)*

◆ *"ભગવાન વિના તો આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ધર્મ એ સર્વે અભદ્ર છે, કોઈ કલ્યાણકર્તા નથી."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૪૬)*

◆ *"પ્રગટ ભગવાનની મૂર્તિ આગળ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આત્મનિષ્ઠા એ સર્વે ખાટી છાશ જેવાં છે."* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૭૮)*

◆ *"પ્રગટ ભગવાન વિના કરોડ નિયમ પાળે પણ કલ્યાણ ન થાય, અને પ્રગટ ભગવાન ને આ પ્રગટ સાધુની આજ્ઞાથી એક નિયમ રાખે તો કલ્યાણ થાય."* *(સ્વા.વા. : ૪/૩૭)*

◆ *"તપ કરીને બળી જાય તોપણ જો ભગવાનનો આશરો ન હોય તો ભગવાન તેડવા ન આવે, ને હિંડોળા - ખાટમાં સૂઈ રહે ને દૂધ-સાકર ને ચોખા જમે ને સેવાના કરનારા ને રળનારા બીજા હોય તોપણ તેને અંતસમે વિમાનમાં બેસારીને ભગવાન તેડી જાય, જો ભગવાનનો દૃઢ આશરો હોય તો. માટે મોક્ષનું કારણ આશરો છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૭૨)*

◆ *"ભગવાન ને સાધુના મહિમાની વાતું નિરંતર કરવી ને સાંભળવી. ને મહારાજ તો પોતાનું અક્ષરધામ ને પાર્ષદ ને પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય તે લઈને આંહીં પધાર્યા છે. તે એવા ને એવા જ છે. ને દેહ મૂકીને જેને પામવા છે, તે આજ દેહ છતાં મળ્યા છે, કાંઈ બાકી નથી; ને એમ ન સમજાય તેથી જીવમાં દુર્બળતા રહે છે, ને એમ સમજાય ત્યારે કોઈ દિવસ જીવમાં દુર્બળતા મનાય જ નહિ; ને જીવ બીજી રીતનો થઈ જાય છે. ને મહિમા સમજવા જેવું બીજું કોઈ મોટું સાધન પણ નથી, ને મહિમા વિના બીજાં ગમે એટલાં સાધન કરે, તોપણ જીવ બળને પામે નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧)*

આ બધી વાતોમાં જે જુદાં જુદાં સાધનો બતાવ્યાં છે, તેમાં જો સાધક

મંડ્યો રહે તો તેને ધાર્યું પરિણામ ન મળે. તેથી આત્યંતિક મોક્ષ માટે અનેક સાધનો કરતાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ અને કંઈક વિશેષ ઉપાય બતાવેલો છે, તે પ્રમાણે જ સાધકે સાધના કરવી જોઈએ.

● સાધનામાં સત્પુરુષનું પ્રાધાન્ય

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ વારંવાર સ્પષ્ટતા કરી છે કે સમગ્ર સાધનામાં સત્પુરુષનું પ્રાધાન્ય સવિશેષ છે. આ હકીકતને આપણે જુદા જુદા મુદ્દાઓ દ્વારા સમજીશું.

❑ સંત થકી સર્વે વાતની સિદ્ધિ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાના ઉપદેશમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે સાધકને સાધના દરમ્યાન જે કાંઈ સિદ્ધ કરવાનું છે તે સર્વે બાબતોની સિદ્ધિ સંત થકી જ થવાની છે. કેટલીક વાતો દ્વારા આ હકીકતને સમજીએ :

♦ *"સર્વે વાત સાધુ વતે છે, માટે તેને મુખ્ય રાખવા; પણ સાધુ ગૌણ થાય ને જ્ઞાન પ્રધાન થઈ જાય એમ ન કરવું."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૬૮)*

♦ *"નિર્મળ અંતઃકરણ કરીને એમ જોવું જે, જે જે વાત થાય છે તે તે આ સાધુથી થાય છે. તે આ સત્સંગ ઓળખાણો ને ભગવાન તથા સાધુ ઓળખાણા એ જ મોક્ષનું દ્વાર કહ્યું છે.' પ્રસંગમજરં પાશમ્ એ શ્લોક બોલીને કહ્યું જે, 'દ્વાર વિના ભીંતમાં માથું ભરાવો જોઈએ, જવાય નહિ. માટે તેવા સાધુ સાથે જીવ જોડવો."*
(સ્વા.વા. : ૬/૮૭)

♦ *"જેટલો સાધુમાં જીવ બંધાણો છે તેટલો સત્સંગ છે ને જેટલો જીવ બંધાણો નથી તેટલો કુસંગ છે."* *(સ્વા.વા. : ૩/૪૨)*

♦ *"સંત છે ત્યાં નિયમ છે, ધર્મ છે, જ્ઞાન છે ને સંત છે ત્યાં અનંત ગુણ છે અને ભગવાન પણ ત્યાં જ છે ને તેથી જીવ પવિત્ર થાય છે. તે 'વચનામૃત'માં કહ્યું છે જે, તપ, ત્યાગ, યોગ, વ્રત, દાન એ આદિક સાધને કરીને ભગવાન કહે, તેવો હું વશ થાતો નથી જેવો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સાધુને સંગે કરીને રાજી થાઉં છું."*
(સ્વા.વા. : ૧/૧૮૧)

હવે જુદા જુદા મુદ્દાઓ દ્વારા આપણે સમજીશું કે સર્વે વાતની સિદ્ધિ સંત થકી થાય છે.

❑ સંત થકી સર્વે સમજણ આવે

♦ *"મહિમા સમજવાનું કારણ તો એવા ભગવદીનો પ્રસંગ છે, પણ તે વિના એવો મહિમા સમજાતો નથી."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧)*

♦ *"સો વરસ ભગવાન ભેળા રહીએ તોપણ સાધુ પાસે રહ્યા વિના સમજણ ન આવે."* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૯૮)*

♦ *"ચાર ઘાંટિયું છે તેને ઓળંગવી એ કરવાનું છે; તેમાં એક તો, ભગવાનની ઉપાસના સમજવી; બીજું, સાધુ ઓળખવા; ત્રીજું, દેહ-આત્મા જુદા સમજવા; ને ચોથું, ઉત્તમ ભોગમાંથી રાગ ટાળવો, તે કરવું. તેમાં સર્વેનું કારણ સાધુ છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૯૬)*

♦ *"આ વાત કરોડ જન્મ ધર્યે પણ સમજાય નહિ, મોટા સાધુ સમજાવે ત્યારે સમજાય."* *(સ્વા.વા. : ૪/૮૫)*

♦ *"ત્રણ દેહ, ત્રણ અવસ્થા, ત્રણ ગુણ તેથી જુદા પડીને ગુણાતીત થાવું તથા બ્રહ્મરૂપ થાવું. ને એની ક્રિયાથી જુદા પડવું જે, એ તો દેહના તથા અવસ્થાના ગુણ છે, માટે તેને માનવા નહિ ને ખોટા જાણવા. ને આવી રીતનો વિવેક તો મોટા પુરુષ વિના બીજાને સમજાય જ નહિ."* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૬૨)*

❑ સંત થકી સ્વભાવ, વિષય, કસર ટળે

♦ *"ઇન્દ્રિયાદિક ક્ષેત્ર થકી કોઈ ઊગરે એમ નથી. માટે વચનામૃતમાં કહ્યું છે તેમ નિયમરૂપી બેડીમાં રહે તો ઊગરે. ને બ્રહ્માદિક કાંઈ અણસમજુ કે અજ્ઞાની નહોતા, પણ એને મોટા સાધુ વિના બીજા કોઈ જિતાવી શકે જ નહિ, ને મોટા સાધુ છે તે કળ બતાવે, છળ બતાવે અને જુક્તિ બતાવીને ઇન્દ્રિયુંને જિતાડે, ને મોક્ષ પણ કરે. માટે પોતાનું બળ મૂકીને મોટા સાધુને બાઝી પડવું."* *(સ્વા.વા. : ૫/૫૮)*

♦ *"મોટા લગાર પણ દૃષ્ટિ કરે તો કામાદિક પીડી શકે નહિ, ને પોતાની મેળે ગમે તેટલા દાખડા કરે પણ કામાદિક પરાભવ કર્યા વિના રહે જ નહિ. માટે મોટાનો દૃઢ આશરો કરવો."* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૫૧)*

♦ *"મોટા સાથે જીવ જોડે ત્યારે દોષ ટળી જાય છે."* *(સ્વા.વા. : ૪/૧૧૦)*

♦ *"વિષય થકી તો જીવ પોતાની મેળે જુદા પડી શકે જ નહિ, ને વિષય મૂકવા જાય તો બમણા બંધાય. ને મોટા સાધુ થકી તો વિષયથી જુદું પડાય.' ત્યાં*

દૃષ્ટાંત દીધું જે, 'દૂધ ને પાણી કોઈથી જુદાં પડે જ નહિ, પણ હંસથી જુદાં પડે છે.'' (સ્વા.વા. : ૫/૨૫૪)

♦ *''સાધન કરી કરીને મરી જાય તોપણ વાસના ટળે નહિ. એ તો મોટા અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ ટળે છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૭૦)*

❑ સંત થકી સર્વે ગુણો આવે

♦ *''ભગવાનમાં જોડાણા હોય ને ભગવાનની આજ્ઞામાં રહેતા હોય ને ભગવાનની મરજીને જાણતા હોય એવા સાધુ સાથે પોતાના જીવને બાંધવો; તે થકી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને મહિમા સહિત ઉપાસના એ સર્વે ગુણ પમાય, પણ તે વિના ક્યાંથી પમાય ? ને જેવા સાધુને સેવે તેવા ગુણ આવે; તે મુમુક્ષુ હોય તે પણ ઘટી જાય ને પામર હોય તે વધી જાય, માટે સર્વેનું કારણ સંગ છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૭)*

♦ *''ચોસઠ લક્ષણે યુક્ત જે સાધુ તેની સાથે જોડાવું એટલે એ એકમાં ચોસઠ આવી જાય.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૬૫)*

♦ *''જીવને ભગવાનના સાધુ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, મહિમા, ઉપાસના એ સર્વે ગુણ આપે છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૦)*

❑ સંત થકી કાર્ય જલદી સિદ્ધ થાય

♦ *''કોટિ કલ્પે ભગવાનનું ધામ ન મળે તે આવા સાધુને હાથ જોડે એટલામાં મળે છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૨૦)*

♦ *''કોટિ જન્મે કસર ટળવાની હોય તે આજ ટળી જાય ને બ્રહ્મરૂપ કરી મૂકે, જો ખરેખરા સાધુ મળે ને તે કહે તેમ કરે તો.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૧૯)*

♦ *''સાધુની વાતુંની ગતિ તો કાળના જેવી છે તે દેખાય જ નહિ, પણ અજ્ઞાન ટાળી નાખે, જેમ બાળકમાંથી જુવાન થાય છે ને તે વૃદ્ધ થાય છે તે દેખાતું નથી તેમ. અને બીજે ઠેકાણે જેટલું કામ એક કલ્પે થાય છે તેટલું કામ આંહીં એક દિવસે થાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૪૫)*

♦ *''કરોડ જન્મ સુધી અંતર્દૃષ્ટિ કરે ને ન થાય તેટલું એક મહિનામાં થાય એવું આ સમાગમમાં બળ છે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૫૫)*

❑ સંત થકી ભૂંડા દેશકાળમાં રક્ષા થાય

♦ *''મોટાને સેવ્યા હોય ને તેના ગુણ આવ્યા હોય તેને દેશકાળ ન લાગે,*

તે કેની પેઠે ? તો જેમ સૂર્યની આગળ અંધારું ભેળું થઈને જાય, પણ ત્યાં રહેવા પામે નહિ.'' *(સ્વા.વા. : ૧/૬)*

♦ *''મોટા સંતનો સમાગમ તો ભગવાન ભેળું રહેવું તે કરતાં પણ અધિક છે; કેમ જે, ભગવાન તો મનુષ્યચરિત્ર કરે તેથી સમજણની કસર હોય તો સંશય થઈ જાય ને અવળું પડે. માટે સાધુનો સમાગમ અધિક છે. ને દસ હજાર રૂપિયા ખરચે તે કરતાં મંદિરના રોટલા ખાઈને સાધુનો સમાગમ કરે ને સમજવા માંડે તે અધિક છે; કેમ જે, ઓલ્યાને દેશકાળ લાગે, પણ આને ન લાગે.''* *(સ્વા.વા. : ૨/૩૯)*

♦ *''આપણામાં ત્યાગ બહુ શોભે પણ તેમાંય વિઘ્ન છે, ને ભક્તિ બહુ શોભે પણ તેમાંય વિઘ્ન છે, ને આત્મનિષ્ઠામાંય વિઘ્ન છે; પણ જેણે મોટા સાધુને મન સોંપ્યું છે તેમાં વિઘ્ન નથી.''* *(સ્વા.વા. : ૪/૬)*

● સાધનામાં રહી જતી કચાશ

સાધક સાધના કરતો હોય, તેમ છતાં ધાર્યું પરિણામ ન આવતું હોય એવું બને. એનાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે. મુખ્યત્વે તો એની સાધનામાં ક્યાંક ને ક્યાંક કોઈક કચાશ રહી જતી હોય છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ સાધનામાં રહી જતી કેટલીક કચાશનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેમ કે,

❑ ભગવાન અને સંતની ઓળખાણમાં કચાશ

સાધક સાધના કરતો હોય, પરંતુ જો ભગવાન અને સંતનું સ્વરૂપ સમજવામાં કચાશ રહી જાય, તો એનું યોગ્ય ફળ મળતું નથી. આ હકીકત સમજાવતાં સ્વામી કહે :

♦ *''હાલનો આવેલો હશે તેને અક્ષરધામનું સુખ આવતું હશે. ને સ્વરૂપ-નિષ્ઠા વિના તો મહારાજનો મળેલો હશે, ને મુક્તાનંદ સ્વામીનો મળેલો હશે તેને અક્ષરનું સુખ નહિ આવતું હોય; એમ સમજણમાં રહ્યું છે.''* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૦૯)*

♦ *''આ દેખાય છે એ જ મૂર્તિ અક્ષરધામમાં છે એમ સમજવામાં કાચ્યપ એટલી કાચ્યપ છે.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૫૬)*

♦ *''સત્સંગ, સાધુ ને ભગવાન જેવા મળ્યા છે તેવા ઓળખાતા નથી ને મનુષ્યભાવ રહે છે. જેવો લાભ થયો છે તેવો લાભ પણ ઓળખાતો નથી ને મનુષ્યભાવમાં દિવ્યભાવ છે તે મનાતો નથી, ને ઉપવાસ કરે, પણ આમ સમજાય નહિ.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૩૧૯)*

♦ *"આવા ને આવા અક્ષરધામમાંથી આવ્યા છે એવો પરભાવ અખંડ જણાય તો અહો ! અહો ! સરખું રહે; પણ જેવા સાધુ છે એવા ઓળખાતા નથી."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૨૨)*

♦ *"આપણે ખોટ્ય કેટલી છે, તો જેવા મળ્યા છે તેવો મહિમા જણાતો નથી, ને જેવો લાભ થયો છે તે પણ જણાતો નથી, જેમ ગાયકવાડનો છોકરો મૂળા સારુ રુવે, એટલી ખોટ્ય છે."* *(સ્વા.વા. : ૪/૭૦)*

❑ આજ્ઞાપાલનમાં કચાશ

ક્યારેક સાધક ભગવાન કે સત્પુરુષ સાથે રહેતો હોય, સેવા-સમાગમ કરતો હોય, પરંતુ જો આજ્ઞા ન પાળતો હોય તોપણ ખોટ રહી જાય છે. આજ્ઞાપાલનથી થતા લાભ અને આજ્ઞાલોપથી થતા નુકસાનનો નિર્દેશ કરીને સ્વામી આ વિશે સ્પષ્ટતા કરે છે :

♦ *"પોતાને જાણે બે માણસનું કામ કરે તેથી પણ મોટાની આજ્ઞાએ કરીને બેસી રહે અથવા કહે એટલું કરે એ જ શ્રેષ્ઠ છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૦૯)*

♦ *"સંત કહે તેમ કરવું તે શ્રેષ્ઠ છે ને મનધાર્યું કરવું તે કનિષ્ઠ છે, ને મનગમતું કરતો હોય ને તે ત્યાગ રાખતો હોય ને આખા મંદિરનું કામ એકલો કરતો હોય ને ગમે એટલા માણસને સત્સંગ કરાવતો હોય, તોપણ તે ન્યૂન છે ને તેને કોઈક દિવસ વિઘ્ન છે અને જે ત્રણ ટાણાં ખાતો હોય ને આળસુ હોય ને ઊંઘતો હોય, એવી રીતના દોષે યુક્ત હોય, પણ જો તે પોતાનું મનગમતું મૂકીને સંત કહે તેમ કરે તો તે અધિક છે. ને સંત કહે એમ કરવું એ નિર્ગુણ છે ને મનગમતું કરવું એ સગુણ છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૫૭)*

♦ *"સાધન મનને જાણ્યે કરે છે ત્યાં સુધી મનનું રાજ ટળતું નથી; માટે ભગવાન ને સાધુ કહે તેમ કરવું."* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૭૦)*

♦ *"આજ્ઞામાં રહે ને છેટે છે તોપણ અમારા ઢોલિયાની પાસે છે, ને આજ્ઞા નથી પાળતો તે પાસે છે તોપણ છેટો છે. ને ગમે તેવો જ્ઞાની હશે, હેતવાળો હશે ને મોટેરો હશે પણ આજ્ઞા લોપે તો સત્સંગમાં ન રહેવાય.' ત્યાં દૃષ્ટાંત દીધું જે, 'પતંગ ઉડાડવાથી છેટો ગયો છે, પણ દોરી હાથમાં છે તો સમીપમાં જ છે. તેમ આજ્ઞારૂપી દોરી હાથમાં છે તો મહારાજની પાસે જ છે."* *(સ્વા.વા. : ૫/૧૫૨)*

♦ *"આજ્ઞા લોપે તેના હૈયામાં સુખ ન રહે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૪૨)*

આમ, આજ્ઞાનું પાલન કરવાને બદલે મનધારી સાધના કરે તો સાધકને

ઘણું નુકસાન જાય છે. વસ્તુતઃ તો સાધનાનું પૂરતું ફળ મળતું જ નથી.

❑ ભગવાન અને સંતમાં યથાર્થ જોડાણની કચાશ

હવે કદાચ સાધક ભગવાન કે સંત ભેગો રહે અને આજ્ઞા પણ પાળે તોપણ એનું ભગવાન કે સંતમાં યથાર્થ જોડાણ હોતું નથી. તેથી તેનામાં સત્પુરુષના ગુણ નથી આવતા, તે બ્રહ્મરૂપ પણ નથી થતો. આ કચાશનો નિર્દેશ કરીને સત્પુરુષના ગુણ આત્મસાત્ કરવા અને બ્રહ્મરૂપ થવાનો સાચો ઉપાય બતાવતાં સ્વામી કહે છે :

♦ *"એવા સદ્ગુરુને સેવે ત્યારે જીવ ચોખો થાય, તે મળ્યા તો છે પણ જીવ કોઈ સોંપતું નથી ને જીવ સોંપ્યા વિના એકાંતિક ભાવને પણ ક્યાંથી પમાય ? જીવ સોંપ્યો છે તેટલું થયું છે ને નથી સોંપ્યો તેટલું નથી થયું ને જ્યારે સોંપાશે ત્યારે થાશે." (સ્વા.વા. : ૬/૨૨૮)*

♦ *"ત્યારે પૂછ્યું જે, 'જેને દેખીને આગલ્યાની છાતી ઠરે છે એવા ગુણ આવ્યાનું શું કારણ છે ?' પછી સ્વામી બોલ્યા જે, 'એવા ગુણ તો ન જ આવે; તે ગમે તો ભેળો રહે કે સેવા કરે ને ગમે તો કહે તેમ કરે, તોપણ મોટાના ગુણ તો આવે જ નહિ.' ત્યારે વળી હાથ જોડીને પૂછ્યું જે, 'હે મહારાજ, શો ઉપાય કરે ત્યારે એવા ગુણ આવે ? ને વચનામૃતમાં તો બહુ ઠેકાણે કહ્યું છે જે, સત્પુરુષના ગુણ તો મુમુક્ષુમાં આવે છે.' ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'સત્પુરુષના ગુણ તો તો આવે, જો એવાને નિર્દોષ સમજે ને સર્વજ્ઞ જાણે ને એવા છે તેની સાથે કોઈ પ્રકારે અંતરાય રાખે નહિ, તો સત્પુરુષના ગુણ એ મુમુક્ષુમાં આવે છે પણ તે વિના તો આવે જ નહિ." (સ્વા.વા. : ૩/૩૪)*

♦ *"સત્સંગમાં એમ વાત થાય છે જે, જીવ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય. ત્યારે પૂછ્યું જે, 'સત્સંગમાં વાત તો થાય છે, તોય જીવ બ્રહ્મરૂપ કેમ થાતો નથી ?' પછી સ્વામી બોલ્યા જે, 'હેતે કરીને સત્પુરુષમાં જીવ બાંધ્યો નથી, અને સત્પુરુષમાં જીવ બાંધ્યો હોય તો તેનો વિશ્વાસ ન આવે.' ત્યારે વળી પૂછ્યું જે, 'હેતે કરીને જીવ બાંધ્યો હોય તેનો વિશ્વાસ કેમ ન આવે ?' ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'આ જલે ભક્તે મારા સાથે જીવ ઘણો બાંધ્યો છે પણ મારો વિશ્વાસ ન આવે.' એમ કહીને વળી બોલ્યા જે, 'વિશ્વાસ તો હોય, તોપણ નિષ્કપટપણે વર્તાય નહિ, ને નિષ્કપટપણે વર્તે તો જીવ બ્રહ્મરૂપ થયા વિના રહે નહિ, એ સિદ્ધાંત વાત છે." (સ્વા.વા. : ૩/૩૩)*

❑ મનુષ્યભાવ કે અભાવ-અવગુણની કચાશ

ક્યારેક સાધક બધી સાધના કરતો હોય, પરંતુ ભગવાન અને સત્પુરુષમાં મનુષ્યભાવ પરઠે અથવા જે સંતો-ભક્તોના અભાવ-અવગુણ કે દ્રોહમાં પડે તોપણ સાધનાનું યોગ્ય ફળ મળતું નથી. ક્યારેક તો કરેલી સાધના પર પાણી ફરી વળે. ફાયદો થવાને બદલે વધુ નુક્સાન થાય. આ વિશે પણ સ્વામી સ્પષ્ટતા કરે છે. જેમ કે,

♦ *"ભૂંડામાં ભૂંડું શું છે ? તો આ સાધુને વિશે મનુષ્યભાવ આવે છે તેથી બીજું કાંઈ ભૂંડું નથી." (સ્વા.વા. : ૩/૩૬)*

♦ *"મોટાને વિશે દોષ જોનારો કોટિ કલ્પ સુધી નિવૃત્તિ પામતો નથી એ સિદ્ધાંત વાત છે." (સ્વા.વા. : ૩/૬૫)*

♦ *"ભગવાનમાં મનુષ્યભાવ રહી જાય તો કલ્યાણ ન થાય." (સ્વા.વા. : ૫/૧૧૬)*

♦ *"નિત્યે લાખ રૂપિયા લાવે ને સત્સંગનું ઘસાતું બોલતો હોય તો તે મને ન ગમે." (સ્વા.વા. : ૧/૨૩૭)*

♦ *"ભગવાનના ભક્તના દોષ વિચારે તો જીવ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે." (સ્વા.વા. : ૫/૧૯૦)*

♦ *"આવા સાધુનો અવગુણ લે તે ઘટી જાય ને જડ થઈ જાય." (સ્વા.વા. : ૬/૧૨૩)*

● આંતરિક સાધના માટેની જાગૃતિ

ક્યારેક સાધક સ્થૂળ દેહે કરીને સાધના કર્યા કરતો હોય, પરંતુ સ્થૂળ સાધનાની સાથે સાથે આંતરિક સૂક્ષ્મ સાધના પ્રત્યે એની એટલી જાગૃતિ ન હોય, તોપણ તેને પ્રાપ્તિ અને સ્થિતિમાં ઘણી ખોટ રહી જાય છે. સ્થૂળ સાધના કરતાં આંતરિક સૂક્ષ્મ સાધનાનું મહત્ત્વ વધુ છે. તેથી જ તો સ્વામીએ અનેક વાતોમાં આંતરિક સાધના માટે જાગ્રત રહેવાની ઘણી વાતો કરી છે. જેમકે,

♦ *"ભક્તિએ કરીને મહારાજ રાજી થાય છે, ને એની આજ્ઞા છે એટલા સારુ કરીએ છીએ, પણ એ સ્થૂળ મારગ છે. માટે આ ને આ દેહે ભક્તિ પણ કરતા જાવું, ને તે કરતાં થકાં અનુવૃત્તિ આત્માને વિશે રાખ્યે જાવી, અને આત્મનિષ્ઠા જેવી કોઈ વાત નથી, ને મનન દ્વારાયે, 'હું અક્ષર છું ને પુરુષોત્તમ મારે વિશે બેઠા*

છે,' એમ કરતા જાવું, એમ ઘણે ઠેકાણે મહારાજે કહ્યું છે. એ સૂક્ષ્મ ભક્તિ છે, તેણે કરીને આત્યંતિક મોક્ષને પામશે. પણ મોર્યે કહી જે ભક્તિ તે રૂપ સ્થૂળ મારગ તેણે કરીને આત્યંતિકી યત્ર ન મૃત્યુહાસઃ। એવી મુક્તિ ન થાય અને એવી ભક્તિ તો ચાર માણસ કરે એટલી પોતે એકલો માને કરીને કરે; તે સેવા કરે, પાણા ઉપાડે, રોટલા કરે, એ સર્વે ભક્તિમાં માન મળે છે તેણે કરીને થાય છે ને કરે છે, પણ એણે કરીને સિદ્ધિ ન થાય. 'કિયાં બાળપણાની રમત, કિયાં પામવો સિધુનો મત.' માટે જે'દી તે'દી આ વાત કરશે ત્યારે છૂટકો છે.'' (સ્વા.વા. : ૬/૪૨)

♦ *''દેહે કરીને ક્રિયા કરતો હોય ને પોતાનું રૂપ જુદું સમજીને ભજન કરતો હોય તો બહુ સમાસ થાય પણ ક્રિયારૂપ થઈને તેમાં ભળી જાય તો ઠીક નહિ.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૩)*

♦ *''નિરંતર પોતે પોતાનો તપાસ કરવો ને પાછું વળીને જોવું જે આ કરવાનું છે ને હું શું કરવાને આવ્યો છું ને શું થાય છે ?'' (સ્વા.વા. : ૪/૧૦૬)*

♦ *''નિરંતર સર્વ ક્રિયામાં પાછું વાળીને જોવું જે, મારે ભગવાન ભજવા છે ને હું શું કરું છું ? એમ જોયા કરવું.'' (સ્વા.વા. : ૨/૩૫)*

♦ *''ભક્તિ જે મંદિરની ક્રિયા, તેનું પ્રધાનપણું અંતરમાં રહે છે ને તેના સંકલ્પ જેમ થાય છે, તેમ ભગવાનનું પ્રધાનપણું ને તેના સંકલ્પ નથી થાતા ને જ્ઞાનના, ઉપાસનાના ને ભગવાનમાં હેત કરવાના પણ નથી થાતા તે કરવા.'' (સ્વા.વા. : ૨/૮૫)*

♦ *''ક્રિયાનું પ્રધાનપણું થઈ ગયું છે તેથી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધર્મ, મહિમા અને ઉપાસના તેની વાત કરે છે કોણ ને સાંભળે છે કોણ ? પણ કથાવાર્તા કરતાં કરતાં થાય તે કરવું, ને તે કરતાં થયું તે થયું ને બાકી ન થાય તે રહ્યું; પણ મુખ્ય તો એ જ કરવું ને બાકી તો ફેર ચડી જાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૭૪)*

♦ *''વ્યવહાર માર્ગ તો કાંઈ કઠણ જ નથી, એ તો સૌને આવડે, પણ જ્ઞાનમાર્ગ સમજવો ને એ માર્ગે ચાલવું, એ જ કઠણ છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૦૨)*

♦ *''કેટલાક રસોઈ કરે છે, પાણી ભરે છે, ને કેટલાક લખે છે, ભણે છે ને કેટલાક ખડ વાઢવા જાય છે, ને કેટલાક ઢોર ચારવા જાય છે, ઈત્યાદિક ક્રિયાઓ કરે છે. તે તો એમ જાણવું જે, એ સર્વે દેહનો વ્યવહાર છે તે કર્યું જોઈએ, પણ કરવાનું તો બીજું છે. તે શું જે, મહારાજની મૂર્તિની સ્મૃતિ રાખવી, ઉપાસના ને જ્ઞાન શીખવું, સત્સંગ-કુસંગ ઓળખવો, ને સત્સંગમાં રહેવાય એવો દૃઢ પાયો કરવો; ઈત્યાદિક કરવાનું છે તે કરવું. અને મનુષ્યને જે જે ક્રિયા કરવાનું કહીએ તે*

તે કરવાને સૌ તૈયાર છે, પણ જે કરવાનું છે તે કહીએ તો તેમાં અટકે છે, પણ જ્ઞાન વિના સર્વે કાચું છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૨૨)

♦ *''એકલું જ્ઞાન કહેવું ને સાંભળવું તે કાંઈ કઠણ નથી, માટે બે ઘડી વૃત્તિ પાછી વાળીને ભગવાનને સંભારવા, ને ધ્યાન ન થાય તો ભજન કરવું, પણ રસોઈ કરીને જમવું નહિ, તે શા કામનું ? એકલું જ્ઞાન કરવાથી વિષય ઓછા થવાના નથી. ને એ તો ભગવાન સંભારશું ત્યારે થાશે અને ભગવાનને સંભારવા માંડે તો તેના ઉપર ભગવાનની ને મોટા સાધુની દૃષ્ટિ થાય, પણ એ માર્ગે તો ચાલે નહિ, ત્યારે તેના ઉપર શેની દૃષ્ટિ થાય ? માટે એ તો ભગવાનનો વિશ્વાસ રાખીને મંડવું.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૨)*

♦ *''લખવું, ભણવું તે તો ઠીક છે, ને ભક્તિનું કાંઈ સરું આવતું નથી, પણ નિયમ રાખી બબ્બે ઘડી આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરવા માંડે, ને બબ્બે ઘડી રટણ કરે, ને બબ્બે ઘડી વૃત્તિઓ રૂંધીને બંધ કરે, ને બબ્બે ઘડી ભક્તિ કરે, તો એમ જણાય જે, જીવ વૃદ્ધિ પામે છે તો ખરો, ને નિયમ વિનાનું તો પાણીનો ઘડો ઢોળ્યા જેવું થાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૪૦)*

♦ *''ભગવાનમાં મન રાખે એવા થોડા, બાકી તો આખા મંદિરનો વહેવાર ચલાવે એવા પણ ખરા, ને કદાપિ ભગવાનમાં મન ન રહે તોપણ નિરંતર કથાવાર્તા કરવી ને તે કથાવાર્તામાં મન રાખવું. તે પણ નિરંતર એવો સંગ જોઈએ. નીકર તો એવું ન થાય, તે સારુ ક્રિયા પ્રવર્તાવી છે, તે જે કરે તેમાં ભગવાનનો સંબંધ, એ પણ માર્ગ છે, બાકી સિદ્ધાંત તો ભગવાનમાં મન રાખવું એ કરવાનું છે. તે તો મરણિયો થાય ત્યારે એ વાત થાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૩૮)*

ઉપરોક્ત વાતોમાં સ્વામી સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે સાધકે શું કરવાનું છે. સાધક કોઈ રવાડે ચડી ન જાય તે માટે આવી તો અનેક વાતોમાં સ્વામીએ સાધકને સાવચેત કરેલા છે.

● સાધનામાં આવતાં વિઘ્નોની સ્પષ્ટતા

અધ્યાત્મ સાધના કરનાર મુમુક્ષુએ સાધનામાં આવતાં વિઘ્નોથી બચવા માટે પ્રતિક્ષણ જાગ્રત રહેવું જોઈએ. જો સાધક જરા પણ સાવધાનપણું ચૂકે ને ગાફલાઈ રાખે તો વિઘ્નો એની સાધના પર પાણી ફેરવી દે. કરેલી સાધના ધૂળધાણી થઈ જાય. કદાચ આટલી હદ સુધી નુકસાન ન થાય, તોપણ વિઘ્નોને લીધે સાધના કરવાની ઝડપ ઘટી જાય. સાધના કરવામાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ ન રહે. હિંમત હારી જવાય અને ભાંગી પડાય. તેથી સાધકે સાધનામાં આવતાં

વિઘ્નોને ઓળખી રાખવાં જોઈએ. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ સાધનામાં આવતાં વિઘ્નોની ઓળખાણ અનેક વાતોમાં કરાવીને સાધકને વિઘ્નોથી સાવધાન રહેવાનું કહ્યું છે જેમ કે,

♦ *"કલ્યાણના માર્ગમાં વિઘ્ન કરનારાં ઘણાં, તેને ઓળખી રાખવાં."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૮૧)*

♦ *"મોક્ષમાં વિઘ્ન ન આવે, એમ ઉપાય કરવો."* *(સ્વા.વા. : ૬/૧૦૨)*

♦ *"ગૃહસ્થને બાયડી, છોકરાં, રૂપિયો ને ખાવું એ બંધનકારી ને ત્યાગીને દેહ-ઈન્દ્રિયું, ચેલો ને ખાવું એ બંધનકારી માટે એમાં લેવાવું નહિ."(સ્વા.વા. : ૬/૯૯)*

♦ *"આ જીવને પંચવિષય ને છઠ્ઠું દેહાભિમાન ને સાતમો પક્ષ એ કલ્યાણના મારગમાં વિઘ્નરૂપ છે ને એનો અભિનિવેશ થયો છે તે જીવનું ભૂંડું કરે છે; માટે તે ન રાખવાં."* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૭૩)*

♦ *"ભગવાન ભજવામાં ત્રણ વિઘ્ન છે : એક લોકનો કુસંગ, સત્સંગમાં કુસંગ ને ઈન્દ્રિયું-અંતઃકરણનો કુસંગ; માટે એ સર્વેના છળમાં આવવું નહિ. ને સત્સંગમાં કુસંગનો જોગ થાય ને બ્રહ્મરૂપ હોય તો દેહરૂપ કરી નાખે."* *(સ્વા.વા. : ૫/૩૧૩)*

♦ *"આ જીવને ભગવાન સન્મુખ ચાલવામાં અંતરાયરૂપ આડા ગઢ છે. તેની વિક્તિ જે, આ લોકમાં નાતીલા, કુટુંબી, મા-બાપ, સ્ત્રી, દ્રવ્ય, ઈન્દ્રિયું ને અંતઃકરણ એ ગઢ છે."* *(સ્વા.વા. : ૨/૭૯)*

♦ *"બહુ ખપવાળો હોય તેનું સમું રહે; નીકર બહુ પ્રકારના શબ્દ આવે તે મૂળગો ઘટી જાય."* *(સ્વા.વા. : ૨/૨૮)*

● સાધનાલક્ષી પ્રશ્નોના ઉત્તરો

સાધનાનો માર્ગ અજાણ્યો, સૂક્ષ્મ અને ગહન છે. તેથી અજાણ્યા માર્ગ પર ચાલતી વખતે સાધનાથી અજાણ સાધકને અનેક પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવે તે સ્વાભાવિક છે. જો સાધનાલક્ષી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપનાર કોઈક સાધનાના યથાર્થ અનુભવી સત્પુરુષનો પ્રત્યક્ષ યોગ હોય અથવા એમના ઉપદેશમાંથી પણ જો પ્રશ્નોના ઉત્તર મળી શકે તેમ હોય તો જ સાધક નિર્વિઘ્નપણે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાનાં અનુભવ અને સર્વજ્ઞપણાને આધારે સાધનાલક્ષી પુછાયેલા અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે. કોઈ પણ મુમુક્ષુને સાધના દરમ્યાન ઉદ્‌ભવતા પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્વામીની વાતોમાંથી મળી શકે તેમ છે. નમૂનારૂપે

કેટલાક પ્રશ્નોત્તર જોઈએ :

પ્રશ્ન : *'વિપરીત દેશકાળ આવે છે ત્યારે ભગવાન સાંભરતા નથી ને ઉદ્વેગ થાય છે, માટે તેનું કેમ સમજવું ?'*

ઉત્તર : *'ભગવાન સર્વકર્તા છે, કઠણ દેશકાળમાં તો કોઈને ભગવાન સાંભરે જ નહિ, પણ આ લોકમાં ચોંટાય તો નહિ ને આ લોકમાંથી વૈરાગ્ય થાય ને ચોંટાય નહિ, તે સારુ ભગવાન એને દુખિયો રાખે છે; માટે સર્વકર્તા ભગવાન સમજવા.'* *(સ્વા.વા. : ૪/૪૮)*

પ્રશ્ન : *'મોટાનો સંગ કરે તો ધ્યાન-ભજનને ઘસારો આવે ને ધ્યાન-ભજન કરે તો સંગમાં ઘસારો આવે, તેમાં શું કરવું ?'*

ઉત્તર : *'સંગ કરવો; સંગ થાશે તેમાંથી વિષય ટળવાના છે, પણ સંગ વિના વિષય કેમ ટળશે ?'* *(સ્વા.વા. : ૪/૧૦૮)*

પ્રશ્ન : *'પૂરો સત્સંગ થયો કેમ સમજવો ?'*

ઉત્તર : *'અક્ષરરૂપ થવાય ત્યારે પૂરો સત્સંગ થયો સમજવો.'* *(સ્વા.વા. : ૫/૮૮)*

પ્રશ્ન : *'જીવ અર્પણ કર્યા પછી વાસના ટાળવી રહે છે કે નહિ ?'*

ઉત્તર : *'વાસના ટાળવી પડે; ને એમ ઉત્તર ન કરીએ તો ભગવાનમાં બાધ આવે જે, એકની વાસના ટાળે ને એકની ન ટાળે, માટે એમ કહેવાય નહિ, ને આત્મનિષ્ઠા તથા માહાત્મ્યે કરીને વાસના ટળે છે.''* *(સ્વા.વા. : ૫/૯૬)*

પ્રશ્ન : *'વિષય નિર્મૂળ કેમ થાય ?'*

ઉત્તર : *'નિર્મૂળ થયા હોય તેના સંગથી જ્ઞાન થાય, વૈરાગ્ય થાય, વિવેક આવે ને આત્મા ને દેહ જુદા સમજાય તો નિર્મૂળ થાય.'* *(સ્વા.વા. : ૫/૨૩૯)*

પ્રશ્ન : *'ઠેઠ મહારાજ પાસે ને તમારી પાસે કેમ અવાય ?'*

ઉત્તર : *'મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણે ને ભગવાનની આજ્ઞા પાળે તો અવાય.'* *(સ્વા.વા. : ૬/૨૮)*

પ્રશ્ન : *'ભગવાનનો શેમાં રાજીપો છે ?'*

ઉત્તર : *'નટની માયાના વચનામૃતમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ નિર્દોષ કહ્યું છે તેવી રીતે મહારાજનું સ્વરૂપ સમજવું ને તેવી રીતે જ આ સંતનું સ્વરૂપ પણ સમજવું ને ભગવાનની આજ્ઞા પાળવી ને રૂડા સાધુનો સંગ રાખવો; તો તેની ઉપર મહારાજ રાજી રાજી ને રાજી જ છે.'* *(સ્વા.વા. : ૩/૩૮)*

પ્રશ્ન : *'ભગવાનમાં જોડાણો હોય તે કેમ જણાય ? ને સાધુમાં જોડાણો હોય તે કેમ જણાય ?'*

ઉત્તર : *'ભગવાનમાં જોડાણો હોય તેને ભગવાનનાં ચિહ્ન, ચરિત્ર ને સ્વાભાવિક ચેષ્ટા, તે અહોરાત્રિ કર્યા-સાંભળ્યા વિના રહેવાય નહિ; ને સાધુમાં જોડાણો હોય તેનાથી દર્શન, સેવા ને વાતું તે અહોરાત્રિ કર્યા-સાંભળ્યા વિના રહેવાય નહિ, ત્યારે જાણીએ જે સાધુમાં જોડાણો છે.' (સ્વા.વા. : ૩/૪૨)*

પ્રશ્ન : *'વિષયનું દોષધ્યાન ન થયું હોય તો તેના વિષય શી રીતે ટળે ?'*

ઉત્તર : *'સમુદ્રનું જળ સુકાય તેવું નથી પણ આત્યંતિક પ્રલયે સુકાઈ જાય છે. તેમ આત્યંતિક જ્ઞાન થાય તો વિષય ટળી જાય તે આત્યંતિક જ્ઞાન તો આ સાધુને ઓળખ્યા એ જ છે ને તેથી વિષય ટળી જાય છે, ને તે વિના દોષધ્યાન કરતે કાળે કરીને ટળે.' (સ્વા.વા. : ૫/૭)*

પ્રશ્ન : *'પ્રગટ ભગવાન ને આ મૂળ સાધુ મળ્યા છે તેથી પૂરણકામ માનવું કે વાસના ટળે તો માનવું ?'*

ઉત્તર : *'નિશ્ચય થયો એટલે વાસના ટળી ચૂકી, માટે પૂરણકામ માનવું. ને આજ્ઞા પાળવાની રુચિ રાખવી ને અસત્ દેશકાળે આજ્ઞા લોપાય તોપણ તેને વિઘ્ન નથી.' (સ્વા.વા. : ૫/૧૦)*

પ્રશ્ન : *'સંપૂર્ણ થયા કેમ કહેવાય ?'*

ઉત્તર : *''આત્મા ને પરમાત્મા બેનું જ્ઞાન થાય, ને છઠ્ઠો નિશ્ચય કહ્યો છે એવો થાય ત્યારે પૂરું થયું કહેવાય.'' (સ્વા.વા. : ૫/૨૧૨)*

પ્રશ્ન : *'આવો મહિમાનો સાક્ષાત્કાર કેમ થતો નથી ?'*

ઉત્તર : *'સાક્ષાત્કાર થાય તો છકી જવાય, માટે ધીરે ધીરે જ્ઞાન આપે છે ને મહિમા વૃદ્ધિ પમાડે છે. જેમ ફળ, પુષ્પ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ થાય છે. એ ભગવાનને જેમ ઘટે તેમ આવડે છે ને જેમ ઘટે તેમ કરે છે, ને ઠામૂકું આપે તો ગાંડા થઈ જવાય. માટે એ ભગવાન ઠીક જ કરે છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૭૪)*

પ્રશ્ન : *'શૂળીએ ચડાવ્યો હોય તોપણ કેમ સમજે તો સંકલ્પ ન થાય જે ભગવાન મુકાવે તો ઠીક, એવી શી સમજણ છે ?'*

ઉત્તર : *'એ તો ભગવાનને સર્વકર્તા જાણે જે ભગવાન વિના બીજા કોઈનું કર્યું થાતું નથી, એમ સમજે તેને સંકલ્પ ન થાય ને ધીરજ રહે. ને એમ ન સમજે તે તો થોડાકમાં અકળાઈ જાય ને ધીરજ રહે નહિ. આ લોકમાં તો મહારાજને પણ વગર વાંકે દુ:ખ આવતાં. તે આ લોક જ એવો છે, તેનું રૂપ જાણી રાખવું.' (સ્વા.વા. : ૧ ૨૩૫)*

પ્રશ્ન : *'મૂંઝવણ આવે તો કેમ કરવું ?'*

ઉત્તર : "સ્વામિનારાયણ સ્વામિનારાયણ ભજન કરવું. તેથી મૂંઝવણ ટળી જાય." (સ્વા.વા. : ૧/૨૭૨)

આમ, પ્રત્યેક સાધકને સાધના દરમ્યાન ઉપયોગી બને એવા કેટલાય પ્રશ્નોત્તર સ્વામીની અનેક વાતોમાં જોવા મળે છે.

● સાધના વિષયક સૂત્રાત્મક ઉપદેશ

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો સૂત્રો જેવી છે. ખૂબ મોટો ઉપદેશ યાદ રાખવો કઠણ પડે. તેથી તેનું સતત અનુસંધાન પણ ન રહે, પરંતુ સ્વામીની નાની નાની વાતોમાં જ સાધનાલક્ષી ઘણી સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે. હંમેશાં નજર સમક્ષ રાખી શકાય એવો સૂત્રાત્મક ઉપદેશ તો સ્વામીની કેટલીય વાતોમાં છે. નમૂના રૂપે કેટલીક વાતો અહીં જોઈએ.

◆ *"સાંખ્ય વિના અરધો સત્સંગ કહેવાય. માટે સુખિયા રહેવાને અર્થે સાંખ્યવિચાર શીખવો." (સ્વા.વા. : ૧/૨)*

◆ *"અંતરમાં ભજન કરતાં શીખવું, તેણે કરીને વિષયના રાગ ઓછા થાય છે." (સ્વા.વા. : ૨/૩૦)*

◆ *"વિષયનો સંબંધ થયા મોર્ય તો બકરાની પેઠે બીવું ને સંબંધ થઈ જાય તો ત્યાં સિંહ થાવું." (સ્વા.વા. : ૨/૧૧૪)*

◆ *"કુસંગનો જોગ થાય તો સત્સંગને ઘસારો આવી જાય, તે સારુ કુસંગ ન જ કરવો." (સ્વા.વા. : ૬/૧૨)*

◆ *"આપણે ભગવાનના છીએ, પણ માયાના નથી એમ માનવું." (સ્વા.વા. : ૧/૨૩૦)*

◆ *"મનને મારવું પણ તેનું કહ્યું ન કરવું." (સ્વા.વા. : ૨/૬૪)*

◆ *"આ દેહે કરીને ભગવાનનું ગમતું કરી લેવું." (સ્વા.વા. : ૨/૮૩)*

◆ *"ઘરમાં રહેવું તે મહેમાનની પેઠે રહેવું." (સ્વા.વા. : ૪/૬૩)*

◆ *"કેટલાકને મન રમાડે છે ને કેટલાક મનને રમાડે છે. આ વાત નિત્ય વિચારવા જેવી છે." (સ્વા.વા. : ૪/૧૨૩)*

◆ *"વ્યવહાર છે તે કરવો ને મને કરીને જુદા રહેવું." (સ્વા.વા. : ૫/૨૫૭)*

૩.૭.૬ 'સ્વામીની વાતો'માં બળપ્રેરક ઉપદેશ

અધ્યાત્મ-સાધનાનો માર્ગ ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ તેમજ અંતઃશત્રુઓ સામે

લડવાનો માર્ગ છે. ધસમસતા પાણીનાં પૂર સામે તરવા જેવી આ કઠણ સાધના છે. ક્યારેક અનેક પ્રકારનાં સાધનો કરવા છતાં જ્યારે ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ સંયમમાં ન આવે, અંતઃશત્રુઓ અંકુશમાં ન આવે, કે વિષયવાસના નિર્મૂળ ન થાય ત્યારે સાધક હિંમત હારી જતો હોય છે. સાધકના જીવનમાં આવી પરિસ્થિતિ ઊભી ન થાય તે માટે સ્વામીએ ખૂબ બળભરી વાતો કરી છે. સાધકોના જીવનમાં સાધના માટે હિંમત અને શ્રદ્ધાની જ્યોત જલતી રહે તે માટે સ્વામીએ પ્રેરણાત્મક ઉપદેશ આપ્યો છે. નમૂના રૂપે કેટલીક વાતો અહીં જોઈએ :

◆ *"ભગવાનનો આશરો થયો છે તે જેવી તો કોઈ વાત જ નથી, તેને તો સર્વે વાત થઈ રહી છે. કાંઈ કરવું બાકી રહ્યું નથી. ને ભગવાન તો અધમોદ્ધારણ છે, પતિતપાવન છે ને શરણાગતવત્સલ છે, ને 'જાકો જગ મેં કોઈ નહિ, તાકુ તુમ હો મહારાજ', જેનું કોઈ નહિ તેના ભગવાન છે. ને ભગવાન તો ગરીબના નિવાજ કહાવે છે. ને 'પ્રગટને ભજી ભજી પાર પામ્યા ઘણા, ગીધ ગણિકા કપિવૃંદ કોટિ; વ્રજ તણી નાર વ્યભિચારભાવે તરી, પ્રગટ ઉપાસના સૌથી મોટી.' માટે પ્રગટના જેવી તો કોઈ વાત નથી, ને પ્રગટ સૂર્ય વતે અજવાળું થાય છે. માટે પ્રગટનો આશરો થયો તે બળ રાખવું." (સ્વા.વા. : ૧/૧૩૯)*

◆ *"ભગવાનને પ્રતાપે કામ, લોભ, સ્વાદ, સ્નેહ ને માન તે સર્વે સમુદ્ર જેવાં છે, પણ ગાયનાં પગલાં જેવાં થઈ જાશે, માટે આવો મહિમા છે. તે સારુ કોઈ દિવસ જીવમાં દુર્બળપણું આવવા દેવું નહિ." (સ્વા.વા. : ૧/૩૦૫)*

◆ *"એક દિવસ સાધુએ ઘણી ભક્તિ કરી તે જોઈને મહારાજ રાજી થયા ને પછી વાત કરી જે, કામ, ક્રોધ આદિક જે અંતરશત્રુ છે તે જીવથી જિતાય તેવા નથી, પણ અમે ને મોટા સાધુ તમારા પક્ષમાં છીએ તે અમે મદદ કરશું એટલે જિતાશે; માટે તમે હિમ્મત રાખીને મંડ્યા રહેજો.' તે ઉપર ટિટોડીએ ગરુડની સહાયથી સમુદ્ર પૂરી દીધાની મહારાજની કહેલી વાત કહી." (સ્વા.વા. : ૪/૧૮)*

◆ *"આ તો બળિયા છે તે ગમે એવી વાસના હશે તોપણ અંતકાળે હીરજીની પેઠે નસ્તર મારીને દેહની ખબર રહેવા દેશે નહિ, ને વાસના ટાળી નાખે એવા છે." (સ્વા.વા. : ૧/૫૧)*

◆ *"ભગવાનની નિષ્ઠા છે ને વાસના છે તોપણ તેની શી ફિકર છે ? ને તેનો શો ભાર છે ?' ઈત્યાદિ બહુ બળની વાત કરી." (સ્વા.વા. : ૧/૧૩૮)*

◆ *"દેહ હોય તે દોષ તો હોય, પણ અનુવૃત્તિમાં રહે છે તેથી દોષનો શો ભાર છે ? મર રહ્યા. ને કરવાનું તો થઈ રહ્યું છે, પણ આ તો વિઘ્ન ટાળીએ*

છીએ. અને દોષ તો ઝાડી જેવા છે, તે ઝાડી હોય તે તરત ટળી જાય નહિ. વાતું સાંભળતાં મહિમા જણાશે તેમ ટળશે.'' (સ્વા.વા. : ૪/૨૯)

♦ ''આપણા દોષ તો મહારાજે ટાળી નાખ્યા છે, ને તે દોષનું દર્શન થાય છે તે તો આપણા રૂડાને અર્થે થાય છે. નીકર જીવ તો ઉન્મત્ત થઈ જાય એવો છે. અને હવે તો આપણે ભગવાન વશ કરવા છે ને તે ભગવાનના જેવું સામર્થ્ય પામવું છે તે સારુ મંડ્યા છીએ.'' (સ્વા.વા. : ૧/૫૮)

♦ ''રજ, તમ ને સત્ત્વ એ દેહના ભાવ છે. તે તો હોય. ભૂખ લાગે, તરસ લાગે, દુઃખ-સુખ થાય એ દેહના ભાવ છે. ને મન તો નીલ વાંદરા જેવું છે, તે લબલબાટ કર્યા કરે, ને આપણે તો એથી પર ક્ષેત્રજ્ઞ છીએ. માટે એ દેહ, ઈન્દ્રિયું, અંતઃકરણના ભાવ આપણે વિશે માનવા નહિ. આપણે તો એથી જુદા છીએ. માટે એનાથી હારવું નહિ, યુદ્ધ કર્યા કરવું.'' (સ્વા.વા. : ૫/૧૩૧)

♦ ''આપણને તો ભગવાન મળ્યા છે તે પોતાને અક્ષર માનવું એમ બોલ્યા. તે વાત ઉપર પ્રશ્ન પૂછ્યો જે, 'વિષય પરાભવ પમાડતા હોય ને અક્ષર કેમ માનવું ?' ત્યારે ઉત્તર કર્યો જે, 'વિષય તો દેહના ભાવ છે તે એક પડખે રહ્યા છે, તોપણ અક્ષર માનવું, પણ આત્માને નરકનો કીડો માનવો નહિ ને આપણે તો જેમ વામનજી ભેળી લાકડી વધી તેમ વધતા જઈએ છીએ.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨૮૩)

♦ ''ભગવાનની સ્તુતિ કરવી, પણ પોતાને પતિત ને અધમ માનવું નહિ. કેમ જે, એમ માને તો જીવમાં બળ રહે નહિ ને જીવ ગ્લાનિ પામી જાય, ને આપણે તો ભગવાન મળ્યા છે, માટે પતિત શા સારુ માનીએ ? આપણે તો કૃતાર્થ માનવું.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૦૩)

♦ ''કોઈક વખત આંખ છેતરે, કોઈ વખત કાન છેતરે, ને જીભ, ત્વચા આદિક છેતરે, પણ પાછા ખબરદાર થાવું, પણ હારી જવું નહિ.''(સ્વા.વા. : ૨/૬૯)

♦ ''કામક્રોધાદિક દોષ છે તે તો જેમ ખીલ કે દાદર હોય એવા છે, તે તો દેહનો ભાવ છે, ટળી જાશે, ને મોટા દૃષ્ટિ કરે તો આ ઘડીએ ટળી જાય.''

(સ્વા.વા. : ૧/૧૬૪)

♦ ''આ ગિરનાર છે તેને ઉડાડવાનો મનસૂબો થાય છે ?' ત્યારે કહ્યું જે, ના મહારાજ. ત્યારે સ્વામી બોલ્યા જે, 'મનમાં ધાર્યું નથી, નહિ તો ઉડાડી મૂકીએ. કેમ જે, પૃથ્વીના મનુષ્યને ભેગા કરીએ ને લુહારમાત્ર માંડે લોઢાં ઘડવા ને આપણે માંડીએ સુરંગું દઈને ઉડાડવા, તો ચાર-પાંચ વરસમાં ચૂરેચૂરા કરીને ઉડાડી મૂકીએ; તેમ કામ-ક્રોધાદિક ગમે તેવા બળિયા હોય, પણ જો મનમાં ધારીએ તો ઉડાડી

મૂકીએ એમાં કાંઈ સંશય નથી.'' *(સ્વા.વા. : ૩/૪૦)*

♦ *''ભગવાન મળ્યા, સાધુ મળ્યા, તે હવે હૈયામાં દુઃખ આવવા દેવું નહિ ને પ્રારબ્ધનું આવે તો ભોગવી લેવું.''* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૭૬)*

આ રીતે સાધકના જીવનમાં સાધના દરમ્યાન ડગલે ને પગલે હંમેશાં બળ, હિંમત અને શ્રદ્ધા રહ્યા કરે એવી અનેક બળભરી વાતો સ્વામીની વાતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવી વાતોનું વાંચન અને ચિંતન કરે તો સાધક સાધનામાં નાસીપાસ ન થાય અને એના જીવનમાં સાધના માટેનો નિત્ય નવો ઉત્સાહ જળવાઈ રહે.

૩.૭.૭ 'સ્વામીની વાતો'માં પ્રાપ્તિના મહિમાનો ઘૂંટાતો કેફ

સાધક સાધના દરમ્યાન બળિયા અંતઃશત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં ભાંગી ન પડે, નિરુત્સાહ ન થઈ જાય તે માટે તેણે સતત પ્રાપ્તિનો કેફ માણવો જોઈએ. વસ્તુતઃ તો થયેલ પ્રાપ્તિના કેફમાં અલમસ્ત રહીને જ સાધના કરવાની હોય છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અનેક વાતોમાં થયેલી પ્રાપ્તિના મહિમાનો કેફ ઘૂંટાવે છે. જેમ કે,

♦ *''આપણને તો બહુ જ લાભ થયો છે, તેનો મહિમા બ્રહ્માના કલ્પ સુધી કહીએ તોપણ પાર આવે નહિ ને ન સમજાય તો ખોટ્ય પણ બહુ છે, તેનો પણ બ્રહ્માના કલ્પ સુધી કહેતાં પાર આવે નહિ.''* *(સ્વા.વા. : ૪/૮૮)*

♦ *''ભગવાન ને સાધુના મહિમાની વાતું નિરંતર કરવી ને સાંભળવી. ને મહારાજ તો પોતાનું અક્ષરધામ ને પાર્ષદ ને પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય તે લઈને આંહીં પધાર્યા છે. તે એવા ને એવા જ છે. ને દેહ મૂકીને જેને પામવા છે, તે આજ દેહ છતાં મળ્યા છે, કાંઈ બાકી નથી.''* *(સ્વા.વા. : ૧/૧)*

♦ *''આટલું જ સમજવાનું છે જે, દેહને મૂકીને જેને મળવું હતું, જેને પામવું હતું, ને બીજા ભક્ત પણ દેહને મૂકીને જેને પામ્યા છે તેને આપણે છતી દેહે જ પામ્યા છીએ. તેના તે જ ભગવાન ને તેના તે સાધુ છે; પણ આપણને જે પ્રાપ્તિ, મહિમા, સુખ ને લાભ થયો છે તેને આપણે ઓળખતા નથી. કેમ જે, ભગવાનની માયાએ બાંધી લીધા છે. ને એ અજ્ઞાન એટલું દુઃખ છે.' આ વાત વારંવાર પાંચ વખત કરી અને દેહને મૂકીને કાંઈ જોવું બાકી રહ્યું નથી, 'દેહને મૂકીને આ મળ્યા છે તેની પાસે જાવું છે. આના આ ભગવાન છે, આના આ સાધુ છે.''*

(સ્વા.વા. : ૪/૩૦)

♦ *"આ પૃથ્વીના સર્વ જીવ-પ્રાણીમાત્ર રાજા, પ્રજા આદિક છે, પણ જો ઈન્દ્ર વરસાદ ન વરસાવે તો સર્વ મરી જાય. ને તે ઈન્દ્ર છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ આગળ ગણતીમાં નથી, ને એ સર્વે વૈરાટની આગળ ગણતીમાં નથી. ને તે વૈરાટ પ્રધાનપુરુષની આગળ ગણતીમાં નથી. ને એ સર્વે અક્ષરની આગળ ગણતીમાં નથી, અને તે અક્ષરથી પર એવા જે પુરુષોત્તમ તે આજ આપણને સાક્ષાત્ મળ્યા છે. માટે તેનું બળ રાખવું."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૧૭)*

♦ *"કોટિ તપ કરીને, કોટિ જપ કરીને, કોટિ વ્રત કરીને, કોટિ દાન કરીને ને કોટિ યજ્ઞ કરીને પણ જે ભગવાનને ને સાધુને પામવા હતા તે આજ આપણને મળ્યા છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૯૪)*

♦ *"અલભ્ય લાભ મળ્યો છે અને આત્યંતિક મુક્તિને પામ્યા છીએ અને આજ તો સત્સંગની ભરજુવાની છે, ને આજ તો શેરડીના સાંઠાનો વચલો ભાગ આપણને મળ્યો છે. તેમાં રસ ઘણો ને સુગમ પણ છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૬૩)*

♦ *"ભગવાનનું ને આ સાધુનું જ્ઞાન જેને થયું છે તેને કાંઈ કરવું રહ્યું નથી. તે તો આંહીં છે તોપણ અક્ષરધામમાં જ બેઠો છે. માટે પાંચ માળા વધુ-ઓછી ફરશે તેની ચિંતા નથી, તે તો સામર્થ્ય પ્રમાણે વર્તવું; પણ ભગવાન ને આ સાધુ એ બેને જીવમાં રાખવા. ને આપણે સાધનને બળે મોટાઈ નથી, આપણે તો ઉપાસનાના બળથી મોટાઈ છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૨૦)*

♦ *"આ સત્સંગ મળ્યો છે એ તો પરમ ચિંતામણિ મળી છે, તેમાં જીવ બહુ વૃદ્ધિને પામે છે."* *(સ્વા.વા. : ૧/૧૬૬)*

♦ *"આ વણથળી ગામ કોઈકને આપે તો તે ગાંડો થઈ જાય, ને વળી વડોદરું આપે તો વાત જ શી કહેવી ? ને આપણને તો કરોડ કરોડ વડોદરાં મળ્યાં છે, તે એમ પણ કહેવાય નહિ, ને હવે તો દેહ રહે ત્યાં સુધી બાજરો ખાવો અને પ્રભુ ભજવા."* *(સ્વા.વા. : ૧/૨૧૫)*

♦ *"વડોદરાનો ચાંદલો કોઈકને આવે ત્યારે સર્વે તેનાં મોટાં ભાગ્ય માને, તેમ આપણે તો પુરુષોત્તમ નારાયણનો ચાંદલો આવ્યો છે. માટે આપણે તેનો કેફ રાખવો."* *(સ્વા.વા. : ૨/૭૭)*

જો સાધક આવી વાતોનું અમૃત પીધા કરે તો, એના અંતરમાં ક્યારેય શોક, સંતાપ, ઉદ્વેગ અને અશાંતિ રહે જ નહિ. ગમે તેવી અંતર-બાહ્ય સમસ્યાઓમાં કે સંઘર્ષોમાં તેના અંતરમાં પ્રાપ્તિનો અલમસ્ત કેફ રહ્યા જ કરે.

૩.૭.૮ 'સ્વામીની વાતો'માં શાશ્વત સુખ-શાંતિના ઉપાયો

મનુષ્યમાત્ર સુખ-શાંતિને ઝંખે છે અને તે માટે પુરુષાર્થ કરે છે. ભૌતિક જગતમાં અવનવા અખતરા કર્યા પછી પણ તે સાચા અર્થમાં સુખ-શાંતિને પામી શક્યો નથી. વસ્તુતઃ તો સુખ માટે શોધની દિશા જ ખોટી છે. સુખનું સરનામું જ ખોટું હોય તો એની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પોતાની અનેક વાતોમાં સુખ-શાંતિના કાયમી ઉપાયો બતાવ્યા છે. જેમ કે,

♦ *"ભગવાનના ધામમાં સુખ છે, તેમાંથી છાંટો નાખ્યું તે પ્રકૃતિપુરુષમાં આવ્યું ને ત્યાંથી પ્રધાનપુરુષમાં આવ્યું ને ત્યાંથી વૈરાટમાં આવ્યું તે ત્યાંથી દેવતામાં આવ્યું ને ત્યાંથી આંહીં મનુષ્યમાં આવ્યું છે; તે સુખમાં જીવમાત્ર સુખિયા છે, માટે સુખમાત્રનું મૂળ કારણ ભગવાન છે; તેને સુખે સુખિયા થાવું."*

(સ્વા.વા. : ૧/૧૮૨)

♦ *"સૌ કોઈ કોઈક આધાર વડે સુખી રહે છે, પણ ભગવાન ને આત્મા એ બે વતે સુખી થાવું, બાકી અનેક પ્રકારના આધાર મૂકી દેવા." (સ્વા.વા. : ૨/૮૮)*

♦ *"ચાર વાતમાં સુખ છે. તેમાં એક તો ભગવાનની મૂર્તિની સ્મૃતિ, બીજું સાધુનો સમાગમ, ત્રીજું સદ્‌વિચાર ને ચોથું તો જીવે વિષયનું સુખ માન્યું છે એ તો દુઃખરૂપ છે; ને સુખ તો ત્રણ વાતમાં જ છે. ને વિષયમાં સુખ છે એવી તો કોઈ મોટાએ કલમ મૂકી જ નથી." (સ્વા.વા. : ૨/૬)*

♦ *"કોટિ કલ્પે ભગવાન ભજ્યા વિના સુખ નહિ થાય." (સ્વા.વા. : ૫/૬૪)*

♦ *"સુખી થાવાના પ્રકાર : એક તો કોઈ રીતે કરીને ભગવાનમાં જોડાયા હોય તથા સંતમાં જોડાયા હોય, તથા આત્મજ્ઞાને કરીને ઇન્દ્રિયું નિયમમાં કરી હોય, તથા ભગવાનના નિશ્ચે સહિત વૈરાગ્ય હોય, તથા સન્નિવર્તિવાળા જીવ હોય; એ પાંચ પ્રકારથી સુખી રહેવાય. માટે પોતાનું તળ તપાસી જોવું જે, એમાંથી મારે કયું અંગ છે ? તે વિચારી સુખી રહેવું." (સ્વા.વા. : ૫/૩૫૧)*

♦ *"ત્રણ જણ સુખિયા : એક તો મોટા સાધુ કહે તેમ કરે તે, તથા મનનું કહ્યું ન માને તે જ્ઞાની, તથા કાંઈ જોઈએ નહિ તે. આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ – એ ત્રણ સુખિયા છે." (સ્વા.વા. : ૫/૨૦૩)*

♦ *"અંતરમાં ટાઢું રહ્યા કરે ને ધગી ન જાય તેના બે ઉપાય છે : એક તો ભગવાનનું ભજન કરવું ને બીજું ભગવાનને સર્વકર્તા સમજવા, ને તેમાં સુખ આવે તો સુખ ભોગવી લેવું ને દુઃખ આવે તો દુઃખ ભોગવી લેવું. તે કહ્યું છે જે, દાસના*

દુશ્મન હરિ કે'દી હોય નહિ, જેમ કરશે તેમ સુખ જ થાશે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૧૪૮)

♦ ''અંતરમાં ટાઢું હોય ને કોઈક વચન મારે તો ભડકો થાય, તે સમાધાન કરવાનો ઉપાય જ્ઞાન છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૩૧૪)

♦ ''મૂંઝવણ ટાળ્યાનો ઉપાય જે, કાળની ગતિ જાણવી, જન્મ-મૃત્યુનું દુઃખ વિચારવું, ભગવાનનો મહિમા વિચારવો. વળી, આપણું કોઈ નથી ને આપણે કોઈના નથી. વળી, આત્મા તો ત્રણ દેહથી વિલક્ષણ છે. એમ જ્ઞાનીને તો અનંત લોચન છે, 'ને મૂંઝવણ ટાળ્યાના પણ અનેક ઉપાય છે; ને મૂંઝવણ અનેક પ્રકારની છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૧૬૭)

♦ ''બ્રહ્મરૂપ થાવા માંડે તેને સુખ થાતું જાય છે, જેમ તડકામાંથી બળતો આવે ને ઝાડને છાંયે બેસે ને શાંતિ થાવા માંડે, ને વળી જેમ ટાઢ વાતી હોય તે અગ્નિએ તાપે ને સુખ થાય, ને વળી જેમ ભૂખ્યો હોય ને તે ખાવા માંડે તેમ ભૂખ-તરસ જાય ને સુખ થાય, તેમ બ્રહ્મરૂપ થાવામાં સુખ રહ્યું છે.'' (સ્વા.વા. : ૨/૭૮)

♦ ''સંસાર મૂકીને ત્યાગી થાય તે દુઃખમાત્રને ટાળીને સુખિયો થઈ જાય, પણ ત્યાગી થયા પછી પણ વાસનાનું દુઃખ રહે છે. તે વાસના લોભની, કામની, સ્વાદની, સ્નેહની ને માનની છે. તે વાસના ટળે તેમ તેમ સુખિયો થાય છે.''

(સ્વા.વા. : ૧/૯)

♦ ''શરદઋતુમાં આકાશ નિર્મળ જોઈને બોલ્યા જે, 'આવું અંતઃકરણ થાય ત્યારે જીવ સુખિયો થાય, તેમ સત્સંગ કરતાં કરતાં થાય છે.'' (સ્વા.વા. : ૧/૬૬)

♦ ''સુખિયા રહેવાને અર્થે સાંખ્યવિચાર શીખવો.'' (સ્વા.વા. : ૧/૨)

♦ ''જેને સુખિયું રહેવું હોય તેને પોતાથી દુખિયા હોય તેને સંભારવા, પણ પોતાથી સુખિયા હોય તેના સામું જોવું નહિ, કેમ જે, સુખ તો પ્રારબ્ધને અનુસારે મળ્યું છે.'' (સ્વા.વા. : ૪/૮૪)

સ્વામીએ બતાવેલા સુખના ઉપાયોમાંથી જેને જે લાગુ પડે તે ઉપાયથી કોઈપણ વ્યક્તિ શાશ્વત સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. **कठोपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)**
આવૃત્તિ : વીસમી; સં. ૨૦૫૦.
પ્રકાશક : ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

૨. **मुण्डकोपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)**
આવૃત્તિ : ચૌદમી; સં. ૨૦૫૦.
પ્રકાશક : ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

૩. **श्वेताश्वतरोपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)**
આવૃત્તિ : બારમી; સં. ૨૦૫૦.
પ્રકાશક : ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

૪. **श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्य हिन्दी—अनुवादसहित)**
આવૃત્તિ : પાંચમી; સં. ૨૦૫૦
પ્રકાશક : ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર

૫. **छान्दोग्योपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)**
આવૃત્તિ : સાતમી; સં. ૨૦૫૦.
પ્રકાશક : ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.

૬. **Shri Swaminarayan**
લેખક : મણિલાલ સી. પારેખ
આવૃત્તિ : તૃતીય; ૧૯૮૦.
પ્રકાશક : ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ.

સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ, શાહીબાગ, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો :

૧. **વચનામૃત**
આવૃત્તિ : પંદરમી; ૧૯૯૬

૨. **સ્વામીની વાતો (અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો ઉપદેશ)**
આવૃત્તિ : પાંચમી; જુલાઈ, ૨૦૦૫

૩. **ભક્તચિંતામણિ**
લેખક : સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી
આવૃત્તિ : પ્રથમ; નવેમ્બર, ૧૯૯૮

૪. ભગવાન સ્વામિનારાયણ (ભાગ : ૧-૫)
લેખક : શ્રી હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે
આવૃત્તિ : તૃતીય; જુલાઈ, ૧૯૯૧

૫. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અનુગામી અક્ષરબ્રહ્મ શ્રીગુણાતીતાનંદ સ્વામી (ભાગઃ ૧,૨)
લેખક : શ્રી હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે
આવૃત્તિ : સપ્તમી; માર્ચ, ૨૦૦૦

૬. બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજ (ભાગ : ૧,૨)
લેખક : શ્રી હર્ષદરાય ત્રિભુવનદાસ દવે
આવૃત્તિ : દ્વિતીય; ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૫

૭. બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીજી મહારાજ (ભાગ : ૧-૬)
લેખક : સાધુ ઈશ્વરચરણદાસ
આવૃત્તિ : પ્રથમ; ૧૯૮૯થી ૧૯૯૧

૮. વચનામૃત રહસ્ય (ભાગ-૧)
લેખક : સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ
આવૃત્તિ : ચતુર્થ; ૨૦૦૩

૯. લી. શાસ્ત્રી યજ્ઞપુરુષદાસજી
સંકલન-લેખન : સાધુ વિવેકપ્રિયદાસ
આવૃત્તિ : પ્રથમ; ૨૦૦૦

૧૦. સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય
લેખક : રઘુવીર ચૌધરી
આવૃત્તિ : પ્રથમ; ૧૯૮૧
પ્રકાશક : બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સંસ્થા, અમદાવાદ.

૧૧. New Dimensions in Vedanta Philosophy, Part I
લેખક : સાધુ ઈશ્વરચરણદાસ
આવૃત્તિ : પ્રથમ; ૧૯૮૧
પ્રકાશક : બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સંસ્થા